

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΝΕΩΤΕΡΗΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΜΠΟΛΙΕΡΑΚΗΣ ΕΥΤΥΧΙΟΣ

ΑΜ: 1113Μ020

Ελληνοτουρκικές σχέσεις 1930-1936

Τριμελής εξεταστική επιτροπή:

- α) Στέφανος Παπαγεωργίου, καθηγητής (επιβλέπων)
- β) Δέσποινα Παπαδημητρίου, αναπλ. καθηγήτρια.
- γ) Ελένη Ανδριάκαϊνα, επικ. καθηγήτρια.

ΑΘΗΝΑ 2016

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος	3
Ελληνική πολιτική	12
Εσωτερική πολιτική	12
Εξωτερική πολιτική.....	19
Τουρκική πολιτική	28
Εσωτερική πολιτική	28
Οικονομία.....	35
Μεταρρυθμίσεις	39
Εξωτερική πολιτική.....	42
Το Οικονομικό Σύμφωνο.....	53
Οι συμφωνίες του Οκτωβρίου 1930	75
Επίσκεψη Ισμέτ στην Αθήνα, Οκτώβριος 1931	107
Οι συμφωνίες του 1933.....	118
Βαλκανικές Διασκέψεις	133
Το Βαλκανικό Σύμφωνο και η πορεία των ελληνοτουρκικών σχέσεων	139
Ελληνική μειονότητα	161
Ήπια Διπλωματία.....	172
Επίλογος.....	183
Βιβλιογραφία	197
Παράρτημα εικόνων	204

Πρόλογος

«Η Ελλάς εδοξάσθη δια των αιώνων βεβαίως δια την ηρωϊκὴν καρτερεψυχίαν των τέκνων της, ἀλλ' ἐτι μάλλον εδοξάσθη καὶ εδοξάζεται δια την εἰρηνικὴν δημιουργίαν του πνεύματος. Τα ἰδανικά του πολιτισμοῦ, τον οποίον πρώτη ἐφάνέρωσεν εἰς ὅλον τον κόσμον ἡ Ελλάς, δὲν λησμονεῖ καὶ τώρα δὲν θα καθυστερήσῃ καὶ εἰς τον νέον αὐτῆς ἐκπολιτιστικόν προορισμόν· μας το ἐγγυάται ἀλλῶς τε καὶ ἡ ἐμπνευσμένη θέλησις καὶ ἡ προσπάθεια ἡ ἀνένδοτος του Κυβερνήτου της Χώρας, προσπάθεια ὅχι μόνο πρὸς την οικονομικὴν συγκρότησιν ἀλλὰ καὶ πρὸς την ἐθνικὴν ἀνάπλασιν καὶ την πνευματικὴν ἀνύψωσιν του ἔθνους»¹

Ἡ ἀνάπτυξη του επιθετικοῦ ἐθνικισμοῦ στον Α' Παγκόσμιον πόλεμον προκάλεσε την κατάρρευση του συστήματος ἰσορροπίας καὶ οδήγησε τις νικητρίες δυνάμεις στη θεσμοποίηση των διεθνῶν σχέσεων μέσω της Κοινωνίας των Ἐθνῶν (ΚτΕ). Με τις συμφωνίες που υπογράφηκαν, μετὰ την λήξη του, καὶ το νέο εδαφικὸ καθεστῶς ἔμειναν ικανοποιημένες οἱ νικητρίες χώρες. Αὐτές χρησιμοποίησαν τον ὅρο «εἰρήνη» για νὰ νομιμοποιήσουν κάθε κίνησή τους που ἀπέβλεπε στην περικύκλωση καὶ στον περιορισμό κάθε προσπάθειας ἀναθεώρησης ἀπὸ τις δυσαραστημένες χώρες. Οἱ τελευταῖες ἐπεδίωξαν την μεταβολὴ του εδαφικοῦ καθεστώτος ὥστε νὰ συμπεριλάβουν στην ἐπικράτειά τους συμπαγεῖς πληθυσμούς ὁμοεθνῶν τους που βρίσκονταν ἐκτός της.

Το νέο διεθνὲς σύστημα στηρίχθηκε στην φιλελεύθερη σχολὴ σκέψης των διεθνῶν σχέσεων, ἡ οποία ἐπεδίωκε την εἰρηνικὴ ἐπίλυση των διαφορῶν καὶ τὴ δημιουργίαν ἐνός συλλογικοῦ πλαισίου ἀσφάλειας στη βάση μιας νομικῆς καὶ ἠθικῆς διεθνούς τάξης. Ἡ συλλογικότητα θα μπορούσε νὰ ἀντιμετωπίσει τις ἀναθεωρητικὲς τάσεις καὶ νὰ δημιουργήσῃ ἰκανὸ πεδίο για τὴν οικονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ τὴν ἐπούλωση των πληγῶν του πολέμου. Ἡ θεωρία του φιλελευθερισμοῦ ἦρθε σε ἀντίθεση με αὐτὴν του ρεαλισμοῦ, ἡ οποία υποστήριξε ὅτι οἱ πολιτικοὶ ἄντρες θυσίαζαν τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα για νὰ τηρήσουν τὴν οποιαδήποτε ἰδέαν «ἠθικῆς» συμπεριφοράς καὶ τάχθηκαν υπὲρ της διατήρησης των παραδοσιακῶν ἀρχῶν. Ἡ οικονομικὴ κρίση του 1929 καὶ ἡ ἀδυναμία της ΚτΕ νὰ ἀντιμετωπίσει κρίσεις, ὅπως αὐτές στην Μαντζουρία το 1931, τὴν ἀνοδο του ναζισμοῦ το 1933 καὶ τὴν εἰσβολὴν της Ἰταλίας στην Αἰθιοπία το 1935, οδήγησαν στην ἀνοδο του ρεαλισμοῦ καὶ στον σχηματισμὸν συμμαχιῶν.

¹ Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων (Ε.Π.Σ.) της Βουλῆς, Θ. Σοφούλης 19/11/30, ομιλία με ἀφορμὴν τὴν παραλαβὴν καθηκόντων του ὡς Προέδρου της Βουλῆς.

Η Ελλάδα μετά την συνθήκη της Λοζάνης είχε να αντιμετωπίσει τις επεκτατικές (αναθεωρητικές) βλέψεις της Βουλγαρίας, που επιθυμούσε την Θράκη και την Μακεδονία. Βλέψεις προς το λιμάνι της Θεσσαλονίκης είχε και η Γιουγκοσλαβία, που είχε στενές σχέσεις με την Γαλλία. Οι τελευταίες χώρες παρακολουθούσαν τις βλέψεις της Ιταλίας για μετατροπή της Αδριατικής σε ιταλική λίμνη (για τον σκοπό αυτό είχε κάνει την Αλβανία προτεκτοράτο της). Ως προς την Ελλάδα, η Ιταλία είχε βομβαρδίσει την Κέρκυρα το 1923 και κατείχε τα Δωδεκάνησα. Τέλος η Μ. Βρετανία, που είχε την Κύπρο ως αποικία της, αντιμετώπιζε την αντίδραση των εθνικιστών στην Αίγυπτο και δεν ήθελε να σχηματισθεί συνασπισμός στα Βαλκάνια, ο οποίος θα ήταν υπό την επιρροή της Γαλλίας ή της Ιταλίας.

Η άνοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου στην εξουσία σηματοδότησε την αλλαγή στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας. Αποδεχόμενος πλήρως το νέο καθεστώς των διεθνών σχέσεων κράτησε ίσες αποστάσεις με τις Μεγάλες Δυνάμεις και προχώρησε στην προσέγγιση της Γιουγκοσλαβίας και της Τουρκίας. Η αποδοχή αυτή του εξασφάλιζε την εγγύηση της ΚτΕ για τον ελληνικό δανεισμό με ξένα κεφάλαια. Επιπλέον, οι ίσες αποστάσεις από τις Μεγάλες Δυνάμεις έδιναν στην Ελλάδα τη δυνατότητα να εκμεταλλευτεί τα αποτελέσματα που είχε η μεταξύ τους διαμάχη.

Στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε αναζητήθηκαν, πάνω στους άξονες της πολιτικής, της οικονομίας και της ιδεολογίας, οι λόγοι για τους οποίους πραγματοποιήθηκε η ελληνοτουρκική προσέγγιση και η εξέλιξή τους μέχρι την άνοδο του δικτατορικού καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου. Η μέχρι τώρα έρευνα δεν έχει παρουσιάσει την περίοδο αυτή ως ενιαία, με αποτέλεσμα να μην φωτίζεται επαρκώς η περίοδος της «εγκαρδιότητας» (λέξη την οποία ανέφεραν συνεχώς οι πολιτικοί και ο τύπος). Συνήθως παρουσιάζεται αποσπασματικά και επικεντρώνεται σε ένα, ή σε μέρος, από τα σύμφωνα που υπογράφηκαν σε αυτή την περίοδο.

Οι ιστορικοί μελετητές της περιόδου επικεντρώνονται είτε στο *Οικονομικό Σύμφωνο*, με το οποίο πραγματοποιήθηκε ο συμψηφισμός των εκκρεμοτήτων που προέκυψαν από την ανταλλαγή των πληθυσμών, είτε στα σύμφωνα που υπογράφηκαν τον Οκτώβριο του 1930 (φιλίας, ουδετερότητας και διαιτησίας, την σύμβαση εγκατάστασης και εμπορίου και το πρωτόκολλο για τους ναυτικούς εξοπλισμούς). Λιγότερο παρουσιάζεται το σύμφωνο «*Εγκάρδιας Συνεννόησης*», ενώ λείπουν από την βιβλιογραφία οι εμπορικές συμφωνίες που υπογράφηκαν μετά το 1930. Επιπλέον, δεν

έχει μελετηθεί το *Βαλκανικό Σύμφωνο* με άξονα τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Όσον αφορά στους μελετητές από τον χώρο της Διεθνούς πολιτικής η περίοδος παρουσιάστηκε υπό το πρίσμα της επιδίωξης της ισχύος.

Η κυρίαρχη άποψη των ερευνητών δικαίωσε τον Βενιζέλο, βοηθώντας έτσι στη δημιουργία του προφίλ του «*εθνάρχη*», αλλά δεν ερεύνησε τους λόγους σε όλους τους τομείς της κοινωνικής-πολιτικής-οικονομικής ζωής της Ελλάδας για τους οποίους πραγματοποιήθηκε. Οι περισσότεροι ιστορικοί που ερεύνησαν τα σύμφωνα που υπέγραψε ο κρητικός πολιτικός δεν παρουσίασαν σε βάθος τη διαφορά των επιδιώξεων των πολιτικών κομμάτων ως προς την στόχευση της προσέγγισης, με αποτέλεσμα να μείνει η εντύπωση ότι όλα συμφωνούσαν με την πολιτική Βενιζέλου. Επιπλέον, η βιβλιογραφία δεν παρουσίασε επαρκώς, κάτι που γίνεται στην έρευνά μας, την προσέγγιση υπό την οπτική διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Στην παρούσα έρευνα παρουσιάζονται επαρκώς οι διαφορές των πολιτικών κομμάτων, ως προς την προσέγγιση, τους στόχους και τα όριά τους. Επιπλέον, θα αναδειχθεί η ιδεολογία και η συμφωνία ή η διαφωνία τους ως προς τους νέους στόχους της προσέγγισης.

Αναζητήθηκε η αντίδραση του πολιτικού κόσμου στην μεταβολή της εξωτερικής πολιτικής και την προσέγγιση του «*προαιώνιου εχθρού*». Έτσι, θα παρουσιαστεί εάν οι μύθοι της εθνικής ιστορίας (μαρμαρωμένος βασιλιάς, λειτουργία στην Αγία Σοφία, κλπ), οι ήρωες του 1821, τα θύματα του 1922 και ο εθνικός στόχος της εδαφικής επέκτασης είχαν πλέον υποστηριχτές, ποιοι ήταν αυτοί και μέχρι ποια χρονική στιγμή εμφανίζονταν στον δημόσιο λόγο οι αναφορές τους σε αυτά.

Η επίλυση του ζητήματος της αποζημίωσης των προσφυγικών περιουσιών δημιούργησε δυσарέσκεια στον προσφυγικό πληθυσμό, που ανέμενε την βελτίωση του βιοτικού του επιπέδου ή ακόμα και την επιστροφή του στα εδάφη της Μικράς Ασίας. Η αντίδραση των προσφύγων στην ελληνοτουρκική προσέγγιση και η αντιμετώπισή της από την ελληνική κυβέρνηση και τα κόμματα θα τύχει ειδικής αναφοράς.

Στην προσέγγιση χρειάζονταν να συμμετέχουν και οι δύο λαοί, ώστε οι καλές σχέσεις των δύο κρατών να παγιωθούν και να ριχθεί στην λήθη το παρελθόν που δημιούργησε πληγές και μνήμη. Για τον λόγο αυτό τα δύο κράτη προχώρησαν εκτός από την υπογραφή των συμφωνιών και στην προώθηση της ήπιας διπλωματίας, η οποία αναζητήθηκε στις πρωτογενείς πηγές της έρευνας, μια και δεν υπάρχει αντίστοιχη έρευνα στη βιβλιογραφία.

Η οικονομική κρίση και η αύξηση της πόλωσης μεταξύ των δύο μεγάλων πολιτικών παρατάξεων για την ελληνική εσωτερική πολιτική, αλλά και η μεταβολή που επήλθε στο διεθνές πολιτικό σκηνικό, μετά την άνοδο του ναζισμού στην Γερμανία, οδήγησαν στην αλλαγή της στόχευσης της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και την έντονη αντιπαράθεση για αυτήν στον εσωτερικό της χώρας. Πλέον, με δεδομένη την πτώση του κύρους της ΚτΕ, οι μεγάλες δυνάμεις προχώρησαν στον προσεταιρισμών χωρών και τη δημιουργία μπλοκ χωρών, για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης και τον σχηματισμό στρατιωτικών συμμαχιών. Η έρευνα θέτει το ερώτημα το πώς όλες αυτές οι εξελίξεις επηρέασαν τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Θα φανεί, λοιπόν, ποιες ευρωπαϊκές δυνάμεις και γιατί προσπάθησαν να προσεγγίσουν τις δύο χώρες και πώς η πόλωση στο εσωτερικό της Ελλάδας επηρέασε τις ελληνοτουρκικές σχέσεις.

Με τον τρόπο αυτό θα προβληθεί η προσπάθεια των εκάστοτε ελληνικών κυβερνήσεων να μετατρέψουν την εξωτερική τους πολιτική και τους στόχους αυτής, σε αντικείμενα εθνικά, τα οποία θα έπρεπε να βρίσκονται στο απυρόβλητο, χωρίς δηλαδή να μπορεί κανείς να διαφωνήσει με αυτά. Επιπλέον, θα φανεί ότι οι στόχοι της εξωτερικής πολιτικής δεν αφορούν μόνο στην γεωστρατηγική, αλλά και στην εσωτερική πολιτική και την οικονομία της χώρας.

Για τον στόχο αυτό παρουσιάζεται η εσωτερική και η γενικότερη εξωτερική ελληνική πολιτική, οι ελληνικές ανάγκες των κυβερνήσεων και το πώς αυτές μπορούσαν να εξυπηρετηθούν από τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Παρουσιάζεται, ακόμα, η πολιτική στόχευση της Τουρκίας ως προς το εσωτερικό και το εξωτερικό της γίνεσθαι. Η μετάβαση της Τουρκίας από το αυτοκρατορικό στο εθνικό κράτος έγινε με μεταρρυθμίσεις σε πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, οι οποίες σηματοδότησαν τη στρατηγική επιλογή προσέγγισης της Ελλάδας.

Στο εσωτερικό της Τουρκίας συνέχισε να υφίσταται η ελληνική μειονότητα οποία δέχονταν μέχρι το 1930 την πίεση του κεμαλικού καθεστώτος. Η έρευνα θέτει το ερώτημα, εάν μεταβλήθηκε η στάση των τουρκικών αρχών απέναντι της και πως οι ελληνικές κυβερνήσεις, στο πλαίσιο των καλών σχέσεων, αντιμετώπισαν την ελληνική μειονότητα και προσπάθησαν να βελτιώσουν τις συνθήκες παραμονής της στην Τουρκία.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στη βάση ποιοτικής ανάλυσης των πρωτογενών πηγών και της βιβλιογραφίας πάνω στους άξονες της πολιτικής, της ιδεολογίας και της

οικονομίας. Ως πρωτογενείς πηγές χρησιμοποιήθηκαν οι εφημερίδες του αθηναϊκού τύπου *Ελεύθερον Βήμα*, *Η Καθημερινή*, *Ακρόπολις* και *Ριζοσπάστης*, το περιοδικό *Πειθαρχία* και τα πρακτικά των συνεδριάσεων του Ελληνικού Κοινοβουλίου και της Γερουσίας.

Η βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε είναι η πλέον αντιπροσωπευτική της ελληνόγλωσσας που αφορά στην υπό εξέταση περίοδο. Το μικρό χρονικό περιθώριο για την ολοκλήρωση της έρευνας και την συγγραφή της παρούσας εργασίας δεν επέτρεψε την μελέτη άρθρων και πηγών σε περισσότερες εφημερίδες και στην συνεπαγόμενη κάλυψη της ελληνικής και της ξένης βιβλιογραφίας. Η έρευνα θα εδράζεται σε αρθρογραφία όλου του αθηναϊκού τύπου, σε διπλωματικά έγγραφα του αρχείου των υπουργείων Εξωτερικών, σε αρχεία του υπουργείου Οικονομίας και των Εμπορικών Επιμελητηρίων Αθήνας και Πειραιά.

Η επιλογή της άντλησης χρήσιμων στοιχείων από τα πρακτικά των ελληνικών νομοθετικών σωμάτων πέτυχε την ανάδειξη του επίσημου πολιτικού λόγου των κομμάτων, των αρχηγών και των βουλευτών τους. Σε αυτά αναζητήθηκε ιδιαιτέρως ο πολιτικός λόγος των προσφύγων βουλευτών, οι οποίοι βρέθηκαν στο δίλλημα να εκπροσωπούν και να υποστηρίζουν τα συμφωνημένα αιτήματα των προσφύγων, που ήταν δυσαρεστημένοι, ή να προασπιστούν τη θέση του κόμματος τους κατά την συζήτηση και την ψήφιση του Οικονομικού συμφώνου και των συμφωνιών του Οκτωβρίου του 1930.

Η αρθρογραφία των εφημερίδων της περιόδου ήταν αναγκαία προκειμένου να παρουσιαστεί ο τρόπος και το ύφος με τα οποία το αναγνωστικό κοινό, και κατ' επέκταση στο σύνολο του ελληνικού πληθυσμού, έγιναν κοινωνοί για την προσέγγιση της Τουρκίας και τους νέους εθνικούς στόχους. Παρακολουθώντας τις εφημερίδες μπορούμε να καταλάβουμε καλύτερα το κλίμα που καλλιεργήθηκε στους πολίτες για την προσέγγιση του μέχρι πρότινος εχθρού. Αυτές δημοσίευσαν άρθρα και πληροφόρησαν τους αναγνώστες τους για τα γεγονότα που αφορούσαν την Τουρκία και τις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Με την έρευνα αναζητήθηκαν και παρουσιάζονται οι ιδεολογίες και οι πολιτικές σκοπιμότητες που κρύβονται πίσω από την υποκειμενικότητα της παρουσίασης των σχέσεων των δύο χωρών.

Το *Ελεύθερον Βήμα*, με εκδότη τον Δημήτριο Λαμπράκη, επιλέχθηκε διότι εξέφρασε με συνέπεια τις απόψεις του Ε. Βενιζέλου, των φιλελευθέρων και του

«δημοκρατικού κόσμου». Αυτό δεν το περιορίσε να χαρακτηρίσει ως σφάλμα το κίνημα Ν. Πλαστήρα το 1933 και να ζητήσει την κοινή απόκρουση των στρατιωτικών κινήματων. Με το κίνημα του Μαρτίου 1935 σταμάτησε η έκδοσή του μέχρι την 16^η Μαΐου 1935 και στο πρώτο φύλλο έγραψε ότι ήταν αντίθετο «*προς πάσαν βίαιαν λύσιν του εσωτερικού προβλήματος της χώρας*».²

Μελετήθηκε η αρθρογραφία του ως προς τους πρόσφυγες, οι οποίοι ήταν ψηφοφόροι του κόμματος των Φιλελευθέρων και βρέθηκαν δυσαρεστημένοι με το *Οικονομικό Σύμφωνο* και ως προς τις συμφωνίες που υπέγραψε η βενιζελική κυβέρνηση. Οι πρόσφυγες, αν και δυσαρεστημένοι, έπρεπε να παραμείνουν υποστηρικτές της βενιζελικής παράταξης, οπότε θα φανούν οι ανεπίσημες παροτρύνσεις του κόμματος των Φιλελευθέρων για τον περιορισμό της αγανάκτησης τους. Μετά την ανάληψη της εξουσίας από το Λαϊκό κόμμα, και την αύξηση της πόλωσης, αναζητήθηκε η στάση της ως προς τα σύμφωνα της «*Εγκάρδιας Συνεννόησης*» και το *Βαλκανικό*. Η εφημερίδα προσέφερε στους αναγνώστες της μεγάλη σε έκταση αρθρογραφία και πληροφορίες για την τουρκική πολιτική και την ελληνική μειονότητα. Έτσι αναζητήθηκε η στάση της ως προς την κατάσταση που βρίσκονταν η μειονότητα και το Πατριαρχείο και η ένταση της πίεσης που άσκησε στις ελληνικές κυβερνήσεις για την βελτίωση της θέσεώς τους.

Η *Καθημερινή* επιλέχθηκε διότι είχε σταθεί απέναντι στην βενιζελική και την «δημοκρατική» παράταξη. Είχε ιδρυτή και διευθυντή τον Γεώργιο Αγγ. Βλάχο και υποστήριξε για την επίλυση της κρίσης το 1934, δηλαδή την περίοδο που η πόλωση των παρατάξεων αφορούσε και την εξωτερική πολιτική (λόγω της υπογραφής του *Βαλκανικού Συμφώνου*), τον σχηματισμό μιας «*κοινοβουλευτικής δικτατορικής*» κυβέρνησης με διάρκεια μια ακόμη κοινοβουλευτική περίοδο.³ Επίσης, τάχθηκε κατά της ανατροπής Τσαλδάρη από τον Κονδύλη, όμως στήριξε τη δικτατορία Μεταξά και ήταν υπέρ της βασιλείας.⁴

² Δέσποινα Παπαδημητρίου (2008), «Ελεύθερον Βήμα», συλλογικό, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού τύπου 1784-1974, εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, Λ. Δρούλια, Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), τόμος Β', εκδόσεις Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα (Β), σ. 106.

³ Δέσποινα Παπαδημητρίου (2008), «Η Καθημερινή», συλλογικό, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού τύπου 1784-1974, εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, Λ. Δρούλια, Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), τόμος Β', εκδόσεις Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα (Γ), σ. σ. 476-477, σ. 477.

⁴ Δ. Παπαδημητρίου (2008), (Γ), σ. 477.

Στην συντηρητική αυτή εφημερίδα, αναζητήθηκε η στάση της έναντι του νέου εθνικού στόχου και της προσέγγισης του «προαιώνιου» εχθρού. Θα φανεί αν επιθυμούσε την προσέγγιση της Τουρκίας, και αν ναι μέχρι ποιο σημείο αυτή θα έπρεπε να φτάσει. Μελετήθηκε η στάση της απέναντι στους πρόσφυγες κατά την υπογραφή των συμφωνιών από τον Βενιζέλο και όταν επισκέφθηκε την Αθήνα ο τούρκος πρωθυπουργός Ισμέτ πασά. Ο προσφυγικός πληθυσμός δεν ανήκε στη συντηρητική παράταξη αλλά η δυσaráσκειά του μείωσε τη δύναμη της φιλελεύθερης παράταξης, θα μπορούσε να παρουσιάσει τη δυσaráσκεια αυτή με στόχο την αύξηση της δύναμης του Λαϊκού κόμματος. Η παρούσα έρευνα αξιοποίησε την αρθρογραφία του ίδιου του Γ. Βλάχου και τα ρεπορτάζ των προσφυγικών ενώσεων, ώστε να παρουσιαστεί εάν κατηύθυνε την προσφυγική δυσaráσκεια ή αύξανε την αγανάκτηση των συντηρητικών για την ελληνοτουρκική προσέγγιση. Σημείο μελέτης αποτέλεσε επίσης η στάση της έναντι των συμφωνιών που υπέγραψε η κυβέρνηση του Παναγή Τσαλδάρη και η αναδρομική στάση της ως προς τις συμφωνίες του Βενιζέλου.

Αν και μέχρι την άνοδο του Λαϊκού κόμματος στην εξουσία δεν δημοσίευσε εκτενή ρεπορτάζ για την τουρκική πολιτική δεν παρέλειψε να ασχοληθεί με τα ζητήματα της ελληνικής μειονότητας. Επειδή για τον Βενιζέλο η θέση της μειονότητας ήταν ένας από τους λόγους που οδήγησε στην προσέγγιση, αναζητήθηκε η πίεση της εφημερίδας προς την κυβέρνηση για τη βελτίωση της. Έτσι, θα φανεί ο ρόλος που έπαιξαν οι μειονοτικοί στην αντιπολιτευτική αρθρογραφία της αλλά και στην συνέχεια κατά την διάρκεια της κυβέρνησης Τσαλδάρη.

Η *Ακρόπολις* επανεκδόθηκε το 1929 από τον Γ. Σ. Βουτσινά και εξέφρασε στα μέσα της δεκαετίας του '30 την αντίθεσή της προς τους «*κήρυκας του εμφυλίου σπαραγμού*», ζητώντας την συνεννόηση των δύο παρατάξεων σε βασικά σημεία της πολιτικής, ενώ χαρακτήρισε το δημοψήφισμα για την παλινόρθωση του Γεωργίου ως «*σικέ*».⁵ Η εφημερίδα επιλέχθηκε διότι ήταν από τις πρώτες σε πωλήσεις και διότι ενώ υποστήριζε την αβασίλευτη δημοκρατία αντιπολιτεύτηκε έντονα την κυβέρνηση Βενιζέλου.

⁵ Δέσποινα Παπαδημητρίου (2008), «Ακρόπολις», συλλογικό, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού τύπου 1784-1974, εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, Λ. Δρούλια, Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), τόμος Α', εκδόσεις Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα (Α), σ. σ. 158-159, σ. 159.

Η εφημερίδα παρουσίασε εκτενή ρεπορτάζ και ανταποκρίσεις από την Κωνσταντινούπολη, που αφορούσαν στην τουρκική πολιτική και τη θέση της ελληνικής μειονότητας. Χρησιμοποιώντας την ως πρωτογενές αρχείο τέθηκε το ερώτημα πώς έβλεπε την θέση της μειονότητας, το ενδεχόμενο εγκατάστασης Ελλήνων στην Τουρκία και σε ποιο βαθμό άσκησε πίεση στις ελληνικές κυβερνήσεις για την βελτίωση της θέσης των μειονοτικών. Διερευνήθηκε η θέση της ως προς τις συμφωνίες με την Τουρκία και τον ορισμό του νέου εθνικού στόχου. Επίσης, θα αναζητηθεί η θέση της εφημερίδας κατά την πόλωση μετά την υπογραφή του *Βαλκανικού Συμφώνου*.

Το περιοδικό *Πειθαρχία* εκδιδόταν για βραχύ χρονικό διάστημα, από 20 Οκτωβρίου 1929 μέχρι 5 Ιουλίου 1931, με διευθυντή τον Γεράσιμο Λύχνο και ακολουθούσε την γραμμή του Προοδευτικού κόμματος.⁶ Με τον Γεώργιο Καφαντάρη να αντιπολιτεύεται το πρώην κόμμα του παρουσίασε ενδιαφέρον να ερευνηθούν περεταίρω οι απόψεις της παράταξης Καφαντάρη. Η περιορισμένη χρονικά κυκλοφορία του δεν μας επέτρεψε να δούμε την τυχόν αλλαγή στάσης της, μέσα στην υπό εξέταση περίοδο, έναντι των ελληνοτουρκικών σχέσεων.

Ο *Ριζοσπάστης*, όργανο του Κομμουνιστικού κόμματος της Ελλάδας, αποσκοπούσε στην εγκαθίδρυση της δικτατορίας του προλεταριάτου και κατήγγειλε τη «δικτατορία του μεγάλου κεφαλαίου», τον ιμπεριαλισμό, την εργοδοτική φασιστική και δολοφονική τρομοκρατία και έδωσε έμφαση στις συνέπειες της οικονομικής κρίσης για τους εργαζόμενους.⁷ Στις 31 Αυγούστου 1931 καταδικάστηκε σε στέρηση του τίτλου της και κυκλοφόρησε μέχρι την 11 Μαρτίου 1934 με τον τίτλο *Νέος Ριζοσπάστης*.

Η εφημερίδα παρουσίασε ένα, διαφορετικό από τις υπόλοιπες, εργαλείο σκέψης, την μαρξιστική οπτική της πολιτικής. Από αυτή αναζητήθηκε η κριτική που άσκησε όταν τα αστικά κόμματα μιλούσαν για ειρήνη και πώς αντιμετώπισε τις συμφωνίες που υπογράφηκαν. Υποστηρίζοντας ανοιχτά το σοβιετικό καθεστώς της

⁶ Τριανταφυλλιά Γιάννου (2008), «Πειθαρχία», συλλογικό, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού τύπου 1784-1974, εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, Λ. Δρούλια, Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), τόμος Γ', εκδόσεις Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, σ.σ. 481-482, σ. 481.

⁷ Δέσποινα Παπαδημητρίου (2008), «Ριζοσπάστης», συλλογικό, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού τύπου 1784-1974, εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, Λ. Δρούλια, Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), τόμος Δ', εκδόσεις Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα (Δ), σ.σ. 34-35, σ. 35.

Μόσχας έχει ενδιαφέρον να παρουσιαστεί το πώς είδε την σύσφιξη σχέσεων της αστικής Ελλάδας με την Τουρκία, η οποία διατηρούσε στενές σχέσεις με την Ε.Σ.Σ.Δ.

Η έρευνα αρχίζει με την υπογραφή του Οικονομικού συμφώνου και τελειώνει με την έναρξη της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου. Η επιλογή των ορίων της έρευνας δεν σηματοδοτεί τα ακριβή χρονικά όρια των νέων σχέσεων Ελλάδας και Τουρκίας. Αν και θεσμικά το *Οικονομικό Σύμφωνο* είναι το πρώτο που υπογράφηκε μετά την επιλογή της σύσφιξης των σχέσεων, το καθεστώς Μεταξά δεν έπαψε την στενή σχέση Ελλάδας και Τουρκίας, μιας και κατά την διάρκειά του η Ελλάδα αύξησε τα όρια της χωρικής της θάλασσας (Σεπτέμβριος 1936), από τρία στα έξι μίλια, και υπέγραψε σύμφωνο με την Τουρκία το 1938. Η επιλογή να οριστεί η 4η Αυγούστου ως όριο της έρευνας οφείλεται στην επιλογή των πρωτογενών πηγών. Με την ύπαρξη δικτατορικού καθεστώτος δεν υφίσταται ελευθερία στην έκφραση γνώμης στον τύπο, οπότε δεν δόθηκε το περιθώριο να παρακολουθήσουμε τις διαφορές μεταξύ των εφημερίδων, ενώ τα πολιτικά κόμματα έπαψαν να έχουν την δυνατότητα να εκφέρουν πολιτικό λόγο.

Ελληνική πολιτική

Εσωτερική πολιτική

Η μεγάλη νίκη⁸, το 1928, του Ελευθερίου Βενιζέλου και του *Κόμματος των Φιλελευθέρων* άνοιξε το δρόμο για τη δημιουργία μιας «αγνώριστης» Ελλάδας, την οποία υποσχέθηκε προεκλογικά για το τέλος της τετραετίας.⁹ Η Ελλάδα βρισκόταν σε δυσχερή οικονομική και διεθνή θέση, ενώ το πολίτευμα της αβασίλευτης δημοκρατίας και ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής δεν είχαν εδραιωθεί (μιας και η βιομηχανική παραγωγή προϊόντων ήταν περιορισμένη).¹⁰ Στόχοι του Βενιζέλου, που επέστρεψε στην ενεργό πολιτική ως συντηρητικός πολιτικός,¹¹ ήταν ο οικονομικός εκσυγχρονισμός, η αγροτική ανάπτυξη, η αντιμετώπιση του εμπορικού ελλείμματος, η σταθεροποίηση του νομίσματος (ώστε η ελληνική οικονομία να είχε πρόσβαση στις δυτικές χρηματαγορές)¹² και η ενσωμάτωση στον κοινωνικό και οικονομικό ιστό του προσφυγικού πληθυσμού. Στην προσπάθειά του όμως να τους πετύχει, οδηγήθηκε στην εγκαθίδρυση ενός αυταρχικού καθεστώτος.¹³

⁸ G. Herring, (2008), *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μετ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, τομ. Β', εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, σ. 1059, 1078, 1079, Π. Β. Πετρίδης (1986), *Ελληνική πολιτική και κοινωνική ιστορία 1821-1940, επισκόπηση*, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, σ. 177: Οι εκλογές του Αυγούστου του 1928 ανέδειξε ως μεγάλο νικητή το Κόμμα των Φιλελευθέρων, με αρχηγό τον Ελευθέριο Βενιζέλο που επέστρεψε στην ενεργό πολιτική ως συντηρητικός πολιτικός, το οποίο έλαβε το 61% περίπου του συνόλου των ψήφων και 178 από τις 250 έδρες του κοινοβουλίου. Στην βενιζελική παράταξη μπορούμε να συνυπολογίσουμε τις 5 έδρες των Συντηρητικών Δημοκρατών, του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, τις 9 έδρες του Εθνικού Δημοκρατικού Κόμματος του Γεωργίου Κονδύλη, τις 20 έδρες της Δημοκρατικής Ένωσης, του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, τις 5 έδρες της Προοδευτικής Ένωσης, του Ζαβιτζιάνου αλλά και τις 6 έδρες που έλαβαν ανεξάρτητοι δημοκρατικοί βουλευτές. Ο πρώην αρχηγός των φιλελευθέρων Ζαβιτζιάνος Γεώργιος Καφαντάρης, απομακρύνθηκε από την βενιζελική παράταξη και έλαβε 3 έδρες, το κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Ιωάννη Μεταξά έλαβε μία έδρα, την οποία όμως δεν πήρε ο αρχηγός του. Την μεγαλύτερη αντιβενιζελική δύναμη συγκέντρωσε το Λαϊκό Κόμμα, που έλαβε το μόλις το 24% των ψήφων και 19 έδρες. Τις υπόλοιπες 6 έδρες έλαβαν ανεξάρτητοι βασιλόφρονες βουλευτές.

⁹ Ε. Βενιζέλος (1981), «Προεκλογική ομιλία στη Θεσσαλονίκη, 22 Ιουλίου 1928», Στέφανος Στεφάνου (επιμ.), *Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου: η ζωντανή ιστορία της δραματικής περιόδου του έθνους 1909-1935*, τόμος Γ' (1920-1929), εκδόσεις Λέσχη φιλελευθέρων, Αθήνα, σ. σ. 469-476.

¹⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 3/7/30, 18/7/30, 28/9/30.

¹¹ Γ. Δαφνής (1997), *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα, σ. 393.

¹² M. Mazower (1988), «Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα 1932-1936», Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. - Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, εκδόσεις Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σ. σ. 171-181, σ. 172.

¹³ Α. Ρήγος (1995), *Τα κρίσιμα χρόνια 1922-1935*, τόμος 1^{ος}, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, (Α), σ. 206, Ν. Οικονόμου (1978), «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935», συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ, εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, σ. σ. 304-326, σ. 316.

Η δυσaráσκεια των προσφύγων, οι οποίοι θίχτηκαν από την επίλυση των εκκρεμοτήτων της ανταλλαγής τους, η στάση του Βενιζέλου ως προς την Κυπριακή εξέγερση του 1931 και το οικονομικό αδιέξοδο του 1932, προκάλεσαν πλήγμα στη δημοτικότητα του κρητικού πολιτικού, ο οποίος ζήτησε το σχηματισμό οικουμενικής κυβέρνησης. Στόχος της πρότασης αυτής ήταν να υιοθετηθεί μία κοινά αποδεκτή λύση για την οικονομία και ο επιμερισμός με τα υπόλοιπα κόμματα του κόστους.¹⁴ Όμως η πρόταση απορρίφθηκε και παρέδωσε την εξουσία στον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, αλλά μετά από λίγες ημέρες ανέλαβε πάλι την πρωθυπουργία ώστε η Ελλάδα να οδηγηθεί στις εκλογές τον Σεπτεμβρίου του 1932.¹⁵ Στην συνέχεια, από το 1933 ως το 1936, η Ελλάδα γνώρισε μία περίοδο οικονομικής ανάκαμψης ξεπερνώντας τα όποια εμπόδια δημιούργησε η χρεωκοπία.¹⁶

Η οικονομική δυσπραγία υπήρχε από την αρχή της υπό εξέταση περιόδου μιας και η αποκατάσταση των προσφύγων δεν είχε ολοκληρωθεί, ενώ στο επίπεδο που είχε πραγματοποιηθεί είχε επηρεάσει σοβαρά τα οικονομικά μεγέθη της οικονομίας. Οι εξαγωγές και η βιομηχανική παραγωγή της ήταν περιορισμένες και η εμπορική ναυτιλία αντιμετώπιζε προβλήματα.¹⁷ Συγκεκριμένα, το εμπόριο με το εξωτερικό το 1930, σύμφωνα με τα στοιχεία της ελληνικής στατιστικής υπηρεσίας, συνδέονταν με τα λιμάνια της Ιταλίας, που ερχόταν πρώτη σε εισαγωγή και εξαγωγή προϊόντων, της Τουρκίας, που ερχόταν δεύτερη σε εισαγωγές και εξαγωγές, και στη συνέχεια της Αίγυπτου, που συνδέονταν με τα βρετανικά συμφέροντα, της Ρουμανίας, της Αγγλίας, της Γαλλίας και ακολουθούσαν τα λιμάνια της Γερμανίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας.¹⁸ Στο πρώτο εξάμηνο του 1931 η ίδια υπηρεσία ανακοίνωσε ότι 1.086

¹⁴Μ. Κούμας (2012), *Γεώργιος Καφαντάρης. Πολιτική βιογραφία*, εκδόσεις Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, σ. 174. Εφημ. *Ακρόπολις* 22/5/32, 25/5/32.

¹⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 26/5/32, 4/6/32, 6/6/32, *Η Καθημερινή* 26/5/32, 27/5/32, 4/6/32: Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι μία από τις επιδιώξεις της κυβέρνησης Παπαναστασίου ήταν η περαιτέρω σύσφιξη των σχέσεων με τις βαλκανικές χώρες.

¹⁶ M. Mazower (1988), σ. 175.

¹⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 30/8/30, 28/5/31.

¹⁸ Εφημ. *Η Καθημερινή* 26/7/31, *Ριζοσπάστης* 26/7/31. Από την Ιταλία απέπλευσαν για την Ελλάδα 891 πλοία με 1.437.116 κόρους και απέπλευσαν από αυτήν 744 πλοία με 1.281.958 κόρους, από την Τουρκία απέπλευσαν για την Ελλάδα 667 πλοία με 825.603 κόρους και απέπλευσαν από αυτήν 704 πλοία με 945.001 κόρους, από την Αίγυπτο απέπλευσαν για την Ελλάδα 427 πλοία με 586.280 κόρους και απέπλευσαν από αυτήν 381 πλοία με 508.998 κόρους, από την Ρουμανία απέπλευσαν για την Ελλάδα 261 πλοία με 314.248, από την Αγγλία απέπλευσαν για την Ελλάδα 239 πλοία με 419.135 κόρους και

πλοία που αναχώρησαν για το εξωτερικό μόλις τα 191 είχαν ελληνική σημαία, ενώ τα υπόλοιπα είχαν κυρίως αγγλική και ιταλική.¹⁹ Με τα στοιχεία αυτά διαπιστώνουμε ότι οι εξαγωγές υστερούσαν έναντι των εισαγωγών αλλά και σε ό,τι αφορά την έρευνά μας η Τουρκία έπαιξε σημαντικό ρόλο για το ελληνικό εμπόριο, πριν ακόμα υπογραφεί η εμπορική συνθήκη τον Οκτώβριο του 1930 και κυρωθεί τον Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου από τα ελληνικά νομοθετικά όργανα. Επιπλέον, μας δίνουν να καταλάβουμε πώς μοιράστηκε το εμπόριο με τις μεγάλες δυνάμεις και πώς αυτό επηρέασε (ως ένας παράγοντας) την εξέλιξη της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Έτσι, το εμπόριο με την Γαλλία υστερούσε σε σχέση με αυτό της Ιταλίας, ενώ με την Αγγλία θα πρέπει να προσθέσουμε το εμπόριο με την Αίγυπτο, στην οποία η Αγγλία είχε την Εντολή.

Το 1931 τα μεγάλα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας ήταν η ανεργία και το ισοζύγιο του προϋπολογισμού.²⁰ Όσον αφορά το εμπόριο τόσο οι εισαγωγές όσο και οι εξαγωγές μειώθηκαν κάτι που συνεχίστηκε και το 1932.²¹ Χαρακτηριστικές είναι οι τιμές φορτίων της κίνησης του λιμανιού του Πειραιά για το 1931. Σε αυτές η Αγγλία εισήγαγε στην Ελλάδα 247.182 τόνους έναντι 1.436 ελληνικών τόνων σε αυτήν, οι ΗΠΑ εισήγαγαν 106.686 τόνους στην Ελλάδα έναντι 1.738 ελληνικών τόνων σε αυτές, η Τουρκία εισήγαγε 78.331 τόνους στην Ελλάδα έναντι 531 ελληνικούς τόνους σε αυτήν, η Ιταλία εισήγαγε 48.464 τόνους στην Ελλάδα έναντι 11.844 ελληνικούς τόνους σε αυτή και η Γαλλία που εισήγαγε 24.098 τόνους στην Ελλάδα έναντι 4.792 ελληνικούς τόνους σε αυτήν.²² Η ελληνική κυβέρνηση για να αντιμετωπίσει τις οικονομικές δυσχέρειες προσπάθησε να αντλήσει χρήματα με δάνεια από τις δυτικές χρηματαγορές και να τα αποπληρώσει με την φορολογία του συνόλου των πολιτών (και όχι με το μεγαλύτερο ποσοστό από τον παραγόμενο εγχώριο πλούτο και τα μεγάλα εισοδήματα) και την αύξηση των εμπορικών σχέσεων με την Τουρκία και τις

απέπλευσαν από αυτήν 166 πλοία με 474.332 κόρους, από την Γαλλία απέπλευσαν για την Ελλάδα 214 πλοία με 412.329 κόρους και απέπλευσαν από αυτήν 214 πλοία με 443.080 κόρους.

¹⁹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 29/7/31.

²⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 30/12/31.

²¹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 1/1/32: οι εξαγωγές για το 1931 έφτασαν τα 3.619.604.000 δρχ. έναντι 4.973.186.000 δρχ. του 1930, ενώ οι εισαγωγές το 1931 έπεσαν στα 8.192.806.000 δρχ. έναντι 9.949.786.000 δρχ. *Η Καθημερινή* 15/12/32: Το πρώτο δεκάμηνο του 1932 οι εισαγωγές έπεσαν στα 56.604.000 δολάρια από τα 113.149.000 δολάρια του 1930, ενώ και οι εξαγωγές έπεσαν από τα 53.877.000 δολάρια του 1930 στα 27.913.000 δολάρια το 1931.

²² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 15/3/32.

Βαλκανικές χώρες.²³ Έτσι, ο εξωτερικός δανεισμός αυξήθηκε στην τετραετία 1928-1932 κατά 20% και σε συνδυασμό με την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929 και τους χειρισμούς της νομισματικής πολιτικής του Βενιζέλου η Ελλάδα οδηγήθηκε στην χρεωκοπία το 1932.²⁴

Η οικονομική κρίση δημιούργησε ρευστότητα στον πολιτικό κόσμο, με αποτέλεσμα μερίδα των πολιτικών να μεταπηδά από τον έναν πολιτικό χώρο στον άλλον και αν αυτός δεν τον ικανοποιούσε να αναζητά τον επίδοξο δικτάτορα, ανάμεσα στους πολιτικοποιημένους αξιωματικούς.²⁵ Επιπλέον, για γεωπολιτικούς, γεωστρατηγικούς λόγους (μια και με την Αιθιοπική κρίση η Μ. Βρετανία ήθελε να δημιουργήσει στο Ναβαρίνο ναυτική βάση) και κυρίως επειδή το μεγαλύτερο ποσοστό του ελληνικού χρέους βρίσκονταν σε χέρια βρετανών ομολογιούχων παρουσιάστηκε μεγαλύτερη εμπλοκή της Μ. Βρετανίας στην εσωτερική πολιτική της Ελλάδας με προώθηση της παλινόρθωσης του Γεωργίου Β'.²⁶ Στις εκλογές του Σεπτεμβρίου το *Κόμμα των Φιλελευθέρων* έλαβε οριακά την νίκη, σε σχέση με το *Λαϊκό Κόμμα*²⁷, και πρότεινε εκ νέου τη λύση της οικουμενικής κυβέρνησης, την οποία απέρριψε ξανά ο

²³ M. Mazower (1988), σ. σ. 172-173, εφημ. *Η Καθημερινή* 19/11/32, 24/12/32, *Ριζοσπάστης* 28/8/31. Κώστας Κωστής (2015), *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας, η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, σ. 633.

²⁴ M. Mazower (1988), σ. σ. 172-173.

²⁵ Α. Ρήγος (1999), *Η Β' Ελληνική δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 283. Πέρα από τις γνωστές απόπειρες πραξικοπήματος η εφημ. *Ακρόπολις* στις 20/7/30, 20/11/31 δημοσίευσε απόπειρα πραξικοπήματος στην Λάρισα, και στις 4/6/32 στην αεροπορία στα οποία η κυβέρνηση δεν έδωσε μεγάλη σημασία, *Η Καθημερινή* 20/7/30.

²⁶ Εφημ. *Η Καθημερινή* 7/11/35. Η εφημ. *Η Καθημερινή* αναδημοσίευσε άρθρα βρετανικών εφημερίδων, που μιλούσαν για την παλινόρθωση του Γεωργίου, από το 1930. Η αρθρογραφία αυτή των βρετανών μπορεί να κατανοηθεί σε συνδυασμό με την βρετανική ανησυχία για την επικείμενη υπογραφή της ελληνοτουρκικής συμφωνίας και τη σχέση της με την Ιταλία. (εφημ. *Η Καθημερινή* 3/10/30, 4/10/30). Α. Ρήγος (1995), (Α), σ. σ. 315, 319. Π. Β. Πετρίδης. (1989), σ.181. Δ. Κιτσίκης (1981), *Ιστορία του Ελληνοτουρκικού χώρου από τον Ε. Βενιζέλο στον Γ. Παπαδόπουλο, (1928-1973)*, εκδόσεις Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα: Το ποσοστό του ελληνικού χρέους που βρίσκονταν στα χέρια βρετανών ομολογιούχων ήταν 67,42%.

²⁷ Α. Ρήγος (1995), (Α), σ. 250: Οι εκλογές έφεραν το Κόμμα των Φιλελευθέρων να παίρνει το 33,42% και 98 έδρες, το Λαϊκό 33,8% και 95 έδρες, την Προοδευτική Ένωση με 8,35% και 15 έδρες, οι Αγροτικοί σε συνεργασία με το ελληνικό τμήμα της Σοσιαλιστικής Διεθνούς με 6,17% και 11 έδρες, το Ενιαίο Μέτωπο Εργατών και Αγροτών (ΚΚΕ) με 4,97% και 10 έδρες, το Αγροτικό και Εργατικό Κόμμα σε συνεργασία με το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα 5,89% και 8 έδρες, το Εθνικόν Ριζοσπαστικόν Κόμμα με 3,82% και 6 έδρες, το Κόμμα των Ελευθεροφρόνων με 1,59% και μία έδρα, οι Συντηρητικοί Δημοκρατικοί 0,98% και 2 έδρες, ο Ανεξάρτητος Συνδυασμός Ψαρρών, του ναυάρχου Χατζηκυριάκου, 0,03% και 2 έδρες. Έτσι, η βενιζελική παράταξη έλαβε 52,95% και 131 έδρες και η αντιβενιζελική 34,84% και 98 έδρες, ενώ η αριστερά 11,14% και 21 έδρες. Ταυτόχρονα πραγματοποιήθηκαν εκλογές για την Γερουσία στις οποίες οι Φιλελεύθεροι έλαβαν 16 έδρες, το Λαϊκό 13 έδρες και οι Προοδευτικοί 1 έδρα.

Παναγής Τσαλδάρης, που αναγνώρισε το Αβασίλευτο πολίτευμα και πρότεινε ως πρόεδρο τον Ζαΐμη.²⁸ Η κυβέρνηση που σχηματίστηκε, μετά από διαβουλεύσεις και την υποστήριξη του *Κόμματος των Φιλελευθέρων*, ήταν με πρωθυπουργό τον Π. Τσαλδάρη και υπουργούς τον Ιωάννη Μεταξά (στο Εσωτερικών) και τους πρώην βενιζελικούς Γεώργιο Κονδύλη (στο Στρατιωτικών) και Αλέξανδρο Χατζηκυριάκο (στα Ναυτικών και Αεροπορίας).

Η κυβέρνηση Τσαλδάρη αποδέχθηκε τους στόχους της οικονομικής πολιτικής²⁹, αλλά και την πολιτική της προσέγγισης της Τουρκίας.³⁰ Στη διεθνή πολιτική σκηνή η οικονομική κρίση οδήγησε στην δημιουργία οικονομικών μπλοκ, τα οποία δεν συμπεριελάμβαναν την Ελλάδα, και στην υιοθέτηση από πολλά κράτη παρεμβατικών πολιτικών στην οικονομία, εγκαταλείποντας την πολιτική του *laissez-faire*.³¹ Η κυβέρνηση επέμεινε στο δόγμα του ισοσκελισμένου προϋπολογισμού και αναπόφευκτα η πολιτική συζήτηση επικεντρώθηκε στο θέμα του εξωτερικού χρέους, ενώ οι επιλογές της γίνονταν με το βλέμμα στραμμένο προς τους βρετανούς ομολογιούχους.³²

Το *Κόμμα των Φιλελευθέρων* απέσυρε την εμπιστοσύνη του προς την κυβέρνηση Τσαλδάρη την 16^η Ιανουαρίου 1933, με αποτέλεσμα τη διεξαγωγή εκλογών τον Μάρτιο του 1933. Αυτές επισκιάστηκαν από το κίνημα Πλαστήρα, που πραγματοποιήθηκε την επομένη των εκλογών και διήρκεσε μερικές ώρες. Ήταν όμως

²⁸ Ν. Οικονόμου (1978), σ. 319.

²⁹ Μ. Mazower (1988), σ. 181: η Ελλάδα δεν άνηκε, με την απόφαση της κυβέρνησης Βενιζέλου στον χρυσό κανόνα, τα δημόσια έργα συνεχίστηκαν, όπως επίσης και η επιρροή των δημόσιων πιστωτικών ιδρυμάτων σε βάρος του ιδιωτικού τομέα.

³⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 12/11/32, 5/11/32: στις προγραμματικές δηλώσεις του στην Βουλή μίλησε για την επιδίωξη της στερέωσης και της ανάπτυξης των «ευτυχώς» ήδη υφιστάμενων φιλικών δεσμών και την διευθέτηση των εκκρεμών ζητημάτων σε πνεύμα αμοιβαίας συνεννόησης. Εφημ. *Η Καθημερινή* 12/9/32, 17/9/32, 8/11/32, 12/11/32: Την ίδια χάραξη εξωτερικής πολιτικής είχε και η κυβέρνηση που σχημάτισε το 1933. *Η Καθημερινή* 4/4/33.

³¹ Π. Παπαστράτης (1988), «Από τη Μεγάλη Ιδέα στην Βαλκανική Ένωση», Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, – Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, εκδόσεις Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σ. σ. 417-437, σ. 419: Η Αγγλία από το 1931 δημιούργησε την Imperial Preference, το οικονομικό σύστημα που πρωτοεμφανίστηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στηρίζονταν στην αρχή των προτιμήσεων στα προϊόντα της Μ. Βρετανίας και των αποικιών-κτήσεων. Ταυτόχρονα αντιτίθετο στην συγκρότηση άλλων τελωνειακών ενώσεων (Σκανδιναβικών κρατών, Βελγίου- Ολλανδίας- Λουξεμβούργου και Γερμανίας- Αυστρίας). Αντίστοιχα η Γαλλία προσπάθησε να ενισχύσει ακόμα περισσότερο την πολιτική και την οικονομική επιρροή της στην Κεντρική Ευρώπη, με το σχέδιο Tardieu, την άνοιξη του 1932. S. Bernstein, P. Milza (1997), σ. 100.

³² Μ. Mazower (1988), σ. σ. 176-177. Εφημ. *Η Καθημερινή* 31/1/35, 12/2/35, 18/2/35, 19/2/35, 20/8/35.

αρκετό για την περαιτέρω όξυνση των σχέσεων του *Κόμματος των Φιλελευθέρων* και της *Ηνωμένης Αντιπολίτευσης*, στην οποία προσχώρησε ο Κονδύλης και ο Χατζηκυριάκος. Στις εκλογές η *Ηνωμένη Αντιπολίτευση* κέρδισε τις 136 έδρες (46,19%) του κοινοβουλίου και σχημάτισε κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Π. Τσαλδάρη, η βενιζελική παράταξη, που ονομάστηκε *Εθνικός Συνασπισμός*, έλαβε τις 110 έδρες (46,32%), ενώ μία έδρα (4,64%) πήραν οι κομμουνιστές και 2 (2%) οι *Αγροτικοί* του Σοφιανόπουλου.³³

Όμως η άνοδος στην εξουσία του *Λαϊκού Κόμματος* συνέπεσε με την άνοδο των Εθνικοσοσιαλιστών του Αδόλφου Χίτλερ στην Γερμανία και την αναπτέρωση των ελπίδων των χωρών που επιθυμούσαν την αναθεώρηση του εδαφικού καθεστώτος που είχε εγκαθιδρυθεί μετά από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Επιπλέον, τον Ιούνιο του ίδιου έτους, στην Συνδιάσκεψη του Λονδίνου, για την επίλυση της οικονομικής κρίσης, φάνηκε να επικρατεί το δόγμα ο «*καθένας μόνος του*», καθώς η κάθε χώρα πάσχιζε να μειώσει το έλλειμμα στο εμπορικό της ισοζύγιο με προστατευτικά μέτρα ή με την υποτίμηση του νομίσματός της. Τον Οκτώβριο, η Γερμανία αποχώρησε από την Συνδιάσκεψη για τον αφοπλισμό, ενώ στην συνέχεια αποχώρησε από την ΚτΕ, ώστε να απαγκιστρωθεί από το διεθνή έλεγχο.³⁴

Το κίνημα του Μαρτίου του 1933, η απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου στην Λεωφόρο Κηφισίας και η αρνητική στάση του τελευταίου προς το *Βαλκανικό Σύμφωνο* το 1934, η ανακίνηση του θέματος της επετηρίδας στις ένοπλες δυνάμεις και ο εκλογικός νόμος οδήγησαν τον πολιτικό κόσμο στην πόλωση. Το χάσμα μεταξύ των δύο παρατάξεων έφτασε στα άκρα με το κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου 1935, όταν βενιζελικοί στρατιωτικοί στασίασαν με κίνητρο την «*αποτελεσματική*» προστασία του δημοκρατικού πολιτεύματος, το οποίο κατά τις εκτιμήσεις τους απειλούνταν, με αποτέλεσμα η κυβέρνηση να ενεργοποιήσει τα προβλεπόμενα μέτρα για την κατάσταση πολιορκίας. Το κίνημα λόγω της έλλειψης αρχηγού (αν και την ύστατη στιγμή ανέλαβε την ηγεσία ο ίδιος ο Βενιζέλος αλλά δεν ήταν αρκετό για αλλάξει την τύχη του) και της ελλιπούς προπαρασκευής απέτυχε με αποτέλεσμα ο Βενιζέλος να

³³ Ν. Οικονόμου (1978), σ. 321, Α. Ρήγος (1995), (Α), σ. 262, Π. Β. Πετρίδης (1989), σ. 180.

³⁴ S. Bernstein, P. Milza (1997), *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης 1919 έως και σήμερα*, τόμος 3^{ος}, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 100.

αναγκαστεί να αναχωρήσει από την Ελλάδα και να μην επιστρέψει.³⁵ Στις εκλογές που πραγματοποιήθηκαν στις 9 Ιουνίου τα βενιζελικά κόμματα δεν συμμετείχαν, με αποτέλεσμα να αφήσουν ελεύθερο το πεδίο για την παλινόρθωση της μοναρχίας.³⁶ Σε αυτές η Ένωση Τσαλδάρη, Κονδύλη πήρε το 65% των ψήφων, ενώ η Ένωση Βασιλοφρόνων των Μεταξά, Ράλλη πήρε το 14,8%.

Το 1935, κατά την περίοδο της ιταλικής επίθεσης στην Αιθιοπία, στο εσωτερικό της Ελλάδας, η αντιβενιζελική παράταξη δεν παρέμεινε ενωμένη με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μία ανάγκη υπέρβασης της κρίσης. Τον Οκτώβριο οι υποστράτηγοι Παπάγος και Ρέππας και ο υποναύαρχος Οικονόμου ανέτρεψαν την κυβέρνηση για να πραγματοποιήσουν την παλινόρθωση χωρίς να πραγματοποιηθεί το δημοψήφισμα το οποίο είχε προκηρύξει η κυβέρνηση για την 5^η Νοεμβρίου. Τελικά όμως παρέδωσαν την εξουσία στον Κονδύλη, που προχώρησε στο δημοψήφισμα, το οποίο αποδείχθηκε φάρσα³⁷ και επανάφερε τον Γεώργιο Β'.

Ο μονάρχης προχώρησε σε εκλογές, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν τον Ιανουάριο του 1936 και έφεραν τις δύο μεγάλες παρατάξεις ισοδύναμες (οι αντιβενιζελικοί έλαβαν 143 έδρες, οι βενιζελικοί 142, ενώ το *Παλλαϊκό Μέτωπο* (του ΚΚΕ) 15. Έτσι το ΚΚΕ έγινε ο ρυθμιστής των εξελίξεων, όμως κανένας από τους δύο σχηματισμούς δεν επιθυμούσε την συνεργασία μαζί του, μιας και ο αντικομμουνισμός ήταν κοινός παρονομαστής τους, με αποτέλεσμα την ενίσχυση του ρόλου του Παλατιού και τον σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας με πρωθυπουργό τον Δεμερτζή. Ταυτόχρονα με τις πολιτικές εξελίξεις υπήρχε κοινωνικός αναβρασμός, ο οποίος είχε ξεκινήσει από την διακυβέρνηση Βενιζέλου, με τις απεργίες να αυξάνονται και την συσπείρωση του αντικομμουνισμού.

Στις 30 Απριλίου η Βουλή ανέστειλε τις εργασίες της, εξουσιοδοτώντας τον Ι. Μεταξά, που είχε γίνει πρωθυπουργός μετά τον θάνατο του Δεμερτζή, να νομοθετεί με διατάγματα για κάθε θέμα.³⁸ Στις αρχές Μαΐου, ο στρατός διέλυσε απεργία εργατών στην Θεσσαλονίκη και η Ελλάδα έδειχνε ότι οδεύει προς εμφύλιο πόλεμο. Την

³⁵ Π. Β. Πετρίδης (1989), σ.182

³⁶ Π. Β. Πετρίδης (1989), σ.185

³⁷ Ν. Αλιβιζάτος (1973), *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε κρίση (1922-1974) Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 73

³⁸ Ν. Αλιβιζάτος (1973), σ. 74.

4^η Αυγούστου, με την υποστήριξη του Παλατιού, ο Ιωάννης Μεταξάς κήρυξε την χώρα σε κατάσταση πολιορκίας και επέβαλλε δικτατορία, η οποία διήρκησε μέχρι το 1941.³⁹

Εξωτερική πολιτική

Στόχοι της κυβέρνησης Βενιζέλου, το 1928, ήταν ο εσωτερικός εκσυγχρονισμός του ελληνικού κράτους, η σταθεροποίηση του νομίσματος και η μείωση του εμπορικού ελλείμματος. Αυτά απαιτούσαν οικονομικούς πόρους, τους οποίους μπορούσε να τους βρει με τον περιορισμό των εξοπλιστικών προγραμμάτων και την βελτίωση των οικονομικών σχέσεων με τις γειτονικές χώρες κάτι που προϋπόθετε την αναθεώρηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.⁴⁰ Όσον αναφορά τα εξοπλιστικά υπήρχε στην ΚτΕ συζήτηση για τον ναυτικό αφοπλισμό, τον οποίο προωθούσε η Μεγάλη Βρετανία ώστε να εξοικονομήσει πόρους για την βελτίωση της οικονομίας της, που είχε πληγεί από τον Μεγάλο Πόλεμο.

Ακολουθώντας την τέχνη του εφικτού και επιλέγοντας την αναγνώριση του εδαφικού καθεστώτος, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί από τις συνθήκες ειρήνης και το δόγμα «*είμεθα φίλοι όλων αλλά σύμμαχος κανενός*» επεδίωξε την απεμπλοκή της Ελλάδας από την εξάρτηση της από τις Μεγάλες Δυνάμεις και την υπογραφή διμερών συμφωνιών. Για ελληνικά δεδομένα η αναγνώριση του εδαφικού σήμαινε την παύση της Μεγάλης Ιδέας, ώστε να μην μπορεί να δημιουργηθεί κρίση με την Ιταλία, που είχε υπό την κατοχή της τα Δωδεκάνησα, και την Μ. Βρετανία που είχε την Κύπρο, διευκολύνονταν η προσέγγιση της Τουρκίας και μπορούσε να αντιμετωπιστεί η επιδίωξη της Βουλγαρίας για έξοδο στο Αιγαίο.⁴¹ Επιπλέον, με την προσήλωση στις αρχές του Διεθνούς Δικαίου, όπως αυτό οριζόταν από την ΚτΕ, η Ελλάδα θα μπορούσε να λάβει εγγυήσεις για την εξασφάλιση δανείων.⁴²

Ως προς τις γειτονικές χώρες, το 1928, δήλωσε ότι επιθυμούσε την επίλυση των διαφορών με την Γιουγκοσλαβία, προσέφερε στην Βουλγαρία, πέρα από ό,τι προβλέπονταν από την συνθήκη του Νεϊγύ, εμπορική διέξοδο από το λιμάνι της

³⁹ Γ. Μαργαρίτης (2000), «Η 4^η Αυγούστου και οι κομμουνιστές», *συλλογικό*, Ιστορικά, 4^η Αυγούστου, Ο Μεταξάς και η «αυτοκρατορία της δημοκρατίας», εκδόσεις Ελευθεροτυπία, Αθήνα 3 Αυγούστου 2000, σ. 21, 22.

⁴⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 28/9/30.

⁴¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 20/7/30, 18/10/30. Ε. Χατζηβασιλείου (2005), «Η μεγάλη τετραετία. Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», *συλλογικό*, Θ. Βερέμης, Η. Νικολακόπουλος, (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. σ. 307-323, σ. 315.

⁴² Θ. Βερέμης (1992), *Ελλάδα- Ευρώπη. Από τον Πρώτο πόλεμο ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα, σ. 25.

Αλεξανδρούπολης, τη διευκόλυνση για τις εισαγωγές και εξαγωγές στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και κάλεσε τον ελληνικό λαό να λησμονήσει την έχθρα για την Τουρκία. Το πρώτο σύμφωνο φιλίας, συνδιαλλαγής και δικαστικού διακανονισμού που υπέγραψε η Ελλάδα ήταν το 1928 με την Ιταλία, γεγονός που προκάλεσε την ανησυχία Γαλλίας και Γιουγκοσλαβίας, που συνδεόταν μέσω της Μικρής Αντάντ. Η Γιουγκοσλαβία επεδίωκε μία προνομιακή θέση στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και τη σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης- Γευγελή. Φόβος της ήταν η Αλβανία, η οποία είχε γίνει προτεκτοράτο της Ιταλίας, από τον Νοέμβριο του 1927, με στόχο η τελευταία να κάνει την Αδριατική ιταλική λίμνη.⁴³ Με την επίτευξη της συμφωνίας, η Ιταλία επιδίωξε την υπογραφή τριμερούς συμφώνου, Ελλάδας- Ιταλίας- Τουρκίας. Αυτή απορρίφθηκε γιατί θα δημιουργούσε περαιτέρω ανησυχίες στην Γιουγκοσλαβία και κατ' επέκταση στην Γαλλία⁴⁴, αλλά και διότι ο Βενιζέλος επιθυμούσε την επίλυση των εκκρεμών ζητημάτων με την Τουρκία, που είχαν προκύψει από την σύμβαση της ανταλλαγής των πληθυσμών, πριν την υπογραφή συμφώνου φιλίας και αυτό ήταν μια χρονοβόρα και επίπονη διαδικασία.⁴⁵

Ο Βενιζέλος χρησιμοποίησε το σύμφωνο με την Ιταλία και πέτυχε την υπογραφή Συμφώνου Φιλίας, τον Μάρτιο του 1929, με την Γιουγκοσλαβία και την ευνοϊκή για την Ελλάδα επίλυση των διαφορών.⁴⁶ Επόμενος στόχος του ήταν η προσέγγιση της Τουρκίας, η οποία έπρεπε να διοχετεύει στρατιωτικές και διπλωματικές δυνάμεις σε περισσότερες περιοχές από ότι η Ελλάδα, όπως στον Εύξεινο Πόντο και στην Μέση Ανατολή, ενώ αντιμετώπιζε προβλήματα με τους Κούρδους στο εσωτερικό της (οι οποίοι ενισχύονταν από την γαλλική κυβέρνηση) με αποτέλεσμα να επιδιώξει μία

⁴³ Γ. Δαφνής (1997), σ. 469.

⁴⁴ Κ. Π. Καλλιγιάς (1988), «Η Εξωτερική Πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου Μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης», συλλογικό, *Συμπόσιο Για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, Πρακτικά, Αμφιθέατρο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών 3,4 και 5 Δεκεμβρίου 1986, Οργάνωση: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Μουσείο Μπενάκη*, εκδόσεις Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και ιστορικού Αρχείου, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, σ. σ. 297-319, σ. 305. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι εμπορικές σχέσεις Ελλάδας Ιταλίας δεν βρίσκονταν σε ικανοποιητικό επίπεδο. Μάλιστα το καλοκαίρι του 1930 η Γαλλία δεν δέχονταν τα ελληνικά κρασιά, κάτι που έπληξε την ελληνική γεωργία κι οиноποιία. (εφημ. *Ακρόπολις* 11/7/30).

⁴⁵ Κ. Αλ. Καραμανλής (1995), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας Σχέσεις (1928-1932)*, εκδόσεις Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα (Α), σ. σ. 39-40.

⁴⁶ Κ. Αλ. Καραμανλής (1995), σ. σ. 70-71. Α. Τούντα- Φεργάδη (2003), *Ηγετικές μορφές του μεσοπολέμου και η εξωτερική πολιτική*, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σ. 90. Θ. Βερέμης, Γ. Κολιόπουλος (2006), *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια από το 1821 μέχρι σήμερα*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα, σ. 371.

μακροχρόνια βελτίωση των σχέσεων της με την Ελλάδα που θα την βοηθούσε στην ενίσχυση της στους εσωτερικούς και στους εξωτερικούς της στόχους.⁴⁷

Η Ελληνική κυβέρνηση προσεγγίστηκε από τους αντικεμαλικούς, τους αντιπροσώπους των Κούρδων και των Αρμενίων στο Παρίσι αλλά προτίμησε την σύσφιξη των σχέσεων με την τουρκική κυβέρνηση την οποία θεωρούσε ως σταθερή.⁴⁸ Τον Ιούνιο του 1930 υπογράφηκε το *Οικονομικό Σύμφωνο* Ελλάδας-Τουρκίας, το οποίο έλυνε τις εκκρεμότητες που είχαν προκύψει από την ανταλλαγή των πληθυσμών. Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους ο Έλληνας πρωθυπουργός μετέβηκε στην τουρκική πρωτεύουσα και υπέγραψε σύμφωνο Φιλίας, Ουδετερότητας και Διαιτησίας, σύμφωνο Εγκατάστασης, σύμβαση Εμπορίου και πρωτόκολλο για τους ναυτικούς εξοπλισμούς. Οι συμφωνίες υπογράφηκαν με τη βοήθεια της Ιταλίας, κάτι που δημιούργησε εκ νέου ανησυχίες σε Γαλλία και Γιουγκοσλαβία. Μάλιστα ο Γιουγκοσλάβος Υπουργός Εξωτερικών Μαρίγκοβιτς επισκέφτηκε την Αθήνα για ενημέρωση περί της συνθήκης της ελληνοτουρκικής φιλίας και των περαιτέρω στόχων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.⁴⁹ Τις ανησυχίες τις ενίσχυσε περαιτέρω η ταυτόχρονη παρουσία στην Άγκυρα του Βενιζέλου και του πρωθυπουργού της αναθεωρητικής Ουγγαρίας, κόμη Μπέτλεν .

Πλέον, η Ελλάδα είχε να αντιμετωπίσει την Βουλγαρία, η οποία χρησιμοποιούσε στον λόγο της τους σλαβόφωνους της Ελλάδας ως μέσο για να προωθήσει τις επεκτατικές βλέψεις της στο Αιγαίο.⁵⁰ Η Βουλγαρία προσπάθησε να συμμαχήσει με την Τουρκία, ώστε να εκμεταλλευτεί τις ψυχρές ελληνοτουρκικές σχέσεις και να

⁴⁷ Ε. Χατζηβασιλείου (1999), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος Η Ελληνοτουρκική Προσέγγιση και το πρόβλημα της Ασφάλειας στα Βαλκάνια, 1928-1931*, εκδόσεις Ίδρυμα Μελετών χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, σ. 18. Γ. Δαφνής (1997), σ. 480. Δ. Ευθ. Ακριβούλης (2009), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, οι Μεγάλες Δυνάμεις και τα Βαλκάνια, 1928-1932*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, σ. 87: Γι' αυτούς η Τουρκία έχοντας ήδη υπογράψει συμφωνίες με τη Βουλγαρία, την Ιταλία, και Ουγγαρία, αλλά και εκμεταλλευόμενη την παρουσία ισχυρότερων ελληνικών συμφερόντων στο τουρκικό έδαφος, απ' ότι τουρκικών στο ελληνικό, ήθελε την προσέγγιση με την Ελλάδα, έχοντας υπεροχή στις διαπραγματεύσεις. Αν και η υπεροχή αυτή μειώθηκε, μετά την υπογραφή του ελληνοϊταλικού συμφώνου, τα προβλήματα που αντιμετώπιζε στην Βαλκανική δεν ήταν άμεσης προτεραιότητας, οπότε είχε τη δυνατότητα να παρατείνει τις συζητήσεις και εκμεταλλευόμενη τις εκκρεμότητες για να ασκήσει πιέσεις στην ελληνική μειονότητα, η οποία παρέμενε στα εδάφη της.

⁴⁸ Δ. Ευθ. Ακριβούλης (2009), σ. 89. Κ. Αλ. Καραμανλής (1995), σ. 82.

⁴⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 1/10/30, *Ελεύθερον Βήμα* 1/11/30, 2/12/30, 3/12/30, 12/12/30, 12/12/30, 14/12/30, *Η Καθημερινή* 10/12/30, 11/12/30, 12/12/30.

⁵⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 7/10/30, 17/6/31, *Η Καθημερινή* 14/9/30, 8/11/30.

επιτύχει τον εθνικό της στόχο, όμως μετά την υπογραφή της ελληνοτουρκικής φιλίας τον είδε να αναστέλλεται.⁵¹ Η Τουρκία προσπάθησε να μεσολαβήσει για επίλυση των ελληνοβουλγαρικών διαφορών αλλά η προσπάθεια προσέκρουσε στην άρνηση της Ελλάδας, ενώ στην συνέχεια σε ανάλογη προσπάθεια της Αγγλίας αρνήθηκε η Βουλγαρία.⁵² Επιπλέον, οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις επιδεινώθηκαν όταν η Βουλγαρία αύξησε τους φόρους στα ελληνικά προϊόντα με αποτέλεσμα την καταγγελία της εμπορικής σύμβασης των δύο χωρών από τον Έλληνα Υπουργό των Εξωτερικών Α. Μιχαλακόπουλο.⁵³ Παρόλα αυτά υπήρξε η συζήτηση για προώθηση από κοινού των συμφερόντων Ελλάδας, Τουρκίας, Βουλγαρίας στη διεθνή αγορά των καπνών.⁵⁴

Τον Οκτώβριο του 1931 η εξέγερση των Κυπρίων προκάλεσε κρίση στις ελληνοαγγλικές σχέσεις. Σύμφωνα με την κυρίαρχη άποψη οι Κύπριοι διαμαρτυρήθηκαν για την λήψη αντιλαϊκών μέτρων (φορολογίας, εκπαίδευσης, τροποποίηση του ποινικού κώδικα) και για τις προσβολές προς την Εκκλησία της Κύπρου.⁵⁵ Σημαντικό ρόλο έπαιξε η τοποθέτηση του κυπριακής καταγωγής και ενθουσιώδους εθνικιστή Αλέξη Κύρου, τον Ιούλιο του 1930 στη θέση του Έλληνα πρόξενου. Η εξέγερση, όμως, όπως αναφέρει η Σία Αναγνωστοπούλου, δεν ήταν αποτέλεσμα πολιτικής σμίλευσης ενός αγώνα συγκεκριμένων διεκδικήσεων και γι' αυτό στο ξέσπασμα του κινήματος οι διεκδικήσεις ανάχθηκαν εύκολα στην επιθυμητή Ένωση.⁵⁶ Στο κίνημα συμμετείχε και μερίδα Τουρκοκυπρίων, η οποία επιδίωκε μια ανταποικιοκρατική πολιτική.⁵⁷

⁵¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 7/12/30, *Η Καθημερινή* 7/12/30, περιοδ. *Πειθαρχία* 28/12/30.

⁵² Εφημ. *Ακρόπολις* 20/1/31, 21/1/31, 11/3/31, 18/4/31, 19/4/31, 25/5/31, *Η Καθημερινή* 11/2/31, 16/2/31. Τα ελληνοβουλγαρικά ζητήματα συζητήθηκαν και στο ταξίδι του Βούλγαρου πρωθυπουργού στην Άγκυρα το 1931, δημιουργώντας εκ νέου ανησυχίες για την ένωση των τριών χωρών, κάτι που διέψευσε ο Μιχαλακόπουλος. Εφημ. *Ακρόπολις* 28/11/31, 2/12/31, 3/12/31, 6/12/31, 7/12/31, 9/12/31, *Η Καθημερινή* 16/7/33. Η Μ. Βρετανία έκανε την προσπάθεια για να αποφευχθεί η αύξηση της ιταλικής επιρροής στα Βαλκάνια. Ε. Χατζηβασιλείου (2005) σ. 322.

⁵³ Εφημ. *Ακρόπολις* 11/7/30.

⁵⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 19/3/33, 25/9/33, *Ελεύθερον Βήμα* 10/7/30, 2/11/31, 25/9/33, *Η Καθημερινή* 9/10/30, 2/7/30, 14/7/30.

⁵⁵ Θ. Κονδύλης (2009), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Ελλάδα (1928-1932). Η διπλωματική πολιτική και η οικονομία*, εκδόσεις Ίαμβος, Αθήνα, σ. 106.

⁵⁶ Σ. Αναγνωστοπούλου (1998-1999), *Η Εκκλησία της Κύπρου*, Σύγχρονα Θέματα, 68-69-70, σ. σ. 198-228, σ. 209.

⁵⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 22/10/30, 26/10/31, 27/10/31, 28/10/31, 30/10/31. *Ακρόπολις* 22/4/31: επίσημα, όταν τα ελληνικά μέλη της κυπριακής βουλής ψήφισαν υπέρ της ένωσης οι τουρκοκύπριοι καταψήφισαν την πρόταση. Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 26/10/31, 5/11/31, *Η Καθημερινή* 28/10/31, 5/11/31, στις 26/10/31

Στην Ελλάδα δημιουργήθηκε η επιτροπή «Συμπαράστασης Αγώνα Κύπρου», από τον πρώην Πρόεδρο της Δημοκρατίας Π. Κουντουριώτη και 45 μέλη, που ήταν υπουργοί, βουλευτές, στρατηγοί, καθηγητές πανεπιστημίου, πολιτευτές, τραπεζίτες άνθρωποι των γραμμάτων και των τεχνών, με στόχο την πραγματοποίηση εράνων και την έκδοση προκηρύξεων, για την ενίσχυση του αγώνα, κάτι που αποδοκιμάστηκε από τον Βενιζέλο.⁵⁸ Ο πρωθυπουργός καθώς έθετε ως κύρια βάση της εξωτερικής του πολιτικής την διατήρηση του εδαφικού καθεστώτος, επεδίωξε την αποφυγή κρίσης στις ελληνοβρετανικές σχέσεις και ανέφερε ότι το κίνημα δεν αφορούσε την Ελλάδα αλλά ήταν ζήτημα μεταξύ Κυπρίων και Βρετανών και ότι θα γινόταν βίαιη καταστολή των διαδηλώσεων συμπαράστασης προς τους Κυπρίους.⁵⁹

Με τον τρόπο αυτό μείωνε τις φοβίες που είχαν δημιουργηθεί σε Λονδίνο και Παρίσι, για συμμαχία Ελλάδας, Τουρκίας, Βουλγαρίας υπό την ιταλική επιρροή (η οποία ήθελε την αλλαγή του εδαφικού καθεστώτος) και περιορίζε τις ανησυχίες της Ιταλίας, μια και ως κάτοχος των Δωδεκανήσων φοβόταν την επέκταση της διεκδίκησης της Ένωσης στα νησιά αυτά.⁶⁰ Τέλος, θα ήταν μέτρο αντιμετώπισης της βουλγαρικής επεκτατικής πίεσης, ενώ μία αλλαγή της πολιτικής θα επηρέαζε, ακόμα, και τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, που είχαν εδραιωθεί πάνω σε αυτή την πολιτική. Ο Βενιζέλος δέχθηκε πίεση από μερίδα της αστικής τάξης, η οποία τον υποστήριζε, ώστε να μην επηρεαστεί η σχέση Ελλάδας, Αγγλίας, η οποία θα είχε επιπτώσεις στις εμπορικές τους σχέσεις.⁶¹

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στην Ελλάδα την περίοδο εκείνη είχε αυξηθεί η κοινωνική πίεση, λόγω της ανεργίας και της αύξησης των απεργιών, με αποτέλεσμα η αύξηση των συμμετεχόντων στις διαδηλώσεις υπέρ των Κυπρίων να ενισχύει τις

δημοσίευσε ότι ο τουρκικός τύπος δικαιολόγησε την εξέγερση των ελληνοκυπρίων. Το ίδιο έκανε το *Ελεύθερον Βήμα* στις 27/10/31.

⁵⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 24/10/31, 31/10/31, 1/11/31, *Η Καθημερινή* 24/10/31, 25/10/31. Γ. Δάφνης (1997), σ. 493. Θ. Κονδύλης (2009), σ. 110.

⁵⁹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 4/11/31, 5/11/31. Γ. Δάφνης (1997), σ. 493. Θ. Κονδύλης (2009), σ. 110. Την ίδια στάση κράτησε και ο υπουργός των εξωτερικών Μιχαλακόπουλος, ο οποίος μάλιστα είπε: «ως πολιτικός και ως άνθρωπος, αποδοκιμάζω με τον πλέον έντονο τρόπον πάσαν παράνομον εκδήλωσιν, ίδια όταν αυτή στρέφεται με βιαιότητα κατά πραγμάτων και προσώπων». Δ. Ευθ, Ακριβούλης (2009), σ. 211. Σπ. Β. Μακεζίνη (1994), *Πολιτική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, σειρά Β', Σύγχρονος Ελλάς, εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα, (Α), σ. σ. 347-348. Ο Τσαλδάρης στο λόγο του στη Βουλή μίλησε με αοριστία περί του ζητήματος.

⁶⁰ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 19/11/31.

⁶¹ Π. Παπαστράτης (2009), σ. 406.

ανησυχίες της κυβέρνησης.⁶² Σε συνάντηση με τον βρετανό πρέσβη Ramsey, αλλά και σε επιστολές του προς τη βρετανική κυβέρνηση, ο Βενιζέλος προσπάθησε να τον πείσει ότι δεν είχε ανάμειξη η ελληνική κυβέρνηση στα κυπριακά τεκταινόμενα κάτι που ικανοποίησε την αγγλική κυβέρνηση, η οποία απέδωσε με την σειρά της την εξέγερση σε έργο κομμουνιστών.⁶³

Η ανάληψη της διακυβέρνησης από το *Λαϊκό Κόμμα*, το 1933, συνέπεσε με την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία της Γερμανίας. Η Γαλλία, υπό τον φόβο των ναζί προχώρησε στην προσέγγιση της Ε.Σ.Σ.Δ., στην υπογραφή νέου συμφώνου της Μικρής Αντάντ και άρχισε να πιέζει την Βουλγαρία για την συμμετοχή της σε αυτό, ώστε να αποφευχθεί η σύνδεσή της με την Ιταλία. Όμως η άνοδος του ναζισμού ενθάρρυνε τις αναθεωρητικές χώρες, όπως αυτήν, για την επίτευξη των εθνικών τους στόχων, δηλαδή την αναθεώρηση των συνθηκών ειρήνης. Ήδη από τον Φεβρουάριο του 1933 στο Γκόρνια Τζουμαγιάς 15.000 άτομα κήρυξαν την αυτονομία της Μακεδονίας.⁶⁴ Επιπλέον, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στις ελληνικές ανησυχίες προστέθηκε και ο φόβος της ένωσης Γιουγκοσλαβίας και Βουλγαρίας.⁶⁵

Ο Τσαλδάρης, το 1933, αποδέχθηκε αρχικά την εξωτερική πολιτική Βενιζέλου υπογράφοντας νέα εμπορική συμφωνία με την Τουρκία και στην συνέχεια το σύμφωνο «*Εγκάρδιας Συνεννόησης*».⁶⁶ Ο φόβος για την επεκτατική στόχευση της βουλγαρικής πολιτικής οδήγησε τις δύο χώρες ουσιαστικά σε αμυντική συμμαχία, με την οποία εγγυούνταν το κοινό χερσαίο σύνορο. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στο σύμφωνο κλήθηκε, για να αποφευχθεί διπλωματική κρίση, να συμμετάσχει η Βουλγαρία αλλά αυτή αρνήθηκε.

⁶² Δ. Καλτσώνης (2009), *Ελληνική Συνταγματική Ιστορία*, τόμος Ι: 1821-1940, εκδόσεις Ξιφαράς, Αθήνα, σ. 145: το 1928 οι άνεργοι ήταν 75.000 ενώ το 1932 ήταν 237.000, ενώ την ίδια αυξητική πορεία είχαν οι απεργίες που μόνο το 1932 απέργησαν 80.000 εργάτες σε 200 απεργίες.

⁶³ Εφημ. *Η Καθημερινή* 25/10/31, 6/11/31. Δ. Ευθ. Ακριβούλης (2009), σ. 213. Θ. Κονδύλης, (2009), σ. 111. Κ. Αλ. Καραμανλής (1995), σ. 172,

⁶⁴ Εφημ. *Η Καθημερινή* 14/2/33.

⁶⁵ Εφημ. *Η Καθημερινή* 12/10/33.

⁶⁶ Εφημ. *Η Καθημερινή* 4/4/33: Στις προγραμματικές δηλώσεις του, στη Βουλή, ανέφερε ότι στόχος του ήταν η προσέγγιση των βαλκανικών κρατών, η εξομάλυνση των σχέσεων με τη Βουλγαρία και την Αλβανία και η εξοικονόμηση οικονομικών πόρων από την μείωση της στρατιωτικής θητείας.

Η αποχώρηση όμως της Γερμανίας από την ΚτΕ και η στάση της Ιταλίας προς αυτήν άλλαξαν τα δεδομένα στη Ευρώπη.⁶⁷ Η προσπάθεια προσέγγισης των Βαλκανικών χωρών που είχε αρχίσει να πραγματοποιείται με τις Βαλκανικές Διασκέψεις πλέον δεν μπορούσε να αποφέρει καρπούς. Έτσι, με παρέμβαση της Γαλλίας υπογράφηκε, την 9^η Φεβρουαρίου 1934, από Ελλάδα, Τουρκία, Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία το *Βαλκανικό Σύμφωνο* το οποίο προκάλεσε την πολιτική αντιπαράθεση των κομμάτων στην Ελλάδα. Αιτία της ήταν το άρθρο 3 ενός μυστικού πρωτοκόλλου που υπογράφηκε ταυτόχρονα με το σύμφωνο, το οποίο άφηνε ως ενδεχόμενο τον πόλεμο των Βαλκανικών χωρών με την Ιταλία, κάτι που δεν επιθυμούσε ο Βενιζέλος.⁶⁸

Η Ιταλία το 1935 έκανε επίθεση στην Αιθιοπία και ενίσχυσε την παρουσία της με τα πολεμικά της πλοία στο Αιγαίο, στα Δωδεκάνησα, αλλά και στο Ιόνιο με αποτέλεσμα η Τουρκία να ανησυχήσει για την ασφάλεια των περιοχών της στο Αιγαίο.⁶⁹ Η Μ. Βρετανία θέλοντας η Ελλάδα να κρατήσει εχθρική στάση έναντι της Ιταλίας επενέβη περισσότερο με την εσωτερική πολιτική της. Ενώ τα βρετανικά πλοία βρέθηκαν να ελλιμενίζονται στα ελληνικά λιμάνια κατόπιν αδείας από τις ελληνικές αρχές, τα Ιταλικά φάνηκε να παραβιάζουν τους διεθνείς κανόνες και να εισέρχονται στα ελληνικά λιμάνια χωρίς να ζητήσουν άδεια.⁷⁰ Για τον λόγο αυτό η Ελλάδα έκανε διάβημα διαμαρτυρίας προς την ιταλική κυβέρνηση, καθώς ήθελε να διατηρήσει την ουδετερότητά της και πρότεινε το ζήτημα της Αιθιοπίας να επιλυθεί με ειρηνικό τρόπο μέσω της ΚτΕ και να ληφθούν μέτρα κατά της Ιταλίας.⁷¹

Η είσοδος των Γερμανών στον Ρήνο δημιούργησε νέα δεδομένα στην Ευρωπαϊκή πολιτική. Στην Ελλάδα άνοιξε πάλι το ζήτημα του *Βαλκανικού Συμφώνου* και οι

⁶⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 8/12/33.

⁶⁸ Γ. Δαφνής (1997), σ. 668. Άρθρο 3: «Αν μία των υψηλών συμβαλλόμενων χωρών αποβή θύμα επίθεσως εκ μέρους μη βαλκανικής Δυνάμεως και να μια βαλκανική Δύναμις συνενωθή προ τοιαύτην επίθεσιν είτε συγχρόνως, είτε μεταγενεστέρως, το Σύμφωνον θα ισχύση εξ ολοκλήρου κατά του τοιούτου του βαλκανικού κράτους».

⁶⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 23/8/35, 20/9/35, 27/9/35, *Ελεύθερον Βήμα* 15/9/35, *Η Καθημερινή* 28/9/35, 8/1/36.

⁷⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 23/8/35, 24/8/35, 19/9/35, 20/9/35, 21/9/35, 26/9/35, 28/9/35, 8/10/35, *Ελεύθερον Βήμα* 2/9/35, 15/9/35, *Η Καθημερινή* 8/1/35, 13/9/35, 13/9/35, 17/9/35, 19/9/35, 28/9/35, 6/1/36, 14/1/36: μάλιστα Έλληνες αξιωματικοί παρακολούθησαν γυμνάσια των βρετανικών πλοίων στο Σαρωνικό, *Ριζοσπάστης* 7/3/36. Ο Ριζοσπάστης την 18/11/34 ανέφερε ότι τα αγγλικά και τα ιταλικά πλοία αλώνισαν την ελληνική εθνική κυριαρχία, 7/3/36.

⁷¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 21/9/35, *Η Καθημερινή* 4/9/35, 20/9/35, 21/9/35.

υποχρεώσεις που απέρρεαν από αυτό.⁷² Το ζήτημα επιλύθηκε οριστικά στη Διάσκεψη του Βελιγραδίου το 1936, όπου η Ελλάδα ξεκαθάρισε ότι δεν θα εμπλέκονταν σε πόλεμο με την Ιταλία και θα διατηρούσε ουδετερότητα. Σε περίπτωση που θα υπήρχε ενδοβαλκανικός πόλεμος η Ελλάδα θα αναλάμβανε μέρος με τις δυνάμεις που καθόριζαν οι αρχικές συμβάσεις, ενώ αν εμπλέκονταν η Μ. Βρετανία και η Γαλλία, τότε θα ήταν στο πλευρό τους.⁷³ Υποστηρικτής των ελληνικών θέσεων ήταν η Τουρκία, η οποία δέχθηκε την ελληνική υποστήριξη στην διάσκεψη του Μοντρέ, όπου συζητήθηκε η αναθεώρηση του καθεστώτος των Στενών.

Συνοψίζοντας, η ανάγκη του αστικού εκσυγχρονισμού και η εδραίωση του πολιτικού- κοινωνικού- οικονομικού καθεστώτος έκανε τον Βενιζέλο να αποδεχτεί το εδαφικό καθεστώς που είχε προκύψει. Μετά το τέλος της Μεγάλης Ιδέας η Ελλάδα μπορούσε να βελτιώσει τις σχέσεις της με τα κράτη που είχαν συμπαγείς ελληνικούς πληθυσμούς, να λάβει από το εξωτερικό τα απαραίτητα δάνεια για την ενίσχυση της οικονομίας της και να αντιμετωπίσει τις αναθεωρητικές πιέσεις της Βουλγαρίας.

Θεωρώντας ότι το κεμαλικό καθεστώς ήταν σταθερό η κυβέρνηση Βενιζέλου προχώρησε στην επίλυση των εκκρεμοτήτων από την ανταλλαγή των πληθυσμών και στην σύσφιξη των διμερών σχέσεων. Ήδη η Τουρκία ήταν η δεύτερη χώρα σε κίνηση εμπορικών πλοίων, που ερχόντουσαν ή έφευγαν από τα ελληνικά λιμάνια, με αποτέλεσμα η αστική τάξη της Ελλάδας να επιδιώκει την περαιτέρω αύξηση των εμπορικών σχέσεων των δύο χωρών.

Στην συνέχεια η οικονομική κρίση, η αύξηση της φορολογίας που έπληξε τα λαϊκά στρώματα, η αύξηση της ανεργίας, του αριθμού των απεργιών και η ενίσχυση της δύναμης του κομμουνιστικού κόμματος δημιούργησαν ένα πιεστικό κλίμα για το αστικό καθεστώς. Επιπλέον, η άνοδος του ναζισμού και η προβολή των αναθεωρητικών πιέσεων της Βουλγαρίας οδήγησαν την κυβέρνηση του Παναγή Τσαλδάρη στη δημιουργία συμμαχίας με την Τουρκία και τη σύναψη νέων ελληνοτουρκικών εμπορικών συμφωνιών. Η νέα κυβέρνηση, αν και αρχικά συνέχισε

⁷² Εφημ. *Ακρόπολις* 11/3/36, 13/3/36, 2/4/36, *Ελεύθερον Βήμα* 15/3/36, *Η Καθημερινή* 16/3/36, 26/4/36.

⁷³ Ι. Κολιόπουλος (1978), «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1940», συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, τόμος ΙΕ, εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, σ. 38, Ι.Π. Πικρός (1996), *Τουρκικός επεκτατισμός. Από το μύθο της ελληνοτουρκικής φιλίας στην πολιτική για την αστυνόμευση των Βαλκανίων 1930-1943*, εκδόσεις Βιβλιοπωλείων της «Εστίας», Αθήνα, σ. 52.

την εξωτερική πολιτική Βενιζέλου, στην συνέχεια ενίσχυσε τις σχέσεις της με τη Γαλλία (συμμετέχοντας στο *Βαλκανικό Σύμφωνο*) γεγονός που προκάλεσε την οξεία αντιπαράθεση των δύο παρατάξεων και στο τέλος της υπό εξέτασης περιόδου στράφηκε προς την Μ. Βρετανία. Η τελευταία μετά την ιταλική επίθεση στην Αιθιοπία ήθελε τον περιορισμό της δύναμης της Ιταλίας στη Δυτική Μεσόγειο. Σε σχέση με την Ελλάδα θεώρησε ως φιλοϊταλική την πολιτική Βενιζέλου, μιας και ήθελε την αποφυγή εμπλοκής της Ελλάδας σε πόλεμο έναντι της Ιταλίας, και με το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού χρέους σε χέρια Άγγλων ομολογιούχων άρχισε να επεμβαίνει στην ελληνική εσωτερική πολιτική. Αποκορύφωμα της παρέμβασής της ήταν η παλινόρθωση του Γεωργίου Β' στον ελληνικό θρόνο.

Τουρκική πολιτική

Εσωτερική πολιτική

Στην υπό εξέταση περίοδο εντοπίζουμε ένα κομμάτι της εκσυγχρονιστικής προσπάθειας του κεμαλικού καθεστώτος. Η λαϊκότητα, η εκκοσμίκευση, ο εθνικισμός, ο κρατισμός, ο ρεπουμπλικανισμός και η μεταρρύθμιση ήταν τα στοιχεία του καθεστώτος που τα συναντάμε σε όλους τους τομείς της πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής της εξαετίας. Αυτές ήταν οι αρχές του Λαϊκού κόμματος της Τουρκίας, το οποίο θεωρούσε ότι ήταν ο θεματοφύλακας της επανάστασης και του ιδιαίτερου τουρκικού πολιτισμού και το οποίο επεδίωκε να αποκτήσει τον ρόλο της κοσμική θρησκείας.⁷⁴ Η κοσμικότητα του καθεστώτος έφερε την κατάργηση του χαλιφάτου και τη πλήρη διάκριση της κοσμικής από την θρησκευτική εξουσία και οδήγησε στην περιθωριοποίηση της θρησκείας. Από την άλλη η μετάβαση στο έθνος κράτος οδήγησε στην καταπίεση των εθνικών μειονοτήτων και ιδιαίτερα των Κούρδων, ενώ η εφαρμογή στην οικονομία του ρητού «*τι ευτυχής να μπορείς να λες ότι είμαι Τούρκος*» οδήγησε σε οικονομική κρίση.

Τον Ιούνιο του 1930 κουρδικές δυνάμεις, με στόχο την κουρδική ανεξαρτησία, εξαπέλυσαν επιθέσεις στην Τουρκία αρχικά από εδάφη της Περσίας και στην συνέχεια και από το Ιράκ και την Συρία. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα ο τουρκικός στρατός να χρησιμοποιήσει μεγάλες στρατιωτικές δυνάμεις και οικονομικούς πόρους για την καταστολή τους.⁷⁵ Στο κίνημα παρουσιάστηκαν να συμμετέχουν φυγάδες τούρκοι

⁷⁴ Σία Αναγνωστοπούλου (2004), *Τουρκικός εκσυγχρονισμός, Ισλάμ και Τουρκοκύπριοι στη δαιδαλώδη διαδρομή του κεμαλισμού*, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα, σ. 53, Hamit Bozarslan (2008), *Ιστορία της Σύγχρονης Τουρκίας, από την επανάσταση των Νεότουρκων μέχρι σήμερα*, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, σ. 47. Τα επονομαζόμενα έξι βέλη του κεμαλισμού επεξεργάστηκαν το 1931 και μπήκαν στο Σύνταγμα το 1937. Στέφανος Πεσμαζόγλου (1993), *Ευρώπη-Τουρκία, αντανakλάσεις και διαθλάσεις, η στρατηγική των κειμένων*, βιβλίο πρώτο, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 270. Paul Dumont, (1998), *Κεμάλ, ο δημιουργός της νέας Τουρκίας*, εκδόσεις Κούριερ, Αθήνα, σ. σ. 202-203. Amalia Van Gent, (2011), *Τουρκικά ρήγματα, μια χώρα σε αναζήτηση ταυτότητας*, εκδόσεις Παπαζήση, σ. σ. 95- 98. Niyazi Kizilyürek, (2010), *Κεμαλισμός, η γένεση και η εξέλιξη της επίσημης ιδεολογίας της σύγχρονης Τουρκίας*, εκδόσεις Μεσόγειος, Αθήνα, σ. σ. 55-57.

⁷⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 4/7/30, 9/7/30, 15/8/30 (το άρθρο κάνει λόγο για 50.000 κούρδους πλήρως εφοδιασμένους), *Ελεύθερον Βήμα* 30/6/30, 9/7/30, 11/7/30, 13/7/30, 17/7/30, 22/7/30, 26/7/30 (στο άρθρο αυτό κάνει λόγο για 60.000 τούρκους στρατιώτες και 100 αεροπλάνα), 12/8/30, 13/8/30, 14/8/30 (στο άρθρο αυτό η εφημερίδα λέει ότι οι Κούρδοι της Μοσούλης ζήτησαν την αυτονομία γιατί φαινόταν ότι το Ιράκ θα παύονταν να είναι προτεκτοράτο της Μ. Βρετανίας και θα έμπαινε στην ΚτΕ χωρίς η αγγλοϊρακινή συμφωνία να μην κάνει μνεία σε αυτούς), 15/8/30 (στο άρθρο μιλά για δύναμη

στρατηγοί, εχθροί του κεμαλικού καθεστώτος, και Αρμένιοι.⁷⁶ Τα τουρκικά στρατεύματα αναγκάστηκαν από τον Ιούλιο μέχρι τον Νοέμβριο να καταδιώξουν τους επαναστάτες (οι οποίοι παρουσιάστηκαν να είναι καλά εφοδιασμένοι) ακόμα και στα εδάφη της Περσίας.⁷⁷ Αυτό δημιούργησε κρίση στις σχέσεις των δύο χωρών, με αποκορύφωμα την ανάκληση του τούρκου πρέσβη στην Τεχεράνη.⁷⁸ Η κρίση εκτονώθηκε με την βοήθεια της Ε.Σ.Σ.Δ., ενώ η Τουρκία ζήτησε διακανονισμό των συνόρων στην περιοχή του Αραράτ ώστε να μπορεί να ελέγχει μία μελλοντική κίνηση των Κούρδων.⁷⁹ Επιπλέον βοήθεια στην καταστολή των επιθέσεων η Τουρκία είχε με την ουδέτερη στάση του Περσικού στρατού και με την πτώση των πρώτων χιονιών στην περιοχή, που δυσκόλεψαν τους επαναστάτες.⁸⁰ Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης ο τουρκικός και ελληνικός τύπος μιλούσε για αγγλική υποκίνηση των Κούρδων, παρουσιάζοντας μάλιστα ότι στην περιοχή βρίσκονταν ο γνωστός Βρετανός Λώρενς.⁸¹ Το αποτέλεσμα της επανάστασης των Κούρδων ήταν η αναστάτωση στο εσωτερικό της Τουρκίας και η επιβάρυνση της ήδη δύσκολης κατάστασης της τουρκικής οικονομίας.⁸²

Όσο αφορά την οικονομία, η προσπάθεια αποφυγής του εξωτερικού δανεισμού, που δημιουργούσε φοβία για την επαναφορά του καθεστώτος των διομολογήσεων, οδήγησε σε στροφή της οικονομίας προς τα τουρκικά κεφάλαια και την προσπάθεια ενίσχυσης της τουρκικής επιχειρηματικότητας. Όμως τα κεφάλαια δεν αρκούσαν και η

70.000 τούρκων στρατιωτών έναντι 30.000 κούρδων), 30/8/30, *Η Καθημερινή* 14/8/30, *Ριζοσπάστης* 4/8/30 (κάνει λόγο για 30.000 τούρκους στρατιώτες), 14/8/30.

⁷⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 9/7/30, *Ελεύθερον Βήμα* 17/7/30, 9/8/30, 13/8/30.

⁷⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 9/7/30, 15/8/30.

⁷⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 7/7/30, 11/8/30, 12/8/30, *Ελεύθερον Βήμα* 20/7/30, 31/7/30, 3/8/30, 8/8/30, 13/8/30, 14/8/30, 17/8/30, *Η Καθημερινή* 8/7/30, 9/7/30, 12/8/30, 13/8/30, 14/8/30, *Ριζοσπάστης* 4/8/30. Η Περσία διαμαρτυρήθηκε για την εισβολή των στρατευμάτων στα εδάφη της, όμως δεν απέκρουσε τα τουρκικά στρατεύματα, ενώ η Τουρκία που ήθελε η Περσία να την βοηθήσει την είδε αρχικά να μένει ουδέτερη. Το *Ελεύθερον Βήμα* σε άρθρο του στις 23/8/30 μίλησε για πρώτη φορά για το ότι η Περσία άρχισε να αποπλίζει του κούρδους.

⁷⁹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 10/7/30, 22/7/30, 8/8/30, 13/8/30, 14/8/30, 17/8/30, 18/8/30, 19/8/30, 20/8/30, 24/8/30, 8/11/32, *Η Καθημερινή* 24/8/30, *Ριζοσπάστης* 19/8/30, 20/8/30, 21/8/30, 27/8/30.

⁸⁰ Εφημ. *Η Καθημερινή* 16/9/30, 5/11/30. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι κάποια επεισόδια έγιναν και τον Ιανουάριο αλλά η περιορισμένη αρθρογραφία μας δίνει να καταλάβουμε ότι επρόκειτο για περιορισμένες έκτασης επιχειρήσεις (εφημ. *Ακρόπολις* 12/1/31, *Η Καθημερινή* 12/1/31, 14/1/31, 8/4/31, *Ριζοσπάστης* 4/1/31). Ο Bozarslan έγραψε ότι την Τουρκία βοήθησαν ΕΣΣΔ, Ιράν και Μεγάλη Βρετανία. Για την τελευταία οι εφημερίδες του υλικού έρευνας δεν ανέφεραν κάτι το αξιόλογο, παρά μόνο ότι έρχινε την ευθύνη της υποκίνησης στην ΕΣΣΔ (Η. Bozarslan (2008), σ. 56).

⁸¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 16/7/30, 25/8/30, *Ελεύθερον Βήμα* 11/7/30, 9/7/30, 13/7/30, 22/7/30, *Η Καθημερινή* 13/7/30, *Ριζοσπάστης* 14/8/30.

⁸² Εφημ. *Ακρόπολις* 13/8/30, *Ελεύθερον Βήμα* 30/8/30.

τουρκική επιχειρηματικότητα, εμπόριο και βιομηχανία, βρίσκονταν σε μη ικανοποιητική θέση σε σχέση με τις ανάγκες της τουρκικής οικονομίας, με αποτέλεσμα τη δημιουργία οικονομικής κρίσης και της δυσφορίας μερίδας του τουρκικού πληθυσμού. Αυτά σε συνδυασμό με το κουρδικό οδήγησαν το αυταρχικό καθεστώς να σχηματίσει δεύτερο κόμμα ώστε να υπάρξει μία ελεγχόμενη αντιπολίτευση και δυσφορία, κάτι που κράτησε για μερικούς μόνο μήνες.⁸³ Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι υπήρχαν κι άλλες προσπάθειες αντιπολίτευσης του καθεστώτος από τα «κάτω», με τον αγώνα των κομμουνιστών, αλλά αυτές αντιμετωπίστηκαν με διώξεις και συλλήψεις.⁸⁴

Το νέο *Ελεύθερο Ρεπουμπλικανικό Κόμμα* είχε αρχηγό τον μέχρι τότε πρόεδρο της Τουρκίας στο Παρίσι, Φετχί βέη, και φιλελεύθερο πρόγραμμα. Στόχος του ήταν η κατάργηση των μονοπωλίων, η ελάττωση της φορολογίας, η σταθεροποίηση του νομίσματος, η αποφυγή μεγάλων, σε κόστος, έργων (όπως των σιδηροδρόμων), η πλήρης ελευθεροτυπία, η ελευθερία σκέψεων και εμπορίου και το δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες.⁸⁵ Ο Φετχί ήθελε η οικονομία να στραφεί προς τον εξωτερικό δανεισμό, να επιδιωχθεί η προσέγγιση της Ευρώπης και η ένταξη της Τουρκίας στην ΚτΕ.⁸⁶ Όσο αφορά την ένταση με τους Κούρδους υποσχέθηκε, ώστε να μειωθεί το μέγεθος της κρίσης, την πλήρη ισότητα των Τούρκων υπηκόων, κάτι το οποίο φάνηκε να

⁸³ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 20/8/30, 24/8/30, στις 2/9/30 δημοσίευσε ότι τον εσωτερικό κανονισμό του κόμματος τον ενέκρινε ο ίδιος ο Κεμάλ. Περιοδ. *Πειθαρχία* 24/8/30. Eric J. Zürcher (2004), *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 243. Ο Κεμάλ μάλιστα διέταξε πολλούς από τους στενούς συνεργάτες να γίνουν μέλη του νέου κόμματος. P. Dumont (1998), σ. 198, 203. Feroz Ahmad (2005), *The making of modern Turkey*, Routledge, Yew York and London, σ. 61.

⁸⁴ Εφημ. *Η Καθημερινή* 11/8/30, 12/8/30, *Ριζοσπάστης* 4/9/30, 24/4/31, 7/5/33, 29/11/33, 10/2/36. Ο Bernard Lewis ανέφερε την συζήτηση για τον λόγο δημιουργίας του δεύτερου κόμματος. Είπε λοιπόν ότι από την μία πλευρά υπήρχε η άποψη ότι πραγματικά ο Κεμάλ ήθελε να δημιουργήσει ένα πολυκομματικό πολιτικό σύστημα ως αντίβαρο του Ισμέτ αλλά μετά τα επεισόδια κρίθηκε ως πρόωρη προσπάθεια. Η άλλη πλευρά υποστήριζε ότι στόχος του ήταν η διοχέτευση της έντασης της οικονομικής κρίσης και για να μπορεί να το συντρίψει σε περίπτωση που έφευγε από τον έλεγχο του (Bernard Lewis (2001), *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας, τα στάδια της ανάπτυξης*, τόμος 1^{ος}, εκδόσεις Παπαζήση σελ. 549). Ο Zürcher αναφέρει ότι Κεμάλ ζήτησε από τον Φετχί να σχηματίσει κόμμα για να αντιμετωπίσει τη δυσανεξία των Τούρκων, κάτι που δεν μπορούσε να κάνει το Λαϊκό κόμμα, ώστε να μην χαθεί η δυνατότητα επικοινωνίας του αυταρχικού καθεστώτος με την μεγάλη μάζα του πληθυσμού (E. J. Zürcher, (2004), σ. 243).

⁸⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 10/8/30, *Ελεύθερον Βήμα* 13/8/30, 20/8/30, 1/9/30, 10/9/30, 11/9/30. Η κυβέρνηση υπερασυνόμενη της πολιτικής των σιδηροδρόμων εξήρε την στρατιωτική σημασία τους ενώ για τα μονοπώλια ο πρωθυπουργός Ισμέτ πασά είπε ότι τα έσοδα τους ήταν και για την κατασκευή των σιδηροδρομικών γραμμών (εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 1/9/30).

⁸⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 12/8/30, 18/8/30, *Η Καθημερινή* 17/8/30, 10/9/30, *Ριζοσπάστης* 16/8/30. Stéphane Yerasimos, (1987), *“The monopoly period”, Turkey in transition, new perspectives*, Oxford University Press, New York, Oxford, σ. σ. 66-100, σ. 88.

ενθαρρύνει τις μειονότητες που ζούσαν στην Τουρκία.⁸⁷ Στις πολιτικές επιδιώξεις του προσχώρησαν ορισμένοι βουλευτές, πρώην κρατικοί υπάλληλοι, οι δυσαρεστημένοι από την οικονομική «αφύπνιση του Τούρκου» και μέρος των αντικεμαλικών.⁸⁸

Η ίδρυση του νέου κόμματος απασχόλησε τον αθηναϊκό τύπο, που παρακολουθούσε την τουρκική εξωτερική πολιτική και την στάση της προς την ελληνική μειονότητα. Η *Ακρόπολη* ανέφερε ότι το νέο κόμμα επεδίωκε την φιλία της Τουρκίας με τα Βαλκανικά κράτη και την συνεργασία με τις μειονότητες, δημιουργώντας έτσι ελπίδες για την καλυτέρευση των συνθηκών διαβίωσης της ελληνικής μειονότητας.⁸⁹ Μετά την παύση του δημοσίευσε ότι υπήρχε «...μεγάλη απογοήτευση. Σε αυτό το κόμμα στηρίχθηκε η Ευρώπη...» και ότι οι μειονότητες «πολύ φρονίμως ποιούσαι απέφυγαν κάθε επαφήν» μαζί του.⁹⁰ Ο Ριζοσπάστης είδε τον Φετχή ως όργανο των ευρωπαϊκών ιμπεριαλιστών για την απόσπαση της Τουρκίας από την Ε.Σ.Σ.Δ., ενώ η *Πειθαρχία* ανέφερε ότι το κυριότερο σημείο του προγράμματος του ήταν η οικονομία και όλα τα άλλα ήταν «ακαδημαϊκά κοσμήματα».⁹¹

Η *Καθημερινή* θέλοντας να κάνει αντιπολίτευση είπε ότι το νέο κόμμα είχε με το μέρος του την πλειοψηφία του τουρκικού λαού και ότι η ελληνική κυβέρνηση δεν είχε εγγυήσεις για την πολιτική που θα εφαρμόζε όταν θα αναλάμβανε την εξουσία.⁹² Έτσι, για την εφημερίδα η Τουρκία είχε πετύχει την υπογραφή του Οικονομικού συμφώνου σε βάρος της Ελλάδας και είχε την υπεροπλία στο Αιγαίο.⁹³ Το Ελεύθερο Βήμα είπε ότι η ελληνική μειονότητα είδε την ίδρυση του νέου κόμματος ως μια «καθαρά τουρκική υπόθεση», χωρίς να περιμένει κάποια εξέλιξη στις συνθήκες διαβίωσης της, αφού και το πρόγραμμά του δεν ανέφερε κάτι από για την θέση της. Επιπλέον, σε αντίθεση με την *Καθημερινή* είπε ότι δεν είχε απήχηση στον τουρκικό λαό, ώστε να περιοριστεί η δυσαρέσκεια και η ανησυχία που επιδίωκε η αντιπολίτευση να

⁸⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 17/8/30, 7/10/30, *Ελεύθερον Βήμα* 20/8/30.

⁸⁸ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 1/9/30. Στο ίδιο άρθρο η εφημερίδα λέει ότι οι οπαδοί του κόμματος φάνηκε από την *Καθημερινή* να περιορίζονταν στα αστικά κέντρα και όχι στην ύπαιθρο, όπου δεν είχε ξεχαστεί το παρελθόν του Φετχή κατά την εποχή των νεότουρκων.

⁸⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 17/8/30, 18/8/30.

⁹⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 26/11/30.

⁹¹ Εφημ. *Ριζοσπάστης* 26/8/30, περιοδ. *Πειθαρχία* 25/8/30.

⁹² Εφημ. *Η Καθημερινή* 17/8/30, 22/9/30.

⁹³ Εφημ. *Η Καθημερινή* 17/8/30.

σχηματιστεί για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και την υπογραφή των ελληνοτουρκικών συμφωνιών φιλίας, εμπορίου, εγκατάστασης και ναυτικών εξοπλισμών.⁹⁴

Σημείο καμπής για την συνέχιση της ύπαρξης του κόμματος του Φετχί ήταν η άφιξή του στην Σμύρνη κατά την προεκλογική περίοδο. Η προσπάθεια της αστυνομίας να υποστείλει σημαίες, που είχαν υψωθεί προς τιμή του, δημιούργησε εκτεταμένα επεισόδια με νεκρούς, τραυματίες και την σύλληψη πάνω από 300 ατόμων.⁹⁵ Τα γεγονότα έδωσαν στο αυταρχικό καθεστώς να καταλάβει ότι το εγχείρημα της ελεγχόμενης αντιπολίτευσης ήταν επικίνδυνο για την συνέχισή του και κατ' επέκταση της μεταρρυθμιστικής του προσπάθειας. Παρά τη δυσφορία μερίδας του τουρκικού λαού ο πρωθυπουργός Ισμέτ πασά παραιτήθηκε και έλαβε εκ νέου εντολή να σχηματίσει νέα κυβέρνηση, η οποία έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης από 249 βουλευτές έναντι 12 που ήταν οπαδοί του Φετχί.⁹⁶

Τα αντικαθεστωτικά επεισόδια όμως συνεχίστηκαν σε Σμύρνη και Κωνσταντινούπολη με αφορμή τις δημοτικές εκλογές και το πλήθος των διαμαρτυρόμενων να ζητά απόλυτη ελευθερία.⁹⁷ Επιπλέον, επεισόδια πραγματοποιήθηκαν λίγες μέρες μετά τον σχηματισμό της νέας κυβέρνησης Ισμέτ στην Μαγνησία, στη διάρκεια των οποίων έγιναν συλλήψεις αρκετών χοτζάδων και οδήγησαν τον Φετχί να διαλύσει το κόμμα του μιας και το καθεστώς πλέον απειλούνταν ανοιχτά από τις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας, τη στιγμή που ο ίδιος δεν ήθελε να έρθει αντιμέτωπος με τον Κεμάλ.⁹⁸ Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι μετά τη διάλυση

⁹⁴ Εφημ. Ελεύθερον Βήμα 13/8/30, 19/8/30, 1/9/30.

⁹⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 6/9/30, 7/9/30, 8/9/30, *Ελεύθερον Βήμα* 7/9/30, *Η Καθημερινή* 6/9/30, 7/9/30, *Ριζοσπάστης* 6/9/30, 7/9/30, οι εφημερίδες έκαναν λόγο για ένα πλήθος οπαδών του Φετχί της τάξης των 50.000 ατόμων και για δύο νεκρούς. Κατά την διάρκεια των επεισοδίων υπέστηκαν ζημιές τα γραφεία και τα τυπογραφεία μίας εφημερίδας και ο υαλοπίνακας του κτηρίου του κέντρου του Λαϊκού κόμματος.

⁹⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 16/9/30, 22/9/30, 25/9/30, 27/9/30, *Η Καθημερινή* 17/9/30, 23/9/30, 24/9/30, 28/9/30, 3/10/30, 4/10/30. E. J. Zürcher (2004), σ. 244: το κόμμα του Φετχί κατόρθωσε να πάρει τα 30 από τα 502 τοπικά συμβούλια και ο αρχηγός του κατηγόρησε την κυβέρνηση για ατασθαλίες και νοθεία. St. Yerasimos (1987), σ. 89.

⁹⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 12/10/30, *Η Καθημερινή* 18/10/30, 21/10/30. Μετά τα επεισόδια στην Μενεμένη οι εφημερίδες είδαν ότι κατά τη διάρκεια των εκλογών υπήρξαν προσπάθειες αντίδρασης υπέρ του Ισλάμ, όπως του σείχη Σκουτάρεως στην Κωνσταντινούπολη, που υπό την σημαία του νέου κόμματος επιδίωξε να γίνει δημοτικός σύμβουλος.

⁹⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 18/11/30, 26/11/30. *Ελεύθερον Βήμα* 23/10/30, 19/11/30. Η εφημερίδα αναδημοσιεύοντας την τουρκική *Βακίτ* έγραψε ότι η δημιουργία του κόμματος του Φετχί ήταν χρήσιμη γιατί αποκάλυψε τα αντιδραστικά στοιχεία (εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 19/11/30). Κάποια από αυτά συνέχισαν την δράση τους όπως θα δούμε στα επεισόδια της Μενεμένης. Βύρων Θεοδωρόπουλος

του κόμματος Φετχί σχηματίστηκαν δύο κόμματα, το *Λαϊκό Ρεπουμπλικανικό Κόμμα* και το *Κόμμα Εργατών και Χωρικών* αλλά διαλύθηκαν άμεσα με κυβερνητική εντολή.⁹⁹

Το αντιδραστικό κίνημα της Μενεμένης, που εξαπλώθηκε στη Μαγνησία και στη Σμύρνη, έδειξε τον αντίκτυπο που είχε ο συνδυασμός της οικονομικής κρίσης, που μάστιζε την περιοχή, και του διαχωρισμού της κοσμικής και θρησκευτικής εξουσίας.¹⁰⁰ Το κίνημα παρουσιάστηκε να έχει ως αρχηγό τον 96χρονο Εσάτ εφέντη τον αρχηγό, ενώ ξεκίνησε με τον Δερβίς Μεχμέτ, όταν φώναζε στα συγκεντρωμένα πλήθη «*Ζητούμεν το Σεριά*».¹⁰¹ Τα επεισόδια που ακολούθησαν είχαν ως αποτέλεσμα να υπάρξουν νεκροί, τραυματίες και χιλιάδες συλληφθέντες.¹⁰²

Το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου, το δυσμενές κλίμα στις εξαγωγές, ο μηδενισμός της κίνησης στο λιμάνι της Σμύρνης, τη στιγμή που η γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή δεν ήταν σε καλύτερη κατάσταση οδήγησαν στην αντίδραση κατά του καθεστώτος.¹⁰³ Οι θρησκευτικοί ηγέτες της περιοχής εκμεταλλευόμενοι την απογοήτευση προσπάθησαν να διεκδικήσουν την χαμένη εξουσία τους παρουσιάζοντας το επιχείρημα ότι εγκαταλείφτηκε η θρησκεία για χάρη της προόδου αλλά αυτό δεν είχε το επιθυμητό αποτέλεσμα.¹⁰⁴

Για την καταστολή χρησιμοποιήθηκε ο στρατός, ενώ στις περιοχές που ξέσπασε το κίνημα κηρύχτηκε στρατιωτικός νόμος και απομακρύνθηκαν οι νομάρχες Σμύρνης και Μαγνησίας.¹⁰⁵ Ο τουρκικός στρατός, με αρχηγό τον Φεβζή πασά, είχε πλέον εξελιχθεί σε κανονιστική δύναμη του κεμαλισμού, που ήταν ο νέος ιερός κανόνας του έθνους αντικαθιστώντας το Ισλάμ.¹⁰⁶ Οι συλλήψεις που πραγματοποιήθηκαν ήταν περί των 1000 ατόμων, στους οποίους περιλαμβάνονταν ένας πρώην υπουργός, ο Βεχπί,

(1988), *Οι Τούρκοι και εμείς*, εκδόσεις Φυτράκη/ο τύπος Α.Ε., Αθήνα, σ. 113. Βαμίκ Ντ. Βολκάν-Νόρμαν Ιτσκοβίτς, (2005), *Κεμάλ Ατατούρκ, μία ψυχοβιογραφία*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, σ. 448. Παρεσόγλου, Α. Ε. (1995), σ. 43.

⁹⁹ B. Lewis (2001), σελ. 550.

¹⁰⁰ Εφημ. *Η Καθημερινή* 27/12/30, 28/12/30, 29/12/30, *Ελεύθερον Βήμα* 31/12/30, 3/1/31, 14/2/31. Binnaz Topraz, (1987), “*The religious right*”, *Turkey in transition, new perspectives*, Oxford University Press, New York, Oxford, σ. σ. 218-235, σ. 225.

¹⁰¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 27/12/30, 6/1/31.

¹⁰² E. J. Zürcher (2004), σ. 244.

¹⁰³ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 3/3/31.

¹⁰⁴ Εφημ. *Η Καθημερινή* 30/12/30.

¹⁰⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 28/12/30, 29/12/30, 3/1/31, *Ελεύθερον Βήμα* 25/12/30, 1/1/31, *Η Καθημερινή* 27/12/30, 29/12/30.

¹⁰⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 18/3/31, *Ελεύθερον Βήμα* 1/1/31, 3/3/31. Σ. Αναγνωστοπούλου (2004), σ.57.

δερβίσηδες, θρησκευτικοί ηγέτες καθώς και φίλοι του Φετχί,¹⁰⁷ κάτι που επιβεβαίωσε την πεποίθηση του καθεστώτος για την ανάγκη της καταστολής κάθε σκέψης για τον σχηματισμό ενός πολυκομματικού συστήματος. Από τους συλληφθέντες ορισμένοι οδηγήθηκαν στην εκτέλεση και άλλοι σε ποινές φυλάκισης.¹⁰⁸

Το κεμαλικό καθεστώς στην προσπάθεια του να συσπειρώσει το εσωτερικό της Τουρκίας μέσω του τύπου έδειξε να υποπεύεται ότι πίσω από το κίνημα βρίσκονταν ο αγγλικός δάκτυλος και προχώρησε σε εκλογές και σε συνέδριο του *Λαϊκού Κόμματος*.¹⁰⁹ Οι εκλογές επέφεραν ριζική ανανέωση του κοινοβουλίου με στελέχη από τους εθνικιστικούς συλλόγους της νεολαίας και εκλεκτούς του Κεμάλ, ώστε η συνέλευση να γίνει πειθήνιο όργανο του αυταρχικού καθεστώτος.¹¹⁰ Επιπλέον θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το κεμαλικό καθεστώς, εκτός από τον στρατό, σημείο στήριξης έβρισκε στην νεολαία, στην οποία επένδυε το μέλλον του. Στα γεγονότα της Μενεμένης όμως η νεολαία έμεινε αμέτοχη με αποτέλεσμα η εθνικιστική κίνηση να επανιδρύσει τους «*Οίκους του λαού*» αντί των «*Εστιών*» (που είχαν ιδρυθεί το 1912 με σκοπό τη διάδοση των ιδεών του τουρκισμού) ώστε να εκπαιδευτεί στην εθνικιστική ιδεολογία και να υπερασπίσει την ανεξαρτησία και την δημοκρατία της Τουρκίας.¹¹¹

Η νέα κυβέρνηση Ισμέτ στις προγραμματικές της δηλώσεις είπε ότι για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης θα προχωρήσει σε εξοικονόμηση 30 εκ. τουρκικών λιρών, από την περικοπή του 10% των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων (μάλιστα προχώρησε και σε απολύσεις υπαλλήλων των μονοπωλίων, μιας και

¹⁰⁷ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 31/12/31, *Η Καθημερινή* 29/12/31, *Ριζοσπάστης* 8/1/31.

¹⁰⁸ Ο *Ριζοσπάστης* στις 3/2/31 είπε ότι καταδικάστηκαν σε θάνατο 37 άτομα, η *Καθημερινή* για 28 αγχόνες. Το *Ελεύθερον Βήμα* στις 28/1/31 μίλησε για 10 καταδίκες σε θάνατο, στις 2/2/31 για θάνατο ενός ατόμου στη φυλακή και στις 18/2/31 για δίκη μέχρι τότε 428 ατόμων. Οι καταδίκες ήταν σε διαφορετικά δικαστήρια και τα δημοσιεύματα αυτά δηλώνουν την δυναμικότητα καταστολής του κινήματος και τον παραδειγματισμό της κοινωνίας από το κεμαλικό καθεστώς. Στο άρθρο της η *Καθημερινή* είπε ότι οι εκτελεσμένοι παρέμειναν στην αγχόνη για μία ημέρα ώστε η τοπική κοινωνία να παραδειγματιστεί.

¹⁰⁹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 11/1/31, 21/1/31, 10/5/31, 12/5/31.

¹¹⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 25/4/31, 27/4/31, *Ελεύθερον Βήμα* 11/3/31, 30/3/31, 25/4/31, *Η Καθημερινή* 13/3/31, 3/4/31, 25/4/31, 27/4/31, 4/5/31. Η νέα σύνθεση της βουλής επανεξέλεξε στην προεδρία τον Κεμάλ.

¹¹¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 2/3/32. Το *Ελεύθερον Βήμα* στις 7/3/33 δημοσίευσε ότι φοιτητές προκάλεσαν επεισόδια στην εταιρεία Βάγκον Λι στο Πέραν όταν ο διευθυντής υποκαταστήματος εξύβρισε τα τούρκο υπάλληλο γιατί τηλεφώνησε υπηρεσιακώς στην τουρκική γλώσσα. Η. Bozarslan, (2008), σ. 46. Τα «*Σπίτια*» που δημιουργήθηκαν ήταν 478, ενώ τα «*Δωμάτια*» του λαού 4.322. Σ. Πεσμαζόγλου (1993), σ. 276. Ν. Kizilyürek, (2010), σ. 72, 74.

αντιμετώπιζε οικονομικό πρόβλημα με τον μεγάλο αριθμό τους), του 10% από τα γενικά έξοδα για τα σιδηροδρομικά έργα κ.α., ενώ άμεσα προχώρησε στην ψήφιση νόμου για τον τύπο.¹¹² Η κυβέρνηση αυτή παρέμεινε μέχρι τον Φεβρουάριο του 1935 όταν ξαναέγιναν εκλογές για να δώσει ο τουρκικός λαός ξανά, λόγω των διεθνών εξελίξεων, την νομιμοποίηση στο καθεστώς.¹¹³ Στον προεκλογικό του λόγο ο Κεμάλ (πλέον είχε λάβει το επώνυμο Αττατούρκ) μίλησε για την επιτυχία της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης του Λαϊκού κόμματος, δηλαδή, για αποκατάσταση του εμπορικού ισοζυγίου, την επίτευξη ισορροπίας στην αγοραστική ικανότητα των Τούρκων και την αποσόβηση της πτώσης των τιμών.¹¹⁴

Οικονομία

Στην αρχή της υπό εξέταση περιόδου η Τουρκία βρισκονταν σε οικονομική κρίση λόγω της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και της οικονομικής πολιτικής του κεμαλικού καθεστώτος. Η κυβέρνηση θεωρώντας το καθεστώς των διομολογήσεων ως αιτία της οικονομικής υπανάπτυξης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, επέλεξε να επενδύσει στην ανάπτυξη βαριάς βιομηχανίας και μεγάλων έργων με τουρκικά κεφάλαια.¹¹⁵ Έτσι η αστική τάξη που είχε δημιουργηθεί μαζί με το κεμαλικό καθεστώς έπρεπε να ενισχυθεί αφού σε αυτή στηρίζονταν (σε επίπεδο οικονομίας) και στη συνέχεια να ελεγχθεί.¹¹⁶

Το κράτος παρενέβαινε σε τομείς όπου η ιδιωτική πρωτοβουλία ήταν αδύναμη, ενίσχυε την ιδιωτική πρωτοβουλία και στην συνέχεια δημιουργούσε εξάρτηση των επιχειρήσεων από το κράτος.¹¹⁷ Για την ενίσχυση των τουρκικών προϊόντων, όμως, οδηγήθηκε στην επιβολή υψηλών δασμολογικών φόρων στις εισαγωγές, κάτι που επιδείνωσε την κρίση.¹¹⁸ Με την τουρκική λίρα να μην μπορεί να σταθεροποιηθεί, τον τουρισμό να φθίνει, τα αρνητικά αποτελέσματα από το ρωσικό συμψηφισμό

¹¹² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 15/5/31, 27/7/31: Ο νέος νόμος για τον τύπο έπαψε άμεσα δύο εφημερίδες, 3/8/31, 30/8/31.

¹¹³ Εφημ. *Ακρόπολις* 25/12/34, *Η Καθημερινή* 15/11/34, 6/2/35, 9/2/35, 10/2/35.

¹¹⁴ Εφημ. *Η Καθημερινή* 6/2/35.

¹¹⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 16/7/31, *Ελεύθερον Βήμα* 25/7/31.

¹¹⁶ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 9/3/32. Ο κρατισμός, που ήταν, ένα από τα «βέλη» του Λαϊκού κόμματος αναγνώριζε την πρωτοκαθεδρία του κράτους στην οικονομία αλλά αυτό δεν απαγόρευσε την ανάπτυξη ιδιωτικών επιχειρήσεων. Νίκος Μούδουρος (2012), *Ο Μετασχηματισμός της Τουρκίας, από την κεμαλική κυριαρχία στον «ισλαμικό» νεοφιλελευθερισμό*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ.79.

¹¹⁷ Ν. Μούδουρος (2012), σ.79.

¹¹⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 17/6/31, *Πειθαρχία* 20/6/30, 23/11/30.

(ντάμινγκ), το διαμετακομιστικό εμπόριο να μειώνεται συνεχώς και το εμπορικό ισοζύγιο να παρουσιάζει έλλειμμα, η οικονομία αδυνατούσε να ανταποκριθεί στην αποπληρωμή του οθωμανικού χρέους.¹¹⁹

Το μεγαλύτερο κομμάτι του χρέους βρίσκονταν σε γαλλικά χέρια, που πίεζαν την γαλλική κυβέρνηση για την αποπληρωμή του, κάτι που έφερνε σε δυσκολία την τουρκική κυβέρνηση αφού με την Γαλλία οι διπλωματικές της σχέσεις δεν βρίσκονταν σε καλό επίπεδο.¹²⁰ Η Τουρκία επιδίωξε την μείωση του χρέους στο οποίο αντιδρούσαν οι Γάλλοι (1928 είχαν προβεί σε περικοπή του) και επιδίωκαν την σύναψη ενός νέου δανείου της τάξης των 30 εκ. λιρών.¹²¹ Για την επίτευξή του ζήτησε και έλαβε βοήθεια, από την ιταλική κυβέρνηση ώστε αυτή να μεσολαβήσει στο συμβούλιο των ομολογιούχων.¹²² Η συμφωνία επιτεύχθηκε το 1932, στην οποία ο περιορισμός χρέους ήταν της τάξεως του 65% ενώ η αποπληρωμή του θα γίνονταν εντός 40ετίας.¹²³

Στην πολιτική γραμμή της κυβέρνησης για την οικονομία παρουσίασε αντιρρήσεις το κόμμα του Φετχί, το οποίο με τις φιλελεύθερες του ιδέες επιδίωκε την κατάργηση των μονοπωλίων, την αποφυγή κρατικών δαπανών για τους σιδηρόδρομους και την στροφή προς τον εξωτερικό δανεισμό. Ο τελευταίος θα μπορούσε να γίνει μόνο εάν η Τουρκία θα ήταν συνεπής με την υποχρέωση της αποπληρωμής του.¹²⁴ Η διάλυση του κόμματος συνέπεσε με την καταστολή του κουρδικού κινήματος και με την μη πληρωμή του ομολόγου τον Νοέμβριο του 1930. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την

¹¹⁹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 2/7/30, 30/3/31. Η Τουρκία με το ρωσικό ντάμινγκ φάνηκε από την εφημερίδα να εισάγει τσιμέντο, ξυλεία, άνθρακα σε χαμηλές τιμές. Σε χαμηλή τιμή εισήγαγε και καπνό με αποτέλεσμα να μην είναι ανταγωνιστικά τα τουρκικά καπνά. Εφημ. *Η Καθημερινή* 9/10/30, *Ριζοσπάστης* 15/9/30, 8/11/30.

¹²⁰ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 23/10/30 (στο άρθρο αυτό αναφέρεται ότι οι Γάλλοι κρατούν το 65% του οθωμανικού χρέους, ενώ το υπόλοιπο βρίσκονταν κατά 14% σε αγγλικά χέρια και κατά 4,5% σε ιταλικά), 10/5/30, *Η Καθημερινή* 12/5/31. Η εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* στις 14/7/31 ανέφερε ότι οι Γάλλοι τραπεζίτες χρησιμοποίησαν το χρέος ως όπλο ώστε να τους δοθούν προνόμια στην τουρκική αγορά.

¹²¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 23/10/30, 12/11/30, 18/11/30, 14/7/31, *Ριζοσπάστης* 8/11/30, περιοδ. *Πειθαρχία* 8/6/30.

¹²² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 14/7/31: έγραψε ότι η Ιταλία ήθελε να έχει εμπορικές σχέσεις με την Τουρκία, μια και οι σχέσεις τους βρίσκονταν σε πολύ καλό επίπεδο, ενώ ταυτόχρονα η ΕΣΣΔ δεν ήθελε η Τουρκία να βρεθεί υπό την γαλλική επιρροή. Για τη εφημερίδα η Τουρκία δεν θα προχωρούσε σε στενότερες σχέσεις με την Γαλλία γιατί αυτό ενδεχομένως θα οδηγούσε σε δυσάρεστα πράγματα στα βόρεια σύνορα της. Εφημ. *Ακρόπολις* 1/12/30, *Ριζοσπάστης* 25/11/30, 1/12/30.

¹²³ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 30/3/32. Η *Ακρόπολις* στις 14/1/33 έγραψε ότι η Τουρκία διεξήγαγε έναν δεύτερο πόλεμο ανεξαρτησίας, οικονομικής φύσης αυτή την φορά. Από τα 107,5 εκ. λίρες έμεινε το 10% του ποσού και αυτό θα μπορεί να το εξοφλήσει σε 11 χρόνια. Εφημ. *Η Καθημερινή* 29/3/32, 26/4/32.

¹²⁴ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 5/12/30.

επιλογή του κεμαλικού καθεστώτος να συνεχίσει την παρέμβαση στην οικονομία με μέτρα προστατευτισμού. Το πατερναλιστικό καθεστώς άρχισε να κρατικοποιεί επιχειρήσεις όπως αυτή των σιδηροδρόμων που εξαγόρασε από γερμανική εταιρεία.¹²⁵

Η οικονομική κρίση και η αιφνίδια πτώση τιμών στις διεθνείς αγορές επηρέασε και την Τουρκία με αποτέλεσμα ο κρατικός προϋπολογισμός της το 1931 να παρουσιάσει υποχώρηση κατά 30 εκ. λίρες.¹²⁶ Αποτέλεσμα αυτού, για την προστασία της οικονομίας, ήταν η κυβέρνηση να προχωρήσει στον περαιτέρω περιορισμό ή ακόμα και στην παύση εισαγωγών προϊόντων από χώρες με τις οποίες δεν είχε συνάψει εμπορική συμφωνία ή δεν ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμα της για υπογραφή.¹²⁷ Ο προστατευτισμός έφερε απώλειες στις τελωνειακές εισπράξεις, ενώ λόγω της αδυναμίας διαθέσεως των συσσωρευμένων στις αποθήκες προϊόντων οδήγησε πολλούς επιχειρηματίες στην χρεωκοπία, στην αύξηση της ακρίβειας και στην αισχροκέρδεια.¹²⁸

Η Τουρκική λίρα υπέστη μεγάλη πτώση λόγω των χονδρικών αγορών ξένων χαρτονομισμάτων, το εμπόριο παρέλυσε για αρκετούς μήνες, οι μισθοί και οι συντάξεις μειώθηκαν κατά 10%, ενώ φορολογήθηκαν με επιπλέον 10%, πέραν της φορολογίας οι συντάξεις και οι αναπηρίας πολέμου, τα εισοδήματα και τα ακίνητα για την κάλυψη των ελλειμμάτων και την στήριξη του νομίσματος.¹²⁹ Σημαντικό πρόβλημα αντιμετώπισε και η γεωργία λόγω της υποτίμησης των προϊόντων της. Μέχρι το 1932 δημιουργήθηκαν 572 πιστωτικοί συνεταιρισμοί ώστε οι αγρότες να αντιμετωπίσουν την τοκογλυφία, με βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα δάνεια, ενώ επίσης ιδρύθηκε η Αγροτική Τράπεζα.¹³⁰ Τέλος, παρουσιάστηκε αύξηση του ποσοστού ανεργίας, με

¹²⁵ Ν. Μούδουρος (2012), σ. 81. Εφημ. *Ακρόπολις* 9/11/30, θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι επιχειρήσεις κοινής ωφέλειας, όπως ηλεκτρισμού και υδρεύσεως, ήταν ήδη κρατικές, 17/6/31, 20/11/30.

¹²⁶ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 10/5/31. Στο άρθρο παρουσιάστηκε ο λόγος του Ισμέτ, στο οποίο έλεγε ότι η επιρροή της κρίσης από το εξωτερικό ήταν περιορισμένη διότι η Τουρκία βρέθηκε να έχει στο εσωτερικό της ποικιλία προϊόντων.

¹²⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 16/11/31, *Ελεύθερον Βήμα* 16/11/31, 30/11/31, *Ριζοσπάστης* 26/7/31.

¹²⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 22/12/31, *Ελεύθερον Βήμα* 9/3/32, *Η Καθημερινή* 2/8/31. Ε. J. Zürcher (2004), σ. 264: ο περιορισμός των εισαγωγών οδήγησε την κυβέρνηση να επιδιώκει την αυτάρκεια.

¹²⁹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 16/11/31, 7/12/31, *Η Καθημερινή* 2/8/31. André Nouschi (2000), *Η Μεσόγειος στον 20ό αιώνα*, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα, σ. 144. Ο Nouschi μας λέει ότι το εθνικό εισόδημα μειώθηκε, στην περίοδο 1929-1935, κατά το 1/3 από 1.800 δισ. τουρκικές λίρες σε 1.233 δισ., (Α. Nouschi (2000), σ. 144).

¹³⁰ Ν. Μούδουρος (2012), σ. 84-85.

αποτέλεσμα το καθεστώς να προχωρήσει σε θέσπιση νόμου που απαγόρευε την άσκηση ορισμένων επαγγελματιών από ξένους υπηκόους.¹³¹

Για εξοικονόμηση πόρων και την παρακολούθηση των εισαγωγών και εξαγωγών έγινε η σύμπτυξη των μονοπωλίων.¹³² Στον τραπεζικό τομέα, έκλεισαν δύο τράπεζες και άρχισε να λειτουργεί η Κρατική Τράπεζα που κανόνιζε την κίνηση συναλλάγματος.¹³³ Η οικονομική συνεργασία με την Ελλάδα, οι πιστώσεις σε είδος από την Ρωσία ύψους 20 εκ. λιρών, η είσοδος στην ΚτΕ και το δάνειο των 30 εκ. λιρών από την Ιταλία βοήθησαν την τουρκική οικονομία να ισοσκελίσει τον προϋπολογισμό της, να διαμορφώσει κανονικά το ισοζύγιο πληρωμών και να υπάρχει ικανοποιητική εισροή συναλλάγματος, ώστε να μη διατρέχει κίνδυνο η σταθερότητα του νομίσματος.¹³⁴

Το πενταετές της οικονομικό πρόγραμμα του 1934 προέβλεπε την περαιτέρω ενίσχυση της βιομηχανίας με ρωσικά και αγγλικά μηχανήματα ώστε να γίνει περισσότερο αυτάρκης.¹³⁵ Επίσης, τα βλέμματα της οικονομίας εστίασαν στον τουρισμό, με κινήσεις και ενέργειες για την επιδιόρθωση μνημείων, βυζαντινών και οθωμανικών, που θα προσέλκυαν τουρίστες. Μέριμνα δόθηκε και στη ναυτιλία για την οποία παραγγέλθηκαν 74 νέα σκάφη.¹³⁶ Τέλος η διεθνής κατάσταση, μετά την άνοδο στην εξουσία του Χίτλερ, ανάγκασε την κυβέρνηση να προχωρήσει σε νέα αύξηση της

¹³¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 8/1/32, *Η Καθημερινή* 23/7/34. Οι ξένοι υπήκοοι που θα έπρεπε να φύγουν από την Τουρκία φάνηκε να είναι της τάξεως των 18.000 ατόμων, B. Lewis (2001), 564.

¹³² Εφημ. *Ακρόπολις* 3/6/31, *Ελεύθερον Βήμα* 7/12/31, 27/12/31. Από το μέτρο φάνηκε με το τελευταίο άρθρο να θίγονται οι Γερμανοί, που έδιναν πιστώσεις και τότε άρχιζαν να θέλουν το 25% των αγοραζόμενων από τους τούρκους.

¹³³ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 8/1/32.

¹³⁴ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 22/1/33.

¹³⁵ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 15/1/33, 3/6/34. Η Μόσχα φάνηκε ότι θα χορηγούσε δεκαετή πίστωση 1,6 εκ. στερλινών σε βιομηχανικά είδη (2.565 υφαντικές μηχανές για τα νέο εγερθέντα εργοστάσια), τρόφιμα, B. Lewis (2001), σ.559, 561: Εκτός της υφαντουργίας επενδύσεις έγιναν για εργοστάσια χαρτιού, γυαλιού, κεραμικών, παραγωγής σιδήρου, χάλυβα και χημικών ουσιών. E. J. Zürcher (2004), σ. 265, A. Nouschi (2000), σ. σ. 132-133: ο ρυθμός βιομηχανικής ανάπτυξης, στα έτη 1929-39 έφτασε το 5,1% ετησίως με την συμμετοχή της βιομηχανίας στο Εθνικό εισόδημα να αυξάνεται από 13,3% σε 37,9%. B. Θεοδωρόπουλος (1988), σ.116.

¹³⁶ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 12/11/35, *Η Καθημερινή* 27/12/35. *Ακρόπολις* 22/5/36: Το 1936 θέλοντας να ενισχύσει τον εμπορικό της στόλο ξεκίνησε διαπραγματεύσεις με την Δανία για ναυπήγηση πλοίων.

φορολογίας ώστε να βρεθούν πόροι για τους εξοπλισμούς που κρίθηκαν ως απαραίτητοι.¹³⁷

Μεταρρυθμίσεις

Το κεμαλικό καθεστώς με πυλώνες την κυβέρνηση Ισμέτ και τον στρατό, προχώρησε σε μεταρρυθμίσεις για την εδραίωσή του και την αστικοποίηση της οικονομίας.¹³⁸ Στόχος του ήταν η μετάβαση της πολιτικής κουλτούρας του λαού από αυτής της αυτοκρατορίας στην κουλτούρα του έθνους κράτους. Επηρεασμένο από την ευρωπαϊκή αλλά και την ρωσική κουλτούρα προχώρησε στην αλλαγή του αστικού κώδικα, στη γλωσσική μεταρρύθμιση και στην αλλαγή της θέσης της γυναίκας στην οικογένεια και στην κοινωνία. Μεγάλο βάρος για την διατήρηση του δόθηκε από το *Λαϊκό Κόμμα* και την αστική τάξη στην νεολαία που έπρεπε να εκπαιδευτεί και να αποκτήσει εθνική συνείδηση.¹³⁹

Για την εκπαίδευση των νέων κτίστηκαν νέα σχολεία, καθιερώθηκε υποχρεωτική εκπαίδευση, αναδιοργανώθηκε με ευρωπαϊκά πρότυπα το πανεπιστήμιο (διατήρησε σχέσεις με ευρωπαίους καθηγητές), αναδιοργανώθηκαν, με στόχο την εθνική και πνευματική ανάπλαση, οι «*Εστίες*», που ονομάστηκαν «*Σπίτια*».¹⁴⁰ Για την ανάπτυξη

¹³⁷ Εφημ. *Ριζοσπάστης* 24/6/35. *Ριζοσπάστης* 22/5/34: το άρθρο λέει ότι αυξήθηκε η φορολογία στο τσάι, τον καφέ, στην κινητή περιουσία των ιδιωτών, στην κατανάλωση εγχώριων βαμβακερών υφασμάτων, τα τσιγάρα και τα τοκομερίδια. Μάλιστα οι τράπεζες όφειλαν να καταθέσουν στην Κεντρική Τράπεζα μέρος των καταθέσεων των ιδιωτών. Μέσα στην ενίσχυση της άμυνα περιλαμβάνονταν και η σιδηροδρομική γραμμή προς τα ανθρακωρυχεία Ζουγκολδάκ. Επιπλέον, παρήγγειλε δέκα μικρά καταδρομικά και ενίσχυσε τα σύνορα της με την Βουλγαρία (εφημ. *Ακρόπολις* 23/5/34). Η ίδια εφημερίδα αναφέρει ότι το 35% του προϋπολογισμού πήγαινε στον τουρκικό στρατό και την βιομηχανία που τον υποστήριζε (εφημ. *Ακρόπολις* 30/4/36). Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 11/4/34, 30/1/35, *Η Καθημερινή* 28/11/33, 17/4/34, 26/6/34, 26/6/35: επιδίωξη της τουρκικής κυβέρνησης ήταν η παραγωγή 700-800 τουρκικών πολεμικών αεροπλάνων και η αύξηση των απόφοιτων της σχολής πιλότων, 26/6/35, 22/12/35, 28/12/35: οι πιστώσεις για την αεροπορία ήταν 22 εκ τουρκικές λίρες ή 266 εκ. φράγκα ή 3,5 εκ. λίρες, *Ριζοσπάστης* 18/5/34, 24/6/35, 26/6/35, 22/12/35, 28/12/35, 17/4/35.

¹³⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 17/11/31, *Ελεύθερον Βήμα* 7/11/31.

¹³⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 12/11/30, 4/11/31, *Ελεύθερον Βήμα* 26/4/31, 3/11/31, 7/11/31, *Η Καθημερινή* 4/11/31, 22/10/31.

¹⁴⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 4/11/31, *Ελεύθερον Βήμα* 30/1/35, *Η Καθημερινή* 21/4/31, 6/8/33, 20/9/33. Ε. J. Zürcher (2004), σ. 246: το πανεπιστήμιο ενισχύθηκε περαιτέρω με Γερμανούς καθηγητές μετά την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία. Αθανάσιος Ε. Παρεσόγλου (1995), «Το τουρκικό πολιτικό σύστημα», συλλογικό, *Η Τουρκία σήμερα, πολιτεία, κοινωνία, οικονομικά, εξωτερική πολιτική, θρησκεία*, εκδόσεις Παπαζήση, σ. σ. 27-112, σ. 41. Eric J. Zürcher (2010), *The young Turk Legacy and nation building, from the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, I. B. Tauris, London-New York, σ. 253. Hugh Poulton (2000), *Ημίγηλο, γκρίζος λύκος και ημισέληνος, ο τουρκικός εθνικισμός και η δημοκρατία της Τουρκίας*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, σ. 135.

του εμπορίου ιδρύθηκαν εμπορικές σχολές, ενώ για τις τέχνες ιδρύθηκε η Ακαδημία Καλών Τεχνών.¹⁴¹

Ό,τι αντιπροσώπευε το παλαιό καθεστώς δημιουργούσε φόβο στη σύγχρονη Τουρκία. Αν η νεολαία μπορούσε να εκπαιδευτεί, οι παλαιότεροι έπρεπε υπό τον φόβο της τιμωρίας να αποδεχθούν τις μεταρρυθμίσεις.¹⁴² Η κυριότερη αντίδραση που συνάντησε η τουρκική κυβέρνηση στις μεταρρυθμίσεις αφορούσε στην κοσμικότητα του κράτους. Παύτηκε η θρησκευτική εκπαίδευση (χωρίς να πάρει την θέση της ο αθεϊσμός), απαγορεύτηκαν οι επιγραφές στους δρόμους με ρητά του Κορανίου, εξαφανίστηκαν παλιά μουσουλμανικά νεκροταφεία, έκλεισαν τεκέδες δερβίσιδων, επιτράπηκε το αλκοόλ, μεταφέρθηκε η αργία της εβδομάδας από την Παρασκευή στην Κυριακή (για να διευκολυνθούν οι εμπορικές σχέσεις με τον χριστιανικό κόσμο), άλλαξε η γλώσσα του Κορανίου και περιορίστηκε ο θρησκευτικός φανατισμός.¹⁴³ Θεωρούμε ότι μία ακόμα ρήξη με την ισλαμική ιδεολογία ήταν και η απεικόνιση του Κεμάλ σε φωτογραφίες και αγάλματα. Το ισλάμ δεν ήθελε την απεικόνιση ωστόσο ο ίδιος έκανε διαγωνισμούς για την επιλογή της καλύτερης φωτογραφίας του, με αποτέλεσμα να βρίσκεται παντού μία.¹⁴⁴

Η νεολαία ευνοήθηκε από την γλωσσική μεταρρύθμιση και οι μεγαλύτεροι σε ηλικία χρειάστηκαν προσπάθεια για να την εφαρμόσουν. Η μεταρρύθμιση αφορούσε την απαγόρευση περσικών και αραβικών λέξεων καθώς και την αλλαγή του αλφάβητου, που πλέον είχε λατινικά γράμματα.¹⁴⁵ Με την νέα γλώσσα ενισχύθηκε ο τουρκικός εθνικισμός, καταλύθηκε η όποια σύνδεση με το παρελθόν και θεωρήθηκε ότι έδινε νέα ζωή στο έθνος και δύναμη στον πολιτισμό.¹⁴⁶ Με την καθιέρωση του νέου

¹⁴¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 4/11/31.

¹⁴² Εφημ. *Ακρόπολις* 12/11/30, 16/3/31, 17/3/31.

¹⁴³ Εφημ. *Ακρόπολις* 4/11/31, 3/5/35, *Ελεύθερον Βήμα* 15/11/30, 28/5/35, *Η Καθημερινή* 26/10/31, 18/9/33. E. Bisbee (1975), σ. 24. E.J. Zürcher (2004), σ. 254.

¹⁴⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 15/3/31. Σαφέστατα, η παρουσία τόσων πολλών φωτογραφιών του Κεμάλ δεν αποσκοπούσε μόνο στην ρήξη με το θρησκευτικό κατεστημένο αλλά και στην δημιουργία προσωπολατρίας του ως σύμβολο της τουρκικής επανάστασης. Όσο αφορά τις εμπορικές σχέσεις με τις ευρωπαϊκές αγορές το 1931 έγινε η αντικατάσταση των μέτρων και των σταθμών E. J. Zürcher (2004), σ. 254. H. Poulton (2000), σ. σ. 143-145.

¹⁴⁵ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 16/4/33, *Η Καθημερινή* 26/10/31, 18/9/33.

¹⁴⁶ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 3/11/31. A. V. Gent (2011), σ. σ. 98-100. Gazi Mustafa Kemal (2009), *Nutuk, ο μέγας Ρητορικός*, Μάρω Μαυροπούλου (μετ.), Ι. Θ. Μάζης (επιμ.), εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 98. B. Ντ. Βολκάν-Ν. Ιτσκοβιτς, (2005), σ. 436. Ουμούτ Οζκιρμιλί- Σπύρος Α. Σοφός (2008), *Το βάσανο της ιστορίας, ο εθνικισμός στην Ελλάδα και στην Τουρκία*, εκδόσεις Κατσανιώτης, Αθήνα, σ. 107-108.

αλφάβητου απαγορεύτηκε η έκδοση βιβλίων και εφημερίδων με το παλαιό αλφάβητο.¹⁴⁷ Τα βιβλία πλέον γράφονταν με απλό τρόπο ώστε να είναι εύκολη η ανάγνωσή τους και να συμβάλουν στην μόρφωση των Τούρκων, οι οποίοι σε μεγάλο ποσοστό ήταν αγράμματοι.¹⁴⁸ Για την ενίσχυση του αλφάβητου και της λαϊκής εκπαίδευσης μέσω βιβλίων διοργανώθηκε το 1932 η πρώτη έκθεση βιβλίου όπου παρουσιάστηκαν διδακτικά βιβλία, μεταφράσεις γαλλικών έργων και μονογραφίες.¹⁴⁹ Το κεμαλικό καθεστώς στην προσπάθειά του να σχηματίσει μία εθνική ιστορία, για την ένωση του τουρκικού λαού, που να έχει ρίζες στο απώτερο παρελθόν έφτασε να θεωρεί ότι ο Αδάμ ήταν Τούρκος γιατί στην τουρκική γλώσσα ο άνδρας λέγεται Άνταμ.¹⁵⁰

Μεγάλη μεταρρύθμιση ήταν και αυτή που αφορούσε τις γυναίκες. Η τουρκική κυβέρνηση προχώρησε στην κατάργηση της πολυγαμίας, στην απαγόρευση γάμου μικρών κοριτσιών, καταργήθηκε ο φερετζές και τα σπίτια άλλαξαν διαρρύθμιση ώστε οι γυναίκες να μην βρίσκονται απομονωμένες σε κάποια δωμάτια του (καταργήθηκαν και τα «καφάσια» που βρίσκονταν στα παράθυρα και εμπόδιζαν τα εξωτερικά βλέμματα να δουν το εσωτερικό του σπιτιού).¹⁵¹ Οι γυναίκες πλέον μπορούσαν να

¹⁴⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 6/9/32.

¹⁴⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 4/11/31, *Η Καθημερινή* 22/10/31.

¹⁴⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 6/9/32.

¹⁵⁰ Εφημ. *Η Καθημερινή* 27/10/32. Το 1932 πραγματοποιήθηκε συνέδριο για την προελληνική εποχή στην Μικρή Ασία με στόχο να συνδεθεί η τουρκική φυλή με τον τουρκικό χώρο και με βάθος χρόνου μεγαλύτερου από αυτού του ελληνικού πολιτισμού με την περιοχή (εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 28/7/32). Ε. J. Zürcher (2004), σ. 257: σε αυτό το συνέδριο παρουσιάστηκε για πρώτη φορά η «*Τουρκική Ιστορική Θέση*» με την οποία υποστηρίχθηκε επίμονα από τον Κεμάλ ότι οι Τούρκοι ήταν απόγονοι λευκών (αρίων) φυλών που κατοικούσαν στην κεντρική Ασία αλλά είχαν αναγκαστεί να μεταναστεύσουν στην Ευρώπη, την Κίνα και την Μέση Ανατολή. Στην Μέση Ανατολή οι Χετταίοι και οι Σουμέριοι ήταν στην πραγματικότητα οι πρωτο-τούρκοι. Η θέση αυτή για την τουρκική ιστορία πέρασε στο πανεπιστήμιο και τα σχολεία και έγινε η κυρίαρχη. Την προσπάθεια αυτή είχε ήδη αναχαιτίσει ο Σεφκέτ Αζίζ, λίγους μήνες νωρίτερα, λέγοντας ότι λόγω των εξισλαμισμών οι σύγχρονοι Τούρκοι δεν έχουν γενεαλογική σχέση με τους παλαιούς Οθωμανούς. Η έρευνα του βασίστηκε στα κρανία των νεκρών από παλιά νεκροταφεία που καταστρέφονταν (εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 28/3/32). Αναλυτικός για την εκπαίδευση των νέων για την ιστορία των Τούρκων είναι ο Ηρακλής Μήλλας στο Ηρακλής Μήλλας (2005), *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων, σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. σ. 64-76. Σ. Πεσμαζόγλου (1993), σ. 275. Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 31/10/31: Κατά τη διάρκεια της Β' Βαλκανικής Διάσκεψης ο Κεμάλ είπε ότι το λήμμα «*Αχαιοί*» προέρχονταν από το τουρκικό «*Ακά*», ενώ ανέφερε ότι η ονομασία Δωριείς, Ιλλυριοί Θράκες έχουν τουρκικές ρίζες ώστε να αποδείξει ότι οι Βαλκάνιοι λαοί συμπεριλαμβανομένου του τουρκικού είχαν κοινή καταγωγή. Ν. Kizilyürek, (2010), σ. 17, 68, 70. *H. Pouillon* (2000), σ. σ. 138-104. Ου. Οζκιρμιλί- Σ. Α. Σοφός (2008), σ. 109.

¹⁵¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 15/11/30, 21/11/30, 16/1/31, 26/4/31, 22/8/33, 28/8/33, *Η Καθημερινή* 18/9/33. Ο φερετζές φάνηκε να συνεχίζεται να φοριέται από μερικές γριούλες σε απόμακρες συνοικίες των μεγάλων πόλεων (εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 26/4/31). Η απαγόρευση του καλύμματος της κεφαλής σε άντρες και γυναίκες αποτελούσε ύβρη προς το ισλάμ και αποτέλεσε αιτία αντίδρασης των αντικεμαλικών.

κυκλοφορήσουν ελεύθερες, να βάφουν το πρόσωπο και το μαλλί τους, να φλερτάρουν, να καπνίσουν σε δημόσιο χώρο, να φοράνε ντεκολτέ και ό,τι άλλο πρόσταζε η ευρωπαϊκή μόδα, να χορεύουν φόξ και ταγκό, να κάθονται σε καφεενεία και να συζητούν για την πολιτική.¹⁵² Ακολούθησαν τους άντρες στην εκπαίδευση, στα μικτά σχολεία και το πανεπιστήμιο, στα επαγγέλματα, στις κοινωνικές οργανώσεις, στην τέχνη και τα σπορ.¹⁵³ Μάλιστα στην φιλοσοφική σχολή το 1931 φοιτούσαν μόνο γυναίκες ενώ στην νομική και την ιατρική ήταν το ένα τρίτο των φοιτητών στο πρώτο χρόνο.¹⁵⁴ Το πιο ριζοσπαστικό όμως ήταν το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι που είχαν πλέον. Μάλιστα μετά τις εκλογές του 1933 το τουρκικό κοινοβούλιο είχε είκοσι βουλευτίνες.¹⁵⁵

Εξωτερική πολιτική

Η Τουρκία χωρίς να είναι μέλος της ΚτΕ είχε αποδεχτεί το καθεστώς των συνθηκών και απέβλεπε στην διατήρησή τους. Κύριοι πυλώνες της εξωτερικής της πολιτικής της ήταν τα σύμφωνα φιλίας με την Ε.Σ.Σ.Δ. και την Ιταλία. Όσον αφορά τον Βαλκανικό χώρο είχε υπογράψει σύμφωνο με την Βουλγαρία, όμως στην συνέχεια τα σύμφωνα που υπέγραψε με την Ελλάδα δημιούργησαν έναν ελληνοτουρκικό άξονα που επηρέασε την βαλκανική πολιτική. Η άνοδος του Χίτλερ στην εξουσία όξυνε την ευρωπαϊκή πολιτική και έδωσε ελπίδες για την επίτευξη της αναθεώρησης του καθεστώτος των συνθηκών σε Ιταλία, Ουγγαρία, Βουλγαρία, με αποτέλεσμα η Τουρκία να αυξήσει τις δαπάνες για την ασφάλεια των συνόρων της.

Η γεωστρατηγική θέση της και η οικονομική συμφωνία για το Οθωμανικό χρέος με τους Γάλλους ομολογιούχους έστρεψε τα βλέμματα της Τουρκίας στην συνεργασία με Γαλλία και Μ. Βρετανία. Καταλυτικό ρόλο έπαιξε η σύσφιξη σχέσεων Γαλλίας, Ε.Σ.Σ.Δ. και οι επεκτατικές βλέψεις της Ιταλίας προς την Αφρική και την Ασία. Επιδίωξε, επίσης, με το ελληνοτουρκικό σύμφωνο του 1933 και το *Βαλκανικό Σύμφωνο* να εξασφαλιστεί έναντι της Βουλγαρίας και της Ιταλίας. Τρωτό σημείο της

¹⁵² Eleanor Bisbee (1975), *The new Turks, pioneers of the republic*, Greenwood press, publishers, Westport, Connecticut, σ. σ. 23-24, 37, 39. Εφημ. *Ακρόπολις* 17/9/33, 2/8/34, *Ελεύθερον Βήμα* 8/10/33, 7/11/30, 7/11/31, 24/4/31, *Η Καθημερινή* 18/9/33, 2/11/33.

¹⁵³ Εφημ. *Η Καθημερινή* 2/11/33. E. J. Zürcher (2004), σ.254: υπήρχαν γυναίκες πιλότοι, τραγουδίστριες, μοντέλα.

¹⁵⁴ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 26/4/31.

¹⁵⁵ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 23/1/33. B. Lewis, (2002), *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας, όψεις της αλλαγής*, τόμος II, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. 112.

ασφάλειας της ήταν το καθεστώς των Στενών, το οποίο επιδίωξε και πέτυχε να το αναθεωρήσει το 1936.

Η Ιταλία που στις αρχές της δεκαετίας του '20 είχε βλέψεις στην περιοχή των Αδάνων, λόγω της κατοχής των Δωδεκανήσων, αλλά είχε γίνει ένας από τους πυλώνες στήριξης της Τουρκίας. Η βοήθειά της στην υπογραφή των ελληνοτουρκικών συμφωνιών του 1930 δημιούργησε υποψίες σε Γαλλία και Αγγλία για ενδεχόμενο σχηματισμό μπλοκ Ιταλίας-Ελλάδας-Τουρκίας-Βουλγαρίας-Ουγγαρίας.¹⁵⁶ Με τις ιταλοτουρκικές σχέσεις η Ιταλία απέβλεπε στην εμπορική της ανάπτυξη στον Εύξεινο Πόντο ενώ η Τουρκία την εξασφάλιση των συνόρων της.¹⁵⁷

Το καλό κλίμα στις σχέσεις των δύο χωρών φάνηκε στην επίσκεψη Ρουσδή στην Ρώμη, τον Νοέμβριο του 1930, ο οποίος ευχαρίστησε την Ιταλική κυβέρνηση για τη βοήθεια της στις συμφωνίες με την Ελλάδα.¹⁵⁸ Αυτό επιβεβαιώθηκε και με το ταξίδι στην Ρώμη των Ισμέτ και Ρουσδή τον Ιούνιο του επομένου έτους.¹⁵⁹ Σκοπός του ταξιδιού του τούρκου πρωθυπουργού ήταν η υπογραφή εμπορικής συμφωνίας, η σύναψη δανείου, η εξασφάλιση της ιταλικής υποστήριξης για την ένταξη της Τουρκίας στην ΚτΕ, η επίλυση των ζητημάτων χάραξης των θαλάσσιων συνόρων στην περιοχή του Καστελόριζου και η ανανέωση για πέντε χρόνια της συνθήκης φιλίας.¹⁶⁰ Η Γαλλία, παρακολουθώντας τις ιταλικές επεκτατικές βλέψεις στην ανατολική Μεσόγειο και την αύξηση της ιταλικών βιομηχανικών εξαγωγών προσπάθησε να περιορίσει τις ιταλοτουρκικές σχέσεις.¹⁶¹

Στην συνέχεια όμως οι βλέψεις της Ιταλίας προς Ασία και Αφρική προκάλεσαν τον τουρκικό φόβο.¹⁶² Αυτό σε συνδυασμό με την περικοπή κατά 80% του Οθωμανικού χρέους έφερε πιο κοντά την Τουρκία στο μπλοκ των αντιαναθεωρητικών χωρών.¹⁶³ Ο Ρουσδή από την Κωνσταντζα δήλωσε ότι η Τουρκία είναι υπέρ του καθεστώτος των συνθηκών και για τον λόγο αυτόν συνυπέγραψε το *Βαλκανικό*

¹⁵⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 16/11/30, 30/11/30, *Ελεύθερον Βήμα* 7/12/30, 29/11/30.

¹⁵⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 30/11/30, *Ελεύθερον Βήμα* 29/11/30.

¹⁵⁸ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 28/11/30, *Η Καθημερινή* 28/11/30.

¹⁵⁹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 27/5/32, 2/6/32, 11/6/32.

¹⁶⁰ Εφημ. *Η Καθημερινή* 27/5/32.

¹⁶¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 22/8/32, *Η Καθημερινή* 27/5/32.

¹⁶² F. Ahmad (2005), σ. 67.

¹⁶³ Εφημ. *Η Καθημερινή* 3/5/33. F. Ahmad (2005), σ. 67.

Σύμφωνο.¹⁶⁴ Αν και η ιταλική κυβέρνηση προσπάθησε να διασκεδάσει τις ανησυχίες, η τουρκική κυβέρνηση προχώρησε στην παραγγελία πολεμικών πλοίων, στην οχύρωση της περιοχής της Αδριανούπολης και στο ανεπίσημο αίτημα για επανοχύρωση των Στενών.¹⁶⁵ Δεν προχώρησε όμως σε διπλωματική ρήξη με την Ιταλία και διατήρησε τις σχέσεις τους με την παράταση της συμφωνίας φιλίας και ουδετερότητας των δύο χωρών για δύο χρόνια.¹⁶⁶

Η τουρκική κυβέρνηση παρακολούθησε την ενίσχυση των Δωδεκανήσων με ιταλικά πολεμικά πλοία και ο Κεμάλ συγκάλεσε υπουργικό συμβούλιο για την κατάστρωση σχεδίων για έναν τουρκοιταλικό πόλεμο στα πλαίσια της ιταλοαιθιοπικής κρίσης.¹⁶⁷ Επιπλέον, προχώρησε σε οχύρωση των παραλίων απέναντι από τα Δωδεκάνησα και με μία «ρεαλιστική»¹⁶⁸ απόφαση έθεσε στη διάθεση της Μ. Βρετανίας τα λιμάνια της και στρατιωτικές δυνάμεις για την αντιμετώπιση της ιταλικής εισβολής στην Αιθιοπία και ζήτησε από την βρετανική κυβέρνηση την επιβολή κυρώσεων.¹⁶⁹

Η Ε.Σ.Σ.Δ. ήταν η μεγάλη δύναμη με την οποία από την αρχή της η Τουρκική Δημοκρατία είχε καλές σχέσεις. Αυτές επιβεβαιώθηκαν με το ταξίδι Ρουσδή στη Μόσχα στην αρχή της υπό εξέτασης περιόδου.¹⁷⁰ Αν και η ρωσική κυβέρνηση αποφάσισε να ενισχύσει τον στόλο της στην Μαύρη Θάλασσα αυτό δεν στάθηκε αφορμή να επηρεάσει τον ρωσοτουρκικό άξονα. Αντίθετα η Τουρκία αποδέχθηκε την ρωσική υπεροπλία και οι δύο χώρες προχώρησαν στην υπογραφή πρωτοκόλλου για τους ναυτικούς εξοπλισμούς, αντίστοιχο με το ελληνοτουρκικό.¹⁷¹

Η Τουρκία με την υπογραφή του ευνοήθηκε γιατί περιορίστηκε ο ανταγωνισμός των ναυτικών προπαρασκευών, με αποτέλεσμα να εξοικονομήσει οικονομικούς

¹⁶⁴ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 1/2/34.

¹⁶⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 7/4/34, *Ελεύθερον Βήμα* 1/2/34, 23/5/34, 29/5/34, η παραγγελία αφορούσε 10 αντιτορπιλικά από την Ιαπωνία.

¹⁶⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 12/6/34.

¹⁶⁷ Εφημ. *Η Καθημερινή* 25/8/35.

¹⁶⁸ F. Abmad (2006), «Το ιστορικό υπόβαθρο της εξωτερικής πολιτικής της Τουρκίας», συλλογικό, *Ρόλος και θέση της Τουρκίας στον Κόσμο, σύγχρονη πραγματικότητα και μελλοντικές προκλήσεις*, Δημήτρης Καϊρίδης, Lenore G. Martin (επιμ), εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Ίδρυμα Κόκκαλη, Αθήνα, σ. 24.

¹⁶⁹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 9/10/35, *Η Καθημερινή* 21/9/35, 9/10/35, 10/10/35, 1/1/36.

¹⁷⁰ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 25/8/30, 29/8/30: Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το κόμμα Φετχί δεν ήθελε να μεταβληθεί η εξωτερική πολιτική, οπότε και οι σχέσεις με την Ρωσία, *Ριζοσπάστης* 26/8/30.

¹⁷¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 11/10/30, 13/3/31, *Η Καθημερινή* 10/3/31. Σε αυτό προβλέπονταν η εξάμηνη προειδοποίηση για την παραγγελία και την κατέλκυση πολεμικών σκαφών, *Ριζοσπάστης* 10/3/31, 24/7/31, 20/8/31, περιοδ. *Πειθαρχία* 15/3/31.

πόρους, και συνέχισε τις πολιτικό-οικονομικές σχέσεις της με την Ε.Σ.Σ.Δ..¹⁷² Για την Μόσχα, που οι σχέσεις της με τις αστικές ευρωπαϊκές χώρες ήταν τουλάχιστον ανύπαρκτες αν όχι εχθρικές, η Τουρκία έπαιζε μεγάλο ρόλο στην γεωπολιτική και την γεωστρατηγική της. Τα Στενά ήταν σημείο στο οποίο η Τουρκία θα μπορούσε να αποτρέψει την είσοδο ευρωπαϊκών πολεμικών πλοίων, συνόρευε με αυτήν και ήταν καταναλωτής ρωσικών προϊόντων.¹⁷³

Οι σχέσεις τους προχώρησαν περαιτέρω με το ταξίδι του Ρώσου υπουργού των εξωτερικών Λιτβινώφ στην Άγκυρα τον Νοέμβριο του 1931 και με την επίσκεψη Ισμέτ, Ρουσντή στην Μόσχα την άνοιξη του 1932.¹⁷⁴ Στο ταξίδι του Τούρκου πρωθυπουργού έγινε σύναψη δανείου ύψους οχτώ εκατομμυρίων δολαρίων για αγορά μηχανημάτων.¹⁷⁵ Η Τουρκία έτσι προτίμησε να παραμείνει μακριά από Γαλλία και Αγγλία και να μην κινδυνεύσει να χάσει τις φιλικές σχέσεις με την Ε.Σ.Σ.Δ.. Σε διπλωματικό επίπεδο, το 1935 η ρωσική κυβέρνηση υποστήριξε το τουρκικό αίτημα για αναθεώρηση της συνθήκης της Λοζάνης όσον αφορά την αποστρατικοποίηση των Στενών.¹⁷⁶ Επιπλέον, τον ίδιο χρόνο έγινε παράταση για δέκα χρόνια του συμφώνου φιλίας του 1925 και του πρωτοκόλλου των ναυτικών εξοπλισμών του 1931.¹⁷⁷

Η Γαλλία ήθελε να αποσπάσει την Τουρκία από την Ε.Σ.Σ.Δ. και να την εντάξει στο αντί-κομμουνιστικό αλλά και στο αντί-ιταλικό μπλοκ. Για τον σκοπό αυτό έγινε το ταξίδι του Γάλλου υπουργού εμπορίου στην Άγκυρα το 1930. Οι γαλλοτουρκικές σχέσεις όμως δεν βρίσκονταν στο καλύτερο επίπεδο και αυτό φάνηκε στην υποδοχή του και στην αποτυχία επίτευξης συμφωνίας των δύο χωρών.¹⁷⁸ Επιπλέον, η τουρκική

¹⁷² Περιοδ. *Πειθαρχία* 15/3/31.

¹⁷³ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 17/3/31, 30/4/32, *Η Καθημερινή* 25/9/30.

¹⁷⁴ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 27/11/31. Μάλιστα ο τουρκικός τύπος έγραψε ότι για την Τουρκία η φιλία των δύο χωρών είναι ανώτερη των άλλων.

¹⁷⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 30/4/32, *Ελεύθερον Βήμα* 28/4/32, 29/4/32, 3/4/32, 9/5/32, *Η Καθημερινή* 5/5/32. Özden Zeynep Alantar (2001), «Η τουρκική εξωτερική πολιτική κατά την περίοδο της Κοινωνίας των Εθνών», συλλογικό, *Ανάλυση της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής, Μύθος και Πραγματικότητα*, τόμος Α', εκδόσεις Infoγνώμων, Αθήνα, σ. 127.

¹⁷⁶ Εφημ. *Η Καθημερινή* 10/5/32.

¹⁷⁷ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 9/11/35, 15/3/36, *Η Καθημερινή* 15/3/36.

¹⁷⁸ Εφημ. *Ριζοσπάστης* 27/10/30, 5/11/30, 6/11/30. Δεν πρέπει να παραλείψουμε να αναφέρουμε ότι η Γαλλία την περίοδο εκείνη ανησυχούσε για την δημιουργία ενός μπλοκ Ελλάδας-Τουρκίας-Βουλγαρίας-Ουγγαρίας υπό την αιγίδα της Ιταλίας.

απάντηση για την Πανευρώπη, όσο αφορά την Ε.Σ.Σ.Δ. δεν άφηνε περιθώριο αμφισβήτηση του καλού κλίματος των δύο χωρών.¹⁷⁹

Η Τουρκία ουσιαστικά συνόρευε με την Γαλλία μια και είχε λάβει την Εντολή στην Συρία. Οι επιθέσεις Σύριων και Κούρδων στην μεθόριο, μετά την παύση πληρωμών του οθωμανικού χρέους, δημιούργησαν επιπλέον προβλήματα στις σχέσεις των δύο χωρών.¹⁸⁰ Όπως ήδη αναφέραμε το οθωμανικό χρέος βρίσκονταν κυρίως στα χέρια Γάλλων ομολογιούχων με αποτέλεσμα οι δύο χώρες να μην μπορούν να θέσουν σε ισχύ την εμπορική συμφωνία του 1929 και το σύμφωνο φιλίας του 1930.¹⁸¹ Επιπλέον, οι Γάλλοι σκέφτονταν να μεταφέρουν Αρμένιους στις πόλεις και τα χωριά κοντά στα τουρκοσυριακά σύνορα.¹⁸² Κάτι τέτοιο αύξανε την τουρκική φοβία για τις ανατολικές επαρχίες της μιας και Αρμένιοι βρίσκονταν και σε περιοχές του Αζερμπαϊτζάν κοντά στα σύνορα της, ενώ στη δική της επικράτεια είχε να αντιμετωπίσει τις Κουρδικές διεκδικήσεις.¹⁸³

Οι τουρκογαλλικές σχέσεις άρχισαν να βελτιώνονται όταν η Τουρκία άρχισε να προσεγγίζει την Γαλλία και την ΚτΕ το 1932. Τον χρόνο αυτό αποδέχθηκε την είσοδο της στον διεθνή οργανισμό, ενώ με την Γαλλία προχώρησε σε συμφωνία για τον σιδηρόδρομο στη μεθόριο με την Συρία και την ρύθμιση των περιουσιών των Τούρκων υπηκόων στην Συρία.¹⁸⁴ Μετά την γαλλορωσική συμφωνία και τον περιορισμό του Οθωμανικού χρέους οι δύο χώρες προχώρησαν στην υπογραφή συμφώνων φιλίας και εμπορίου.¹⁸⁵ Με την αύξηση των ιταλικών βλέψεων προς την Ασία η τουρκική κυβέρνηση συνυπέγραψε το *Βαλκανικό Σύμφωνο*, που προώθησε η γαλλική εξωτερική πολιτική, ενώ λίγους μήνες μετά κατέλαβε μαζί με την Ελλάδα έδρα στο συμβούλιο της ΚτΕ.¹⁸⁶ Επιπλέον, η τουρκική στροφή προς την Γαλλία οδήγησε στην υπογραφή

¹⁷⁹ Περιοδ. *Πειθαρχία* 15/3/31. Στην απάντηση της ήθελε την συμμετοχή της Σοβιετικής Ένωσης, κάτι που δεν ήταν στα σχέδια του Α. Μπριάν.

¹⁸⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 14/2/31, *Ελεύθερον Βήμα* 14/2/31.

¹⁸¹ Η εφημ. *Ακρόπολις* την 14/2/31 έγραψε ότι η Γαλλία ήθελε να επιτεθεί στην Ε.Σ.Σ.Δ. μέσω της Τουρκίας και όχι απλά να την απομακρύνει από την ρωσική επιρροή. Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 6/7/33, 29/7/33.

¹⁸² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 1/9/31.

¹⁸³ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 1/9/31.

¹⁸⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 30/9/32, *Η Καθημερινή* 20/4/32, 10/7/32, 18/7/32.

¹⁸⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 27/11/34, *Ελεύθερον Βήμα* 6/7/33, 12/7/33, 15/7/33, 29/7/33, *Η Καθημερινή* 12/7/34.

¹⁸⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 6/9/34, 9/9/34, 18/9/34, *Ελεύθερον Βήμα* 18/9/34, 19/9/34, *Η Καθημερινή* 19/9/34.

τουρκογαλλικής εμπορικής συμφωνίας. Η εισβολή της Ιταλίας στην Αιθιοπία και η γερμανική εισβολή στον Ρήνο οδήγησε την Τουρκία στην προσέγγιση της Αγγλίας.¹⁸⁷ Γαλλία και Μ. Βρετανία, όπως θα δούμε παρακάτω, δέχθηκαν την αναθεώρηση του στρατιωτικού καθεστώτος των Στενών που πρότεινε η Άγκυρα.

Με την Βουλγαρία, τώρα, είχε υπογραφεί σύμφωνο φιλίας το 1925, ουδετερότητας και διαιτησίας το 1929 και εμπορική συνθήκη το 1930. Αυτά τα σύμφωνα καθόριζαν την τουρκική πολιτική στα Βαλκάνια. Μετά την υπογραφή των ελληνοτουρκικών συμφώνων η Τουρκία όχι μόνο ήθελε να συντηρήσει τις φιλικές σχέσεις μαζί της αλλά επιδίωξε, χωρίς επιτυχία, να αμβλύνει τις ελληνοβουλγαρικές διαφορές.¹⁸⁸ Επιδίωξή της ήταν η τελωνειακή ένωση των τριών χωρών και η εξοικονόμηση οικονομικών πόρων από τις πολεμικές προπαρασκευές για τα ευρωπαϊκά σύνορα της.¹⁸⁹ Η προσπάθεια αυτή δημιούργησε υποψίες σε Γαλλία και Γιουγκοσλαβία για σχηματισμό μπλοκ υπό την Ιταλία, κάτι που οι Τούρκοι πολιτικοί διέψευσαν.¹⁹⁰ Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η υπογραφή των ελληνοτουρκικών συμφωνιών δυσαρέστησε την Βουλγαρία, και ιδιαίτερα τους εθνικιστές της, που ήθελαν την έξοδό της στο Αιγαίο, μια και ο ελληνοτουρκικός άξονας που δημιουργήθηκε αν δεν ήταν μπλοκ εναντίον της ήταν σίγουρα αποτρεπτικός για τις επιδιώξεις της.¹⁹¹

Στη Βαλκανική Διάσκεψη του 1931 Βουλγαρία και Γιουγκοσλαβία άρχισαν να συνομιλούν για την προσέγγισή τους κάτι που ανησύχησε Ελλάδα και Τουρκία.¹⁹² Η τουρκική ανησυχία φάνηκε στην χλιαρή υποδοχή των Τούρκων του Βούλγαρου πρωθυπουργού Μουσάνωφ στην Τουρκία (το *Ελεύθερον Βήμα* την 30/12/31 ανέφερε ότι λόγω των βουλγαρικών προστατευτικών μέτρων το τουρκικό εμπόριο στη Βουλγαρία ήταν σχεδόν ανύπαρκτο).¹⁹³ Αντίθετα, οι Βούλγαροι υποδέχθηκαν τον Ρουσδή λίγους μήνες το 1932 με ενθουσιώδη υποδοχή επιδιώκοντας την ενίσχυση

¹⁸⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 8/3/36, 9/3/36. *Ελεύθερον Βήμα* 15/3/36.

¹⁸⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 4/12/30, *Ελεύθερον Βήμα* 3/12/30, 4/12/30, 6/11/31, 15/3/36.

¹⁸⁹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 29/12/30.

¹⁹⁰ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 3/12/30, 4/12/30, 2/11/31, *Η Καθημερινή* 3/12/30, 5/12/30.

¹⁹¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 10/12/30, *Η Καθημερινή* 29/10/31, 30/10/31.

¹⁹² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 7/11/31, 30/12/31.

¹⁹³ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 2/12/31, 4/12/31.

καλύτερων σχέσεων με την Τουρκία.¹⁹⁴ Η αλλαγή των τουρκοβουλγαρικών σχέσεων έγινε το 1933, όταν η τουρκική μειονότητα στη Βουλγαρία άρχισε να διώκεται.¹⁹⁵

Η άνοδος του Χίτλερ στην εξουσία και η κατάσταση στην κεντρική Ευρώπη οδήγησε την Άγκυρα να επιδιώξει την αναθεώρηση του στρατιωτικού καθεστώτος των Στενών λόγω των βουλγαρικών βλέψεων.¹⁹⁶ Πάνω σε αυτές στηρίχθηκε το ελληνοτουρκικό σύμφωνο εγγύησης του κοινού συνόρου. Μετά την υπογραφή του ο Ισμέτ με τον Ρουσδή ταξίδευσαν στην Σόφια σε μία προσπάθεια βελτίωσης των σχέσεων και για την πρόταση της συμμετοχής της Βουλγαρίας στο ελληνοτουρκικό σύμφωνο, όμως αρνήθηκε.¹⁹⁷ Το επόμενο βήμα της Τουρκίας, για την προστασία της, ήταν η υπογραφή συμφώνου με την Γιουγκοσλαβία.¹⁹⁸ Αν και η Βουλγαρία ήθελε την ένωση της με την Γιουγκοσλαβία, η υπογραφή στη συνέχεια του *Βαλκανικού Συμφώνου* πραγματοποιήθηκε χωρίς την συμμετοχή της.¹⁹⁹ Ενώ οι διώξεις των Τούρκων στη Βουλγαρία συνεχίζονταν οι δύο χώρες συγκέντρωσαν στρατεύματα στην μεθόριο τους όπου παρουσιάστηκαν μικρά επεισόδια.²⁰⁰ Περαιτέρω ενίσχυση των τουρκικών συνόρων έγινε μετά την εισβολή της Ιταλίας στην Αιθιοπία, αφού η Τουρκία θεωρούσε πιθανή την υπογραφή ιταλοβουλγαρικού συμφώνου φιλίας και την επιδίωξη εξόδου της Βουλγαρίας στο Αιγαίο.²⁰¹

Με την Γιουγκοσλαβία ανέπτυξε διμερείς σχέσεις μετά την υπογραφή του ελληνοτουρκικού συμφώνου του 1933. Με την παρότρυνση της Γαλλίας, Ρουμανία και Γιουγκοσλαβία προχώρησαν στις ζυμώσεις για την επίτευξη της ένωσης των βαλκανικών χωρών. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο βασιλιάς της Γιουγκοσλαβίας επισκέφτηκε την Κωνσταντινούπολη και έτυχε θερμής υποδοχής από τους Τούρκους.²⁰² Η επίσκεψη άνοιξε τον δρόμο για την υπογραφή συμφώνου φιλίας, μη

¹⁹⁴ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 13/3/32.

¹⁹⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 21/1/34, 30/1/34, *Ελεύθερον Βήμα* 26/4/33.

¹⁹⁶ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 26/8/33.

¹⁹⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 20/9/33, 23/9/33, *Ελεύθερον Βήμα* 20/9/33, 23/9/33, *Η Καθημερινή* 21/9/33, 23/9/33, 24/9/33.

¹⁹⁸ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 29/11/33, 30/11/33, 1/12/33.

¹⁹⁹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 5/12/33.

²⁰⁰ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 23/5/34, 29/5/34, 18/12/34, 16/9/35. *Η Καθημερινή* 12/8/34. Οι Τούρκοι πρόσφυγες τους εγκατέστησε η τουρκική κυβέρνηση στο Βιλαέτι Διαβεκίρ.

²⁰¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 22/8/35, 25/8/35, 28/5/35, 15/6/36, *Ελεύθερον Βήμα* 28/8/35, *Η Καθημερινή* 31/8/35, 12/6/36.

²⁰² Εφημ. *Ακρόπολις* 4/10/33, 5/10/33, 7/10/33, *Ελεύθερον Βήμα* 1/10/33, 4/10/33.

επίθεσης, δικαστικού διακανονισμού, διαιτησίας και συνδιαλλαγής, που υπογράφηκαν στο Βελιγράδι τον Νοέμβριο του 1933, στην εκεί επίσκεψη του Ρουσδής.²⁰³ Στο ταξίδι του Τούρκου υπουργού των εξωτερικών στο Βελιγράδι υπογράφηκε και η συμφωνία για την αποζημίωση των τουρκικών απαλλοτριωμένων κτημάτων. Η συμφωνία προέβλεπε ότι η Γιουγκοσλαβία θα καταβάλλει στην Τουρκία δεκαεπτά εκατομμύρια δολάρια, τα δέκα σε συνάλλαγμα και τα επτά σε εμπόρευμα.²⁰⁴ Οι κοινές ανησυχίες για την Ιταλία και η ελληνική στάση για το *Βαλκανικό Σύμφωνο* ήταν το θέμα του Γιουγκοσλάβου πρωθυπουργού στην Άγκυρα. Οι δύο χώρες είδαν να ταυτίζονται οι απόψεις τους περί της Ιταλίας, αλλά στην Άγκυρα εξακολουθούσε να υπάρχει υποψία για την ένωση της Γιουγκοσλαβίας με την Βουλγαρία.²⁰⁵

Με την Ουγγαρία, στην αρχή της υπό εξέταση περιόδου, είχε φιλικές και εμπορικές σχέσεις, οι οποίες ενισχύθηκαν το 1931. Η Ουγγαρία θα προμήθευε την Τουρκία με γεωργικά μηχανήματα ενώ η Τουρκία θα της εισήγαγε βαμβάκι και άνθρακα.²⁰⁶ Το 1933, παρότι η Ουγγαρία βρίσκονταν αντίθετη στη διατήρηση του εδαφικού καθεστώτος, η Τουρκία προχώρησε στην ανανέωση για πέντε χρόνια του συμφώνου ουδετερότητας και διαιτησίας του 1929.²⁰⁷

Με την Περσία, όπως ήδη είπαμε, ήρθε σε ρήξη κατά την διάρκεια του κουρδικού κινήματος το 1930. Μετά την καταστολή του κινήματος, το 1932, η Περσία δέχθηκε την αλλαγή συνόρων με την Τουρκία και παραχώρησε το Μικρό Αραράτ, που είχε στρατηγική σημασία για τον έλεγχο των Κούρδων.²⁰⁸ Οι σχέσεις βελτιώθηκαν και αυτό φάνηκε κατά την επίσκεψη του Σάχη στην Άγκυρα το 1934. Η Περσία ήθελε να την απομάκρυνσή της από την Μ. Βρετανία κάτι που ήθελε και η Ε.Σ.Σ.Δ..²⁰⁹ Επιδίωξη της Σοβιετικής Ένωσης ήταν η υπογραφή συμφώνου Τουρκίας, Περσίας, Αφγανιστάν και Ιράκ καθώς μια και με την Μ. Βρετανία βρίσκονταν σε ανταγωνισμό για την επιρροή

²⁰³ Εφημ. *Ακρόπολις* 10/10/33, 23/11/33, 28/11/33, *Ελεύθερον Βήμα* 10/10/33, 27/11/33, *Η Καθημερινή* 10/10/33, 24/11/33, 25/11/33, 26/11/33.

²⁰⁴ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 29/11/33.

²⁰⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 21/4/34, 24/4/34, 1/10/34, 17/11/34, *Ελεύθερον Βήμα* 26/4/34, 1/10/34, *Η Καθημερινή* 19/4/34, 21/4/34, 23/4/34, 17/11/34, 3/6/35.

²⁰⁶ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 15/10/31.

²⁰⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 23/10/33, *Ελεύθερον Βήμα* 23/10/33, 12/6/34, *Η Καθημερινή* 23/10/33.

²⁰⁸ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 8/11/32.

²⁰⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 18/6/34, *Ελεύθερον Βήμα* 12/6/34, 23/6/34, η Περσία είχε απομακρύνει τους Άγγλους από την αγγλοπερσική.

στην περιοχή της Ασίας.²¹⁰ Η δυσαρεστημένη Μ. Βρετανία λίγο μετά είχε να αντιμετωπίσει τον θάνατο ενός αξιωματικού του ναυτικού της στα παράλια της Τουρκίας. Η κρίση στις σχέσεις των δύο χωρών αποφεύχθηκε όταν η Τουρκία δέχθηκε η έρευνα για τα αίτια του περιστατικού να γίνει από μικτή επιτροπή των χωρών.²¹¹ Οι σχέσεις Τουρκίας και Μ. Βρετανίας έγιναν θερμές όταν η Ιταλία εισέβαλε στην Αιθιοπία και η Άγκυρα βλέποντας τις ιταλικές βλέψεις στην Ασία παραχώρησε τα λιμάνια της στο βρετανικό ναυτικό και θέτοντας στην διάθεση του Λονδίνου στρατιωτικές δυνάμεις για την αντιμετώπιση των Ιταλών.²¹²

Η στάση αυτή της Τουρκίας προς την Αγγλία εκτιμήθηκε από την δεύτερη και συναίνεσε στην αλλαγή του στρατιωτικού καθεστώτος των Στενών που προβλέπονταν στην συνθήκη της Λοζάνης. Η τουρκική κυβέρνηση ήθελε, σε όλη την υπό εξέταση περίοδο, την αναθεώρησή του αλλά δεν είχε υποβάλλει με επίσημο τρόπο αίτημα γιατί θα έβρισκε αντίθετες την Γαλλία και την Αγγλία. Η Ε.Σ.Σ.Δ. έβλεπε τα Στενά σαν ασπίδα μια και δεν επιτρεπόταν η είσοδος στην Μαύρη Θάλασσα ξένου στόλου, όμως οι καλές σχέσεις της με την Τουρκία και η βελτίωση των ρωσογαλλικών σχέσεων της επέτρεπαν να αποδεχθεί την αναθεώρηση.

Η Τουρκία έθεσε το ζήτημα στην διάσκεψη για τον αφοπλισμό το 1933 για να λάβει την άρνηση της Αγγλίας και της Γαλλίας.²¹³ Το ζήτημα το επανάφερε το 1934 και το 1935 με τα ίδια αποτελέσματα.²¹⁴ Η Τουρκία το 1935 έβλεπε το κύρος της ΚτΕ να μειώνεται, μια και δεν μπορούσε να την εξασφαλίσει έναντι της Ιταλίας και της Βουλγαρίας, ενώ δεν υπήρχαν εγγυήσεις όπως αυτές του Λοκάρνο και ήδη είχε υπογραφεί η Συμφωνία της Στρέζα.²¹⁵ Στην πραγματικότητα θα μπορούσε να τα επανοχυρώσει τα Στενά σε περίπτωση ανάγκης μέσα σε λίγες ώρες, όμως προτίμησε να προβεί με νόμιμο τρόπο στην ΚτΕ ώστε να λάβει από αυτή την άδεια και να μην ταυτιστεί με τις αναθεωρητικές χώρες.²¹⁶ Η στάση της αυτή έγινε αποδεκτή από τη

²¹⁰ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 23/6/34, *Η Καθημερινή* 20/6/34.

²¹¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 17/7/34, 20/7/34, 21/7/34, *Ελεύθερον Βήμα* 17/7/34, 19/7/34, 20/7/34, 21/7/34, 24/7/34, *Η Καθημερινή* 17/7/34, 19/7/34, 20/7/34, *Ριζοσπάστης* 19/7/34, 20/7/34, 21/7/34.

²¹² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 23/12/35, 24/12/35, *Η Καθημερινή* 10/10/35, 3/1/36.

²¹³ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 30/6/33.

²¹⁴ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 29/5/34, 3/6/34, *Η Καθημερινή* 26/6/34, *Ριζοσπάστης* 5/8/34.

²¹⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 18/4/35, *Η Καθημερινή* 18/4/35, 15/7/35, 27/6/35.

²¹⁶ Εφημ. *Η Καθημερινή* 26/10/35.

Γαλλία και την Αγγλία, μια και την ίδια περίοδο η Γερμανία κατέλαβε τον Ρήνο και η Αυστρία παραβίασε την συνθήκη του Αγίου Γερμανού, επαναφέροντας την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία, ενώ υπήρχε φόβος να την ακολουθήσει η Βουλγαρία με την Ουγγαρία.²¹⁷

Η νέα κατάσταση στην Ευρώπη, με τον πόλεμο να είναι πιθανός, έκανε την Αγγλία να αποδεχτεί το νέο αίτημα της Τουρκίας, αλλά προτείνοντας δικό της σχέδιο, και την Γαλλία να αποδεχθεί την νόμιμη διαδικασία της υποβολής του αιτήματος.²¹⁸ Η Ρωσία ήθελε τον περιορισμό του τονάζ των ξένων πλοίων που θα μπορούσαν να μπουν στη Μαύρη Θάλασσα, κάτι που δεν ήθελε η Ιαπωνία.²¹⁹ Η Ιταλία όπως ήταν φυσικό αντιτάχθηκε στην αναθεώρηση του καθεστώτος των Στενών, ενώ η Ρουμανία μετά από σκέψη αποδέχθηκε το τουρκικό αίτημα.²²⁰ Η Ελλάδα αποδέχθηκε το τουρκικό αίτημα, μια και η Τουρκία την υποστήριξε στη Βαλκανική Συνδιάσκεψη, σε ότι αφορά τις υποχρεώσεις της σε ενδεχόμενη εμπλοκή των βαλκανικών χωρών σε πόλεμο με την Ιταλία και μείωσε τα τέλη για τα ελληνικά δια πλέοντα πλοία κατά 50% και εξόπλισε τα νησιά και Σαμοθράκη.²²¹ Με αυτά τα δεδομένα στο Μοντρέ η διάσκεψη αποφάσισε να δώσει την άδεια στην Τουρκία να οχυρώσει τα Στενά κάτι που έκανε άμεσα.²²² Στα κύρια σημεία της η συμφωνία προέβλεπε την ελευθεροπλοΐα των εμπορικών πλοίων στην ειρήνη και σε περίπτωση πολέμου που η Τουρκία ήταν ουδέτερη, εάν θα είναι εμπόλεμη τότε η διέλευση θα γίνεται νύχτα. Επιπλέον το τονάζ έφτασε στους 15.000 τόνους, απαγορεύτηκε η διέλευση των υποβρυχίων, ενώ για τα πλοία που θα περάσουν η χώρα τους πρέπει να προβεί σε 15 ήμερη προειδοποίηση.²²³

Η Τουρκία, λοιπόν, στην υπό εξέταση περίοδο προσπάθησε και πέτυχε να εδραιώσει το κεμαλικό καθεστώς και να μετατρέψει την πολιτική κουλτούρα των υπηκόων της από αυτή της αυτοκρατορίας σε αυτή του έθνους κράτους. Μαζί με το

²¹⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 12/4/36, *Ελεύθερον Βήμα* 15/3/36, 11/4/36, 17/4/36, *Η Καθημερινή* 12/4/36.

²¹⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 22/4/36, 30/4/36, *Ελεύθερον Βήμα* 14/4/36, 17/4/36, 23/4/36, *Η Καθημερινή* 22/4/36, 12/6/36, 14/4/36, 23/4/36, *Ριζοσπάστης* 17/4/36, 19/4/36, 4/5/36, 23/6/36.

²¹⁹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 25/6/36, *Ριζοσπάστης* 26/6/36.

²²⁰ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 6/5/34.

²²¹ Κωνσταντίνος Π. Οικονομίδης (1998), *Θέματα Διεθνούς Δικαίου και Ελληνικής Εξωτερικής πολιτικής*, β' έκδοση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σακκουλά, Αθήνα-Κομοτηνή, σ.σ. 97-99. Κ. Σβολόπουλος (2008), *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945*, τόμος 1^{ος}, εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, σ. 253. Εφημ. *Ακρόπολις* 8/5/36, 12/7/36, *Ελεύθερον Βήμα* 19/6/36, *Η Καθημερινή* 2/5/36, 3/5/36, 7/7/36, 19/6/36.

²²² Εφημ. *Ακρόπολις* 15/7/36, 16/7/36, 22/7/36, *Ελεύθερον Βήμα* 15/7/36, 19/7/36, 22/7/36, *Η Καθημερινή* 17/7/36, 19/7/36.

²²³ Εφημ. *Ακρόπολις* 16/7/36, 20/7/36.

καθεστώς αναπτύχθηκε και η τουρκική αστική τάξη, η οποία βρίσκονταν σε εξάρτηση από το κράτος και σε παράλληλη πορεία με την κρατική επιχειρηματικότητα. Η μετάβαση πραγματοποιήθηκε βάση των έξι βελών και με τις μεταρρυθμίσεις στις τουρκική κοινωνία. Δημιούργησε όμως την αντίδραση από τους νοσταλγούς της αυτοκρατορίας και του ισλαμισμού, τους Κούρδους (και γενικά τις μειονότητες, οι οποίες όμως δεν είχαν τη δυνατότητα όπως η Κούρδοι να προβάλουν έντονη αντίδραση) και από τους δυσαρεστημένους από την πορεία της οικονομίας. Με στόχο την ενίσχυση της τουρκικής αστικής τάξης και την απομάκρυνση των ξένων κεφαλαίων από την τουρκική οικονομία παρουσιάστηκε οικονομική κρίση με αποτέλεσμα να μην μπορεί να αποπληρωθεί το Οθωμανικό δάνειο που κατά κύριο λόγο άνηκε σε Γάλλους ομολογιούχους. Για την αντιμετώπιση της αντίδρασης το καθεστώς επιχείρησε να την κατευνάσει με τη δημιουργία ενός δεύτερου κόμματος αλλά όταν αποδείχθηκε ότι ήταν επικίνδυνο για την συνέχιση των μεταρρυθμίσεων το κόμμα διαλύθηκε, ενώ η αντίδραση αντιμετωπίστηκε με βίαιη καταστολή.

Όσο αφορούσε την εξωτερική πολιτική, στην αρχή στηρίζονταν στα σύμφωνα φιλίας με την Ε.Σ.Σ.Δ. και την Ιταλία. Η επίλυση του ζητήματος της αποπληρωμής του Οθωμανικού χρέους, σε συνδυασμό με την γαλλορωσική προσέγγιση βελτίωσε τις τουρκογαλλικές σχέσεις. Μετά την άνοδο του ναζισμού και τον λόγο του Μουσολίνι για εδαφικές βλέψεις στην Ασία η Τουρκία απομακρύνθηκε από την Ιταλία και στράφηκε προς τη Γαλλία, συμμετέχοντας στο *Βαλκανικό Σύμφωνο*. Μετά όμως την ιταλική επίθεση στην Αιθιοπία για να αντιμετωπίσει τις ενισχυμένες ιταλικές δυνάμεις στα Δωδεκάνησα στράφηκε προς την Μ. Βρετανία, η οποία δεν ήθελε την άνοδο της δύναμης της Γαλλίας και της Ιταλίας στα Βαλκάνια και την Δυτική Μεσόγειο.

Η τουρκική εξωτερική πολιτική είχε αποδεχτεί την εδαφική ακεραιότητα για τους εξής λόγους. Μπορούσε να αντιμετωπίσει την αναθεωρητική πολιτική της Βουλγαρίας και της Ιταλίας και έδινε την νομιμοποίηση για την αναχαίτηση της κουρδικής διεκδίκησης της απόσχισης. Επιπλέον, έδινε τη δυνατότητα στην τουρκική επιχειρηματικότητα, κρατική και ιδιωτική, στην οποία στηρίζονταν το καθεστώς, να μπορέσει να αναπτυχθεί στο εσωτερικό και να αυξήσει τις εξαγωγές της στο εξωτερικό.

Το Οικονομικό Σύμφωνο

Ο κρητικός πολιτικός λίγο μετά την νίκη του στις εκλογές του '28, έστειλε επιστολή προς τον Τούρκο ομόλογο του Ισμέτ Ινονού, στην οποία εξέφρασε την επιθυμία του για υπογραφή συμφώνου φιλίας μεταξύ των δύο χωρών. Η απάντηση που έλαβε ήταν στο ίδιο κλίμα, με αποτέλεσμα να ξεκινήσει νέος γύρος διαπραγματεύσεων για την επίλυση των εκκρεμών ζητημάτων.²²⁴ Η έναρξη αυτή, όμως, δεν έφερε επίλυση των εκκρεμών ζητημάτων και τη βελτίωση της ζωής των Ελλήνων στην Κωνσταντινούπολη, μιας και συνεχίστηκαν οι διώξεις σε βάρος τους.²²⁵

Ο Βενιζέλος πίστευε ότι η βελτίωση των σχέσεων μεταξύ των δύο κρατών θα οδηγούσε στην βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των Ελλήνων στην Τουρκία, με αποτέλεσμα να επιμείνει στην συνέχιση των διαπραγματεύσεων.²²⁶ Όμως η εκκαθάριση των εκκρεμοτήτων της ανταλλαγής πληθυσμών χρειαζόνταν νοπή νομιμοποίηση και η ελληνοτουρκική προσέγγιση πραγματοποιήθηκε μετά από την νέα νίκη του *Κόμματος των Φιλελευθέρων* στις εκλογές για την Γερουσία το 1929.²²⁷ Επιπλέον, τοποθετήθηκε στην Άγκυρα, τον Νοέμβριο του 1929, ο πρέσβης Σπ. Πολυχρονιάδης και απομακρύνθηκε ο Ι. Παπάς που ήταν θερμός υποστηρικτής της ελληνικής μειονότητας στην Κωνσταντινούπολη και άμεσα εμπλεκόμενος στις αποτυχημένες διαπραγματεύσεις της περιόδου 1924-1928.²²⁸ Η αλλαγή αυτή για την Ι. Αναστασιάδου ήταν καθοριστικής σημασίας για την εξέλιξη των συνομιλιών. Για την υπογραφή της συμφωνίας, που επήλθε, ο Κ. Καραμανλής είπε ότι υπήρξε ωρίμανση

²²⁴ Κ. Σβολόπουλος (1978), «Η εξωτερική πολιτική», συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ, εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, σ. σ. 342-358, σ. 354.

²²⁵ Λ. Διβάνη (1999), *Ελλάδα και μειονότητες*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, σ. 213. Α. Αλεξανδρής (1991), «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, 1923-1955», συλλογικό, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, σ.σ. 31-172, σ. 71.

²²⁶ Ι. Αναστασιάδου (1982), *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930*, εκδόσεις Φύλιπότη, Αθήνα, σ. 88. Α. Βλάχος (χ. χ), «Η ελληνική εξωτερική πολιτική», Συλλογικό, Γιώργος Μαργαρίτης (επιμ.), *Ιστορία των Ελλήνων, Νεότερος Ελληνισμός 1910-1940*, τόμος 12^{ος}, εκδόσεις Δομή Α.Ε., Αθήνα, σ. σ 480-507, σ. 492.

²²⁷ Α. Ρήγος (1995), (Α), σ. σ. 211-212: Σε αυτές τις εκλογές το *Κόμμα των Φιλελευθέρων* πήρε το 54%, οι Αγροτοεργατικοί (όπως είχε μετονομαστεί το κόμμα του Παπαναστασίου) το 6,58%, οι Προοδευτικοί το 5,39%, οι Συντηρητικοί Δημοκρατικοί το 2,81%, οι ανεξάρτητοι δημοκρατικοί πήραν το 1,2%, το ΚΚΕ το 1,70% και οι αγροτικοί το 1,66%. Η αντιβενιζελική παράταξη σημείωσε πτώση, σε σχέση με τις εκλογές του 1928, καθώς έλαβε το 26,6% των ψήφων, ενώ το Λαϊκό Κόμμα κέρδισε μόνο 10 έδρες.

²²⁸ Α. Αλεξανδρής (1991), σ. 71.

της ιδέας της συμφιλίωσης και ο Βενιζέλος απομάκρυνε την «σχολαστική γραφειοκρατία» η οποία «είχε χάσει την συνολική εικόνα του προβλήματος».²²⁹

Στις διαπραγματεύσεις η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε την επιστροφή των μη ανταλλάξιμων Ελλήνων, την παύση πίεσης των τουρκικών αρχών προς την ελληνική μειονότητα και πρότεινε τον οριστικό διακανονισμό των περιουσιών των ανταλλάξιμων. Η τουρκική, όμως, απέρριψε την επιστροφή των Ελλήνων, που είχαν εγκαταλείψει την Κωνσταντινούπολη με Οθωμανικό διαβατήριο, και προχώρησε στην κατάσχεση των περιουσιών τους. Ο Βενιζέλος, όταν βρίσκονταν στην Ρώμη το 1929, απείλησε με προσφυγή στην ΚτΕ όμως, με τη βοήθεια της Ιταλίας, ξεκίνησε εκ νέου διαπραγματεύσεις οι οποίες τελεματώθηκαν τον Μάρτιο του 1930 και οδήγησαν σε νέα καταπιεστικά μέτρα των τουρκικών αρχών κατά της ελληνικής μειονότητας.²³⁰

Η τελεμάτωση των συνομιλιών συνέπεσε με την επέτειο των εκατό χρόνων του ελληνικού κράτους. Ο πρωθυπουργός, αντίθετος με την έξαρση του εθνικισμού, που είχε δημιουργηθεί έδωσε έμφαση στη σημασία της κοινωνικής και οικονομικής δικαιοσύνης, της σωματικής και πνευματικής υγείας, της υλικής και διανοητικής ανάπτυξης, τα οποία, γι' αυτόν, ήταν πολύ ανώτερα και πιο συμφέροντα από τον πόλεμο.²³¹ Μαζί με αυτόν υπήρχε μία μερίδα του ελληνικού πληθυσμού, η οποία έπαψε να πιστεύει στην προγονολατρία των Ελλήνων, που διακρίθηκαν στις πολιτικές και στρατιωτικές μάχες έναντι των Τούρκων και επιζητούσε ένα νέο νόημα στον ελληνικό εθνικισμό.²³²

Με τα νέα αυτά ιδανικά, με τον νέο δηλαδή ορισμό του εθνικισμού, η Ελλάδα θα μπορούσε να αναπτυχθεί πνευματικά και υλικά και να λάβει τα κέρδη που επιζητούσε πριν με τον πόλεμο. Ήδη ο Βενιζέλος είχε δηλώσει ότι η Ελλάδα θα τηρούσε τις συνθήκες ειρήνης και ότι οι Έλληνες θα έπρεπε να εγκαταλείψουν την πολιτική της ναυτικής υπεροπλίας στο Αιγαίο, έναντι της ισοπλίας, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι

²²⁹ Κ. Αλ. Καραμανλής (1995), σ. 83.

²³⁰ Δ. Ευθ. Ακριβούλης (2009), σ. σ. 87-88. Μάλιστα και ο Γάλλος υπουργός των Εξωτερικών Berthelot, λόγω των κακών γαλλοτουρκικών σχέσεων, πρότεινε στον Ι. Πολίτη να φέρει το θέμα στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, σε περίπτωση που η Τουρκία παραβίαζε την Συνθήκη της Λοζάνης.

²³¹ Π. Παπαστράτης (1988), σ. 431.

²³² Ε. Χατζηβασιλείου (2010), *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα 1932-1979*, εκδόσεις Πατάκη-θεωρητικές επιστήμες/ιστορία, Αθήνα, σ. 90.

η Τουρκία ήταν πλέον εθνικό κράτος και δεν επιβουλευόνταν τα ελληνικά εδάφη.²³³ Η στάση αυτή βρήκε σύμφωνη την πλειοψηφία του πολιτικού κόσμου, η οποία δεχόταν την ταυτόχρονη υπογραφή συμφωνιών φιλίας, εμπορίου και περιορισμού των εξοπλισμών με αυτή της εκκαθάρισης των εκκρεμοτήτων της ανταλλάγης.²³⁴ Αυτό όμως ήταν σε βάρος των συμφερόντων των προσφύγων, στους οποίους ο πρωθυπουργός δεν παρέλειψε να πει ότι θα έπρεπε να πάντων να ελπίζουν στην επιστροφή τους στα εδάφη της Μικράς Ασίας.²³⁵ Όμως οι πρόσφυγες στην πλειονότητά τους ήταν υποστηριχτές του, οπότε η νέα ελληνική πολιτική ως προς την Τουρκία είχε σαν αποτέλεσμα τη δυσaráσκειά τους και την μείωση της δύναμης του *Κόμματος των Φιλελευθέρων*.²³⁶

Ανάλογη ήταν και η στάση της τουρκικής πλευράς, η οποία συνειδητοποίησε ότι η συνδιαλλαγή πρόσφερε περισσότερα από την ανασχετική πολιτική, ιδιαίτερα όταν η ελληνική κυβέρνηση δέχθηκε την συζήτηση για τον συμψηφισμό των αποζημιώσεων.²³⁷ Η αναφορά του πρέσβη Πολυχρονιάδη, με την οποία παρότρυνε την ελληνική κυβέρνηση στην γρήγορη υπογραφή του Οικονομικού συμφώνου, μια και η καθυστέρηση του εγκυμονούσε κινδύνους, είχε αποτέλεσμα να υπογραφεί άμεσα μόνο το *Οικονομικό Σύμφωνο* χωρίς την ταυτόχρονη των υπολοίπων συμφωνιών που θα δημιουργούσαν το νέο κλίμα στις σχέσεις των δύο κρατών.²³⁸

Με το *Οικονομικό Σύμφωνο*, που υπογράφηκε στις 10 Ιουνίου 1930, δεν μεταβάλλονταν τα δικαιώματα των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης, ρυθμιζόταν ποιοι ήταν οι «εγκατεστημένοι», διευκρινιζόταν ότι δεν ήταν ανταλλάξιμοι οι ομογενείς

²³³ Γ. Δάφνης (1997), σ. 476. Κ. Π. Καλλιγιάς (1988), σ. 306. Σε αυτό είχε βοηθήσει η ανταλλαγή των πληθυσμών, η οποία βοήθησε στην μεγαλύτερη εθνική ομοιογένεια στις δύο χώρες του Αιγαίου.

²³⁴ Ε. Χατζηβασιλείου (2005), σ. 318.

²³⁵ Κ. Αλ. Καραμανλής (2001), «Ελευθέριος Βενιζέλος. 65 χρόνια από τον θάνατο του», συλλογικό, εκδόσεις Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αθήνα Μάιος 2001, σ.σ.12-19, σ. 15.

²³⁶ G. Herring (2008), σ. σ. 1047-1049. Στις εκλογές του 1928 το 57-60% του συνόλου τους ψήφισε βενιζελικά κόμματα, όμως αντέδρασαν στην προσέγγιση της Τουρκίας. Το ποσοστό, όμως, που ψήφισαν βενιζελικά κόμματα στις εκλογές του 1933 και 1936 περιορίστηκε στο 40%, το οποίο αποδόθηκε στην προσέγγιση της Τουρκίας και την λύση των εκκρεμοτήτων τους βάση του συμψηφισμού. Mark Mazower (2002), *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, σ. 177. Μάλιστα ο Mazower χαρακτήρισε την πολιτική Βενιζέλου ως «πράξη εμπνευσμένης διπλωματίας» (Mark Mazower (2002), σ. 177).

²³⁷ Θ. Κονδύλης (2009), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Ελλάδα (1928-1932). Η διπλωματική πολιτική και η οικονομία*, εκδόσεις Ίαμβος, Αθήνα, σ. 59.

²³⁸ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1314. Ι. Π. Πικρός (1996), σ. 29.

που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη και ότι θα μπορούσαν να επιστρέψουν όσοι είχαν φύγει με γνήσια διαβατήρια της Τουρκικής Δημοκρατίας. Η κινητή και η ακίνητη περιουσία των ανταλλάξιμων πληθυσμών περνούσε στον έλεγχο των δύο κυβερνήσεων, που αποδέχονταν την αμοιβαία απόσβεση των υποχρεώσεων που είχαν ήδη υπογράψει τα δύο κράτη, όπως την απόδοση των ενοικίων και των εισοδημάτων τα οποία εισπράχθηκαν από τη διαχείριση των περιουσιών και σταματούσαν οι κατασχέσεις περιουσιών.²³⁹ Τέλος, η Τουρκία απέδιδε στους Έλληνες υπηκόους της Κωνσταντινούπολης τα καταληφθέντα (εντός της πόλης) κτήματα τους και η Ελλάδα υποχρεώνονταν να καταβάλει 425.000 χρυσές λίρες Αγγλίας για την περιουσίες μουσουλμάνων στην Ελλάδα και Ελλήνων στην Τουρκία των οποίων οι περιουσίες είχαν απαλλοτριωθεί.²⁴⁰

Η ελληνική ιστοριογραφία, λαμβάνοντας υπόψη τον αριθμό των εκατέρωθεν πληθυσμών που μετακινήθηκαν και την καλή οικονομική κατάσταση στην οποία βρίσκονταν οι Έλληνες πριν το 1922 και την κακή που βρίσκονταν το 1930, αναφέρει ότι δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το τίμημα που έπρεπε να καταβάλει η Ελλάδα για την δημιουργία καλών και στενών σχέσεων με την Τουρκία ήταν μεγάλο.²⁴¹ Ο Βενιζέλος, στην συζήτηση για την κύρωση της συμφωνίας στη Βουλή και τη Γερουσία, ανέφερε ότι το αποτέλεσμα της εκτίμησης της αξίας των περιουσιών ήταν αμφίβολο και ενδεχομένως η Ελλάδα θα έπρεπε να καταβάλει χρήματα στην Τουρκία.²⁴²

Αυτό γιατί μεγάλο μέρος της περιουσίας των Ελλήνων στην Τουρκία ήταν κινητή, που δεν προβλέπονταν από την συνθήκη της Λοζάνης να αποζημιωθεί, ενώ η ακίνητη είχε χάσει την αξία της, μετά την έξοδο των Ελλήνων (για παράδειγμα ανέφερε την περίπτωση των Κυδωνιών), είχαν μεγεθυνθεί οι απαιτήσεις των Ελλήνων και γιατί

²³⁹ Κ. Αλ. Καραμανλής (1995), σ. 84. Ε. Χατζηβασιλείου (1999), σ. σ. 74.

²⁴⁰ Θ. Βερέμης (1992), σ. 102.

²⁴¹ Θ. Βερέμης, (1992), σ. 102. Θ. Βερέμης, Γ. Κολιόπουλος, (2006), σ. 375. Θ. Κονδύλης, (2009), σ. 60. Δ. Κιτσίκης (1977), σ. 85. Κ. Σβολόπουλος (1978), σ. 354. Π. Παπαστράτης (2009), σ. 404. Κ. Αλ. Καραμανλής (1995), σ. 96. Α. Αλεξανδρή (1991), σ. 73. Κ. Κωστής (2015), σ. 626. Mark Mazower (2002), σ. 184.

²⁴² Εφημ. Συζ. Βουλής, 17/6/30 (σ. 1307). Χαρακτηριστικά ανέφερε ότι από τις 70.000 αιτήσεις Ελλήνων που καταχωρήθηκαν και άλλων τόσων Τούρκων η σχέση κινητών περιουσιών των Ελλήνων σε σχέση με την ακίνητη ήταν 38 προς 62 ενώ των τουρκικών ήταν 4,5 κινητών προς 95,5 ακινήτων. Η αξία της ελληνικής κινητής περιουσίας έφθανε το 62% της όλης περιουσίας. Από αυτό έπρεπε να αφαιρεθεί η περιουσία η οποία βρίσκονταν στην ζώνη των επιχειρήσεων και εξέφρασε το φόβο ότι ενδεχομένως η Ελλάδα θα έπρεπε να καταβάλει αποζημίωση στην Τουρκία. (Εφημ. Συζ. Βουλής 17/6/30, σ. 1317).

η Τουρκία δεν ήταν υποχρεωμένη να αποζημιώσει ακίνητα που βρίσκονταν στο πεδίο των επιχειρήσεων και τις καταστροφές που έγιναν πριν την έξοδο των Ελλήνων από την Μ. Ασία.²⁴³ Σε αυτά θα πρέπει αν προστεθεί ότι οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν τηρούσαν τα απαραίτητα πιστοποιητικά ταυτότητας και ιδιοκτησίας τους, οπότε ήταν δύσκολο να βεβαιωθεί η ιδιοκτησία τους.²⁴⁴ Επιπλέον, θεώρησε ότι ο χρόνος της εκτίμησης της αξίας των περιουσιών θα μπορούσε να φτάσει τα 100 χρόνια και ανέφερε ως παράδειγμα την περίπτωση της εκτίμησης των περιουσιών Ελλήνων και Βουλγάρων, που αφορούσε μικρότερο αριθμό ενδιαφερόμενων, η οποία ξεπέρασε τα δέκα χρόνια.²⁴⁵

Την άποψη για την εκτίμηση της περιουσίας των Ελλήνων την συμμερίστηκε ο Μιχαλακόπουλος και εν μέρη ο Παπαναστασίου. Ο πρώτος, ο οποίος δεν ήταν παρών στην κύρωση της συμφωνίας, είπε εκ των υστέρων ότι ο μέσος όρος της πραγματικής αξίας της περιουσίας αντιστοιχούσε στο 8% των δηλωθέντων, θα απαιτούνταν 100 χρόνια για την εκτίμηση της και ότι η εμμονή στην εκτέλεση της Λοζάνης αποτελούσε ουτοπία, ενώ χαρακτήρισε την συμφωνία ως την μόνη ενδεικνυόμενη λύση.²⁴⁶ Ο δεύτερος από το βήμα της Βουλής είπε ότι η διαφορά ήταν υπέρ της Ελλάδας αλλά δεν ήταν τόσο μεγάλη όσο παρουσιάζονταν.²⁴⁷ Για αυτόν το ότι η Τουρκία κωλυσιεργούσε, κατά τη διαδικασία εκτίμησης, ήταν απόδειξη του ότι ήταν οφειλέτης.²⁴⁸ Η διπλωματική εργασία αυτή δεν μπορεί και μάλιστα δεν θα μπορούσε να βρει το ακριβές ποσό το οποίο άξιζε η ελληνική περιουσία και μάλιστα αυτό να το συγκρίνει με το αντίστοιχο της τουρκικής. Στόχος της είναι να παρουσιάσει τις πτυχές του

²⁴³ Εφημ. Συζ. Βουλής 17/6/30 (σ. 1316), Εφημ. συζ. Γερουσίας 27/6/30 (σ. 1306-1307). Στον λόγο του στην Γερουσία ανέφερε ότι βάση τις αρχές του Γενικού Δικαίου «είναι τερατώδες να σκεφτεί κανείς ότι η Τουρκία θα αποζημιώνει για τις καταστροφές μια και πραγματοποιήθηκαν κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις» (Εφημ. συζ. Γερουσίας 27/6/30, σ. 1304-1305).

²⁴⁴ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 11/1/31, 14/2/31, 3/6/31: Για παράδειγμα από τους 1015 δικαιούχους της Νίγδης μόνο οι 270 παρουσίασαν τίτλους με αποτέλεσμα η Μικτή Επιτροπή να δυσκολευθεί στην εξακρίβωση των δηλωθέντων και οι τούρκοι να αμφισβητούν την ελληνική ιθαγένεια ορισμένων κτημάτων.

²⁴⁵ Εφημ. συζ. Γερουσίας 27/6/30, σ. σ. 1306-1307. Ε. Βενιζέλος (1981), «Αγόρευση στη Βουλή την 25^η Ιουνίου 1930», Στέφανος Στεφάνου (επιμ.), *Τα κείμενα του Ελευθέριου Βενιζέλου: η ζωντανή ιστορία της ρωμαϊκής περιόδου του έθνους 1909-1935*, τόμος Δ' (1930-1935), εκδόσεις Λέσχη Φιλελευθέρων, Αθήνα σ.σ. 202-211, (Β), σ. 204. Εφημ. συζ. Γερουσίας 27/6/30, σ. σ. 1306-1307.

²⁴⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 10/7/30, *Ελεύθερον Βήμα* 1/9/30, 28/6/30: Μάλιστα είχαν ακουστεί φήμες ότι ήταν αντίθετος με την συμφωνία, κάτι που ο ίδιος το διέψευσε λέγοντας ότι επανειλημμένα είχε εκφέρει την άποψη του υπέρ της συμφωνίας, *Η Καθημερινή* 1/9/30. Ι. Αναστασιάδου (1982), σ. 28.

²⁴⁷ Εφημ. Συζ. Βουλής 24/6/30, σ. 1299.

²⁴⁸ Εφημ. Συζ. Βουλής 24/6/30, σ. 1299.

προβλήματος αλλά και το κυριότερο, τον πολιτικό λόγο και τους στόχους των πολιτικών αντρών για αυτές.

Το ζήτημα που τέθηκε από τους πρόσφυγες στην ελληνική κυβέρνηση μετά την υπογραφή της συμφωνίας μέχρι την επικύρωση της από τα δύο ελληνικά νομοθετικά όργανα ήταν εάν το ελληνικό κράτος είχε ή όχι την νομική υποχρέωση να αναλάβει την αποζημίωση των προσφύγων για τις περιουσίες που είχαν στην Μικρά Ασία.²⁴⁹ Οι υποστηρικτές της άποψης αυτής ήταν μία μερίδα²⁵⁰ προσφύγων, που θεωρούσαν ότι η συμφωνία της Λοζάνης υπογράφηκε από περισσότερα κράτη και ότι δεν μπορούσαν Ελλάδα και Τουρκία να την μεταβάλλουν μονομερώς και μάλιστα σε βάρος τους, ενώ η παραίτηση των εκατέρωθεν απαιτήσεων θα μπορούσε να οδηγήσει νομική και ηθική υποχρέωση του Κράτους προς αυτούς.²⁵¹

Αυτό βρήκε αντίθετους όλους τους πολιτικούς αρχηγούς των κομμάτων.²⁵² Για τον Βενιζέλο η μόνη υποχρέωση του κράτους ήταν αυτή της ολοκληρωτικής αποκατάστασης (ανέγερση οικισμών-σχολείων, επαγγελματική αποκατάσταση, κ.λπ.), κάτι που είχε πει και στην προεκλογική περίοδο για την Γερουσία του 1929.²⁵³ Σε περίπτωση όμως που κάποιο κόμμα ζητούσε την αποζημίωση από το κράτος τότε ο πρωθυπουργός απείλησε ότι θα προχωρήσει σε εκλογές.²⁵⁴ Στην στάση ως προς την νομική υποχρέωση συμφώνησε ο Τσαλδάρης, προσθέτοντας ότι η αποκατάσταση έπρεπε να γίνει *«αναλόγως των οικονομικών δυνάμεων»*.²⁵⁵ Ανάλογη απάντηση έδωσε και οι Καφαντάρης, Κονδύλης, με τον δεύτερο να λέει στη βουλή ότι *«οι ζητούντες [...] προφανώς παραγνωρίζουν την υφιστάμενη αμείλικτη πραγματικότητα»* και ότι υπάρχει

²⁴⁹ Κ. Αλ. Καραμανλής (1995), σ. 96.

²⁵⁰ Το υλικό της έρευνας έδειξε ότι οι πρόσφυγες κινητοποιήθηκαν αλλά τα κατασταλτικά μέτρα της κυβέρνησης Βενιζέλου δεν επέτρεψαν να δείξουν το ακριβή μέγεθος της. Στην μετέπειτα έρευνα μας θα υπάρξει μέλημα για την ανάδειξη του μεγέθους της.

²⁵¹ Η πρόταση ειπώθηκε από τους βουλευτές Α. Μπακαλμπάση, Ι. Αποστόλου, Δ. Ευθυμιάδη, Γ. Τηλκίδη, Δ. Ε. Ακριβούλης (2009), σ. σ. 95-96.

²⁵² Ε. Π. Σ. Βουλής 17/6/30, 24/6/30, 25/6/30.

²⁵³ Ε. Π. Σ. Βουλής 17/6/30, σ. 1925, 1320: Για τον Βενιζέλο το κράτος είχε μόνο μία νομική υποχρέωση την οποία ξεπλήρωσε, αυτή ήταν να χρησιμοποιήσει για αποζημίωση την εγκαταλειμμένη τουρκική περιουσία. Αυτό έγινε με την παροχή 800 και 900 εκ. δρχ. για την έκδοση ομολογιών, κάτι που δυσκόλεψε την ελληνική οικονομία.

²⁵⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 17/6/30.

²⁵⁵ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1295. Εφημ. *Ακρόπολις* 17/6/30, *Ελεύθερον Βήμα* 17/6/30, *Η Καθημερινή* 17/6/30.

«ηθική υποχρέωση στο μέτρο της οικονομικής αντοχής».²⁵⁶ Ο Παπαναστασίου είπε ότι δεν γεννιόταν νομική υποχρέωση από το κράτος και πρότεινε ανάληψη μέτρων από το κράτος για την οικονομική ελάφρυνση του προσφυγικού κόσμου.²⁵⁷

Για τον Βενιζέλο, που θεωρούσε λήξαν τον εθνικό αγώνα, η συμφωνία ήταν χειρότερη αυτών των Εξηντάρη-Ρουσδή, του 1925, και της Αθήνας, του 1926, όμως έπρεπε να κυρωθεί γιατί σε αντίθετη περίπτωση θα δηλητηριάζονταν οι σχέσεις των δύο χωρών ενώ ήταν προς όφελος τους η σύσφιξη των σχέσεων τους και θα έπαυαν οι πιέσεις προς την ελληνική μειονότητα.²⁵⁸ Επιπλέον, με την κύρωσή της θα εξυπηρετούνταν τα καλώς ευνοούμενα συμφέροντα των δύο χωρών, θα άνοιγε ο δρόμος για την υπογραφή της σύμβασης εμπορίου και εγκατάστασης, η οποία ενδιέφερε την Ελλάδα, ενώ με τις συμφωνίες της φιλίας και των ναυτικών εξοπλισμών θα εξοικονομούσαν οικονομικοί πόροι του προϋπολογισμού για να οδηγηθούν στην αποκατάσταση των προσφύγων.²⁵⁹ Στην επίτευξη της βελτίωσης των σχέσεων, είπε, ότι βασικό ρόλο έπαιξε η ίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας που μετέτρεψε την Τουρκία σε ένα έθνος κράτος το οποίο δεν είχε εδαφικές διεκδικήσεις.²⁶⁰ Όσον αφορά τις διαπραγματεύσεις για την επίτευξη της συμφωνίας ανέφερε ότι η ηττημένη σε έναν επιθετικό πόλεμο Ελλάδα δεν μπορούσε να επιβάλλει στην Τουρκία την εφαρμογή της συνθήκης της Λοζάνης, κάτι που δεν είχαν καταφέρει ούτε οι Μεγάλες Δυνάμεις.²⁶¹

²⁵⁶ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1311-1312, 2078. Εφημ. *Ακρόπολις* 17/6/30, *Ελεύθερον Βήμα* 17/6/30, *Η Καθημερινή* 17/6/30.

²⁵⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 17/6/30, *Ελεύθερον Βήμα* 17/6/30, *Η Καθημερινή* 17/6/30, Εφημ. συζ. Βουλής 24/6/30, σ. 1302.

²⁵⁸ Ε. Π. Σ. Βουλής 17/6/30, σ. 1923-1924, 1926, 1926, Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1307. Ε. Βενιζέλος (1981), «Αγόρευση στη Βουλή την 17^η Ιουνίου 1930», Στέφανος Στεφάνου (επιμ), *Τα κείμενα του Ελευθέριου Βενιζέλου: η ζωντανή ιστορία της δραματικής περιόδου του έθνους 1909-1935*, τόμος Δ' (1930-1935)», εκδόσεις Λέσχη Φιλελευθέρων, Αθήνα σ. σ. 202-211, (Α), σ. 203. Εφημ. συζ. Γερουσίας 27/6/30, σ. 1302, 1307. Θ. Κονδύλης (2009), σ. 62. Ε. Χατζηβασιλείου (2005), σ. 319. Γ. Δαφνής (1997), σ. 480. Ο Βενιζέλος ανέφερε στην ομιλία ότι η ελληνική οικονομία αδυνατούσε να δεχθεί τους Έλληνες μειονοτικούς ως πρόσφυγες και αν δεν υπήρχε συμφωνία αυτοί θα εξαναγκάζονταν να φύγουν από την Τουρκία. (Δ. Ευ. Ακριβούλης (2009), σ. 96-97). Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 28/6/30.

²⁵⁹ Εφημ. συζ. Γερουσίας 27/6/30, σ. 1303.

²⁶⁰ Ε. Π. Σ. Βουλής 17/6/30, σ. 1926.

²⁶¹ Εφημ. συζ. Γερουσίας 27/6/30, σ. σ. 1305-1306, 1315-1316. Σε απάντηση του ο Βενιζέλος προς τον γερουσιαστή Δ. Στρατή (εκπρόσωπο των εργατουπαλλήλων), που χαρακτήρισε τους πολέμους που μετείχε η Ελλάδα ως καπιταλιστικούς, ανέφερε ότι εάν υπήρχαν ευγενικοί πόλεμοι αυτοί ήταν οι Βαλκανικοί, γιατί έσωσαν τους ελληνικούς πληθυσμούς των νησιών, που είχαν αρχίσει να εξοντώνονται και κατηγορήσε όσους ισχυρίζονται την άποψη Στρατή λέγοντας «Είσθε πίθηκοι, οι οποίοι πιθηκίζετε όσα λέγονται εις Ξένα κράτη και τα επαναλαμβάνετε εδώ. Είσθε ξένοι εντελώς προς την Ελληνικήν πραγματικότητα.» (Εφημ. συζ. Γερουσίας 27/8/30, σ. 1308). Ο Δ. Στρατής υπερψήφισε την συμφωνία γιατί θεώρησε ότι εδραίωνε την ειρήνη (Εφημ. συζ. Γερουσίας 27/8/30, σ. 1298).

Όσο για τον προσφυγικό κόσμο ανέφερε ότι δεν έπρεπε να διαμαρτύρεται αφού και την λύση του συμφωνισμού την είχε δώσει από την προεκλογική περίοδο για την Γερουσία το 1929.²⁶² Επιπλέον, είχαν αποζημιωθεί κατά μέσο όρο το 15% της αξίας της περιουσίας τους, κάτι που είχε επιβαρύνει τον ελληνικό προϋπολογισμό με περίπου 32,29 δις δρχ, ποσό που ήταν μεγαλύτερο αυτού που έλαβαν αντίστοιχοι μετά τον πόλεμο του 1897 στη Θεσσαλία και στην Κρητική Πολιτεία.²⁶³ Για τη βελτίωση της κατάστασης τους υποσχέθηκε ότι η αποπληρωμή των χρεών τους θα γινόταν σε 15 χρόνια με επιτόκιο 3%.²⁶⁴ Οι πρόσφυγες και ελπίδες τους ήταν εμπόδιο για την επίτευξη των τελικών στόχων της κυβέρνησης με αποτέλεσμα να επιδιώξει την περιθωριοποίηση της γνώμης τους και να πει ότι ήταν η μειοψηφία, έναντι του συνόλου των Ελλήνων, και ότι το εθνικό συμφέρον πρόσταζε την στενή σχέση Ελλάδας και Τουρκίας.²⁶⁵

Όταν ο βουλευτής και πρόεδρος της *Π.Ο.Α.Δ.Α.* (Παμπροσφυγική Οργάνωσις Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλάξιμων), Μιχαήλ Τσιγδέμογλου, τον κατηγόρησε για ξεπούλημα των εθνικών συμφερόντων ο πρωθυπουργός είπε ότι κάποιοι προσφυγοκάπηλοι προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν τους πρόσφυγες με τις αποζημιώσεις, είτε για προσωπικό πλουτισμό είτε για εκλογική εκμετάλλευση. Είπε ακόμα ότι με την λύση της εκκρεμότητας έχαναν το εμπόριο τους με αποτέλεσμα να εξεγείρονται αδιαφορώντας για το χάσμα που δημιουργούσαν ανάμεσα στους πρόσφυγες και τους γηγενείς. Μάλιστα, ανέφερε ότι θα μπορούσε ο Τσιγδέμογλου να διωχθεί βάση του «ιδιώνυμου» αλλά του έδινε αμνηστία.²⁶⁶

Οι Τσαλδάρης και Καφαντάρης προκάλεσαν αρνητικά σχόλια επειδή προτίμησαν να μιλήσουν την δεύτερη μέρα της συζήτησης ώστε να ακούσουν όλους τους ομιλητές. Ο πρώτος καταψήφισε την συμφωνία γιατί δεν υπογράφηκε ταυτόχρονα με τις υπόλοιπες και έτσι δεν εξασφαλιζόνταν η υπογραφή τους στο μέλλον και γιατί

²⁶² Εφημ. συζ. Γερουσίας 27/6/30, σ. 1302.

²⁶³ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1321, 1323.

²⁶⁴ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1323.

²⁶⁵ Ν. Μαρατζίδης (2005), σ. 321.

²⁶⁶ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1323-1324. G. Herring (2008), σ. 1154, 1157. Η *Π.Ο.Α.Δ.Α.* είχε αντιδράσει με τις πρώτες ενδείξεις της ελληνοτουρκικής προσέγγισης, καλώντας, χωρίς επιτυχία, σε αποχή από τις εκλογές για τη Γερουσία του 1929, το αποτέλεσμα των οποίων θεωρήθηκε ως ψήφος υπέρ της προσέγγισης.

στα άρθρα της δεν υπήρχε δίκτυ προστασίας για την ελληνική μειονότητα.²⁶⁷ Αυτό, όπως είπε, δεν σήμαινε ότι ήταν αρνητικός στην προσέγγιση της Τουρκίας λέγοντας χαρακτηριστικά «ευτυχώς μεταξύ όλου του πολιτικού κόσμου επικρατεί κοινή κατεύθυνση ειρήνης και φιλίας».²⁶⁸ Για αυτόν, η ταυτόχρονη υπογραφή θα μείωνε τις θυσίες για την Ελλάδα, θα διευκολύνονταν οι εμπορικές σχέσεις των δύο λαών και από την επίτευξη της ισοπλίας θα εξοικονομούσαν οι απαραίτητοι οικονομικοί πόροι για την ελληνική οικονομία.²⁶⁹ Αναφορικά με την σύμβαση εγκατάστασης είπε ότι η Τουρκία είχε ανάγκη εργατικών χεριών ενώ η Ελλάδα είχε περίσσειμα και ότι ο ελληνικός λαός είχε «ροπήν προς μετανάστευσιν».²⁷⁰ Για την μειονότητα είπε ότι δεν βρίσκονταν σε ισότιμη θέση με τους Τούρκους, όπως βρίσκονταν η μουσουλμανική με τους Έλληνες, την στιγμή μάλιστα που η Τουρκία ήθελε να την αποδυναμώσει περαιτέρω.²⁷¹

Ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης, εκτός από τον αντιπολιτευτικό του λόγο του για την απόσυρση των υλικών διεκδικήσεων, είπε ότι επιπλέον 40.000 άτομα αναγκάζονταν να γίνουν πρόσφυγες και ότι η αποζημίωση των 440.000²⁷² λιρών ήταν σε βάρος όλου του ελληνικού λαού.²⁷³ Η στάση του Τσαλδάρη χαρακτηρίζεται ως μια προσπάθεια αντιπολίτευσης χωρίς μελλοντική εφαρμογή της πολιτικής που έθετε. Αυτό γιατί όπως είπε επιδίωξη του ήταν η συμφωνία να μην αποτελέσει στο μέλλον

²⁶⁷ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1290. Ο Βενιζέλος στην απάντηση του ανέφερε ότι δεν επιδίωξε να υπάρχουν διατάξεις στην συμφωνία για την μειονότητα γιατί πρώτον θα τις αρνούσαν η Τουρκία και δεύτερον θα μείωνε τα δικαιώματα που προκύπτουν από την συνθήκη της Λοζάνης. Για αυτόν δίκτυ ασφαλείας για την μειονότητα ήταν η βελτίωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Όσο αφορά την εμπορική συμφωνία είπε ότι η Τουρκία εισάγει στην Ελλάδα περισσότερα από ότι η Ελλάδα σε αυτήν, οπότε δεν θα αρνηθεί την υπογραφή της συμφωνίας. Επιπλέον βεβαίωσε ότι θα υπογραφούν και οι άλλες συμφωνίες μια και όπως είπε η Τουρκία (Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1319). Εφημ. *Ακρόπολις* 24/6/30, *Ελεύθερον Βήμα* 24/6/30, *Ριζοσπάστης* 24/6/30. Η *Καθημερινή* ανέφερε ότι οι δύο πολιτικοί αρχηγοί ήθελαν να αναπτύξουν διεξοδικά τη γνώμη τους για τη διαφώτιση της δημόσιας γνώμης. Παραγωνρίζει όμως ότι το ζήτημα είχαν ενημερωθεί στην επιτροπή των εξωτερικών υποθέσεων λίγες μέρες (εφημ. *Ακρόπολις* 17/6/30, *Η Καθημερινή* 16/6/30).

²⁶⁸ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1290, 1338.

²⁶⁹ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1291.

²⁷⁰ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1291.

²⁷¹ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1290.

²⁷² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 24/6/30. Το ποσό που προβλέπονταν να δοθεί από την Ελλάδα ήταν αυτό των 425.000 χρυσών λιρών Αγγλίας.

²⁷³ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1292, 1293, 1296. Α. Κλάνης (2010), *Το ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο της 10^{ης} Ιουνίου 1930. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η διευθέτηση των εκκρεμοτήτων της σύμβασης για την ανταλλαγή των πληθυσμών*, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Εθνικό ίδρυμα ερευνών και μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Αθήνα, σ. 190. Μ. Κούμας (2012), σ. 154.

αφορμή για πολιτική εκμετάλλευση.²⁷⁴ Κάτι τέτοιο, για αυτόν, σήμαινε χάσμα στην κοινωνία και με το φόβο διατάραξης της τάξης από την διεκδίκηση των αποζημιώσεων είπε ότι «*ουδείς μπορεί να είναι όστις θα εξωθήσει μια μερίδα πολιτών σε αγώνα άκαρπο κατά του κράτους, που θα διατάρασσε και την ηρεμία του συνόλου*».²⁷⁵

Όμως χωρίς να έχει πολλούς ψηφοφόρους από τον προσφυγικό κόσμο και με την επιδίωξη του να σβήσουν οριστικά οι ελπίδες των προσφύγων για αποζημίωση, δεν μπορούσε να εκμεταλλευτεί πολιτικά την δυσφορία τους. Επιδίωξη του, λοιπόν, ήταν η αγανάκτηση των προσφύγων να μην τους οδηγήσει στο *ΚΚΕ*, που κάλεσε τους πρόσφυγες σε αντίσταση, ή προς κάποιους πρόσφυγες οι οποίοι ήθελαν την δημιουργία προσφυγικού κόμματος.²⁷⁶ Για αυτό και για την μείωση της κοινωνικής πίεσης δέχθηκε την περαιτέρω υλική και ψυχική αποκατάσταση των προσφύγων και στην συνέχεια οι πρόσφυγες άρχισαν να γίνονται δεκτοί ως υποψήφιοι του κόμματος στις εκλογές.²⁷⁷ Τέλος όσο αφορά την ίδια την αντίσταση του στην συμφωνία είπε ότι η κυβέρνηση θα μπορούσε να τη χρησιμοποιήσει για την υπογραφή των επόμενων συμβάσεων.²⁷⁸

Ο Καφαντάρης ήθελε κι αυτός την προσέγγιση της Τουρκίας αλλά καταψήφισε την Συμφωνία.²⁷⁹ Γι' αυτόν ήταν ακατανόητος ο λόγος που η Ελλάδα έπρεπε να πληρώσει 440.000 λίρες, την στιγμή που θεωρούσε ότι η αξία της παρουσίας των Ελλήνων έφτανε τις 750.000 λίρες και κατηγορήσε την ελληνική κυβέρνηση για υποχωρητικότητα έναντι στην τουρκική επιδίωξη για απευθείας συνομιλίες και τον συμψηφισμό.²⁸⁰ Η ελληνική κυβέρνηση, γι' αυτόν, έπρεπε να επιδιώξει την ενίσχυση των συνεργειών της Μικτής Επιτροπής ώστε σε γρήγορο χρόνο να μπορέσει να εκτιμήσει λεπτομερώς την αξία των ανταλλάξιμων περιουσιών.²⁸¹ Ως ενδεδειγμένη λύση πρότεινε την αναμονή, ώστε η Ελλάδα να μην αποξενωθεί από τα κεκτημένα των προηγούμενων συμβάσεων.²⁸² Για αυτόν, στόχος της ελληνικής πολιτικής έπρεπε να

²⁷⁴ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1296.

²⁷⁵ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1292.

²⁷⁶ Το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας (1964), *Επίσημα Κείμενα 1929-1933*, τόμος 3^{ος}, εκδόσεις Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, Αθήνα, (Α), σ. σ. 199-200.

²⁷⁷ G. Herring (2008), σ. 1157: Το Λαϊκό κόμμα έλαβε υπόψη του τους πρόσφυγες μετά το 1932, όταν δηλαδή συμπεριέλαβε στους εκλογικούς καταλόγους του και πρόσφυγες.

²⁷⁸ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1338.

²⁷⁹ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 2078.

²⁸⁰ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 2078.

²⁸¹ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1306. Μ. Κούμας (2012), σ.σ. 153-154.

²⁸² Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1306-1307.

είναι οι συμβάσεις των εξοπλισμών και της εγκατάστασης, και για μόνο γι' αυτές θα μπορούσε να δοθεί ως αντάλλαγμα το Οικονομικό σύμφωνο.²⁸³ Με την ξεχωριστή υπογραφή όμως δεν έβλεπε σε ποιο σημείο η Τουρκία θα μπορούσε να υποχωρήσει για την υπογραφή των υπόλοιπων.²⁸⁴

Ο Παπαναστασίου, που υπερψήφισε την συμφωνία, μίλησε για την κακή διαχείριση του ζητήματος της αποζημίωσης των ανταλλάξιμων πληθυσμών από το 1923 μέχρι το 1930.²⁸⁵ Για την νέα συμφωνία είπε ότι έκλεινε το δράμα και ότι η Ελλάδα δεν μπορούσε να επιβάλει στην νικήτρια Τουρκία να πληρώσει αποζημίωση για τις ελληνικές περιουσίες.²⁸⁶ Την θεώρησε επωφελή για ολόκληρο τον ελληνικό πληθυσμό και την μειονότητα μια και μπορούσε να γίνει το θεμέλιο για την υπογραφή συμφωνιών που θα επέφεραν την στενότερη σχέση Ελλάδας και Τουρκίας.²⁸⁷ Για τους πρόσφυγες δήλωσε, παραγνωρίζοντας τις αντιδράσεις της μάζας των προσφύγων που ήταν σε αναβρασμό και σε μία προσπάθεια για αποσιώπηση της γνώμης τους, ότι ήταν χαρούμενος που η μεγάλη πλειοψηφία τους μέσω των αντιπροσώπων τους αναγνώρισαν την ανάγκη αυτής της σύμβασης.²⁸⁸

Ο Κονδύλης, ο οποίος καταψήφισε την συμφωνία, ανέφερε ότι ήταν επιτακτική ανάγκη να υπάρξει συμφιλίωση στο εσωτερικό και στο εξωτερικό της χώρας, γιατί *«εκτός του θλιβερού παρελθόντος υπάρχει δύσκολο παρόν και αβέβαιο μέλλον»*, αλλά η

²⁸³ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1307. Μ. Κούμας (2012), σ. 154. Μερικούς μήνες πριν, οι πολιτικοί αρχηγοί είχαν συμφωνήσει στην ταυτόχρονη υπογραφή όλων των συμφωνιών, κάτι που επικαλέστηκε στην ομιλία του ο Καφαντάρης.

²⁸⁴ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1335. Εφημ. συζ. Βουλής, 25/6/30, σ. 1316: Ο Βενιζέλος απαντώντας στον αρχηγόν των Προοδευτικών είπε ότι η Ελλάδα δεν μπορούσε να επιβληθεί στην Μικτή Επιτροπή για συνοπτική εκτίμηση των περιουσιών μια και αυτό απαιτούσε αλλαγή των διατάξεων της συνθήκης της Λοζάνης, αλλά και πάλι επανέλαβε ότι το αποτέλεσμα της Επιτροπής ήταν αβέβαιο. Όσο για την αναμονή που πρότεινε ο πρωθυπουργός απάντησε ότι ο Καφαντάρης περίμενε την επέμβαση του από μηχανής Θεού και ότι καθήκον ενός πολιτικού άντρα είναι να κατευθύνει τα γεγονότα μια και *«ο πολιτικός, ο οποίος δεν γνωρίζει να προνοεί, φθάνει σχεδόν πάντα να μετανοή»* (Εφημ. συζ. Βουλής, 25/6/30, σ. 1318).

²⁸⁵ Εφημ. συζ. Βουλής 24/6/30, σ. 1297-1298. Με την συμφωνία του 1925 Ελλάδα και Τουρκία απομακρύνθηκαν από την συνθήκη της Λοζάνης, μια και η Ελλάδα προσφέρθηκε να εξαγοράσει τα κτήματα τα οποία δεν μπορούσε να αποδοθούν. Με την συνθήκη του 1926 η Ελλάδα υποβάλλονταν σε θυσίες σε βάρος των ελληνικών κτημάτων στην Τουρκία, τα οποία σύμφωνα με την συνθήκη της Λοζάνης έπρεπε να αποδοθούν. Όταν η Τουρκία κατάλαβε ότι έπρεπε να καταβάλει αποζημίωση άρχισε να δυσανασχετεί.

²⁸⁶ Εφημ. συζ. Βουλής 24/6/30, σ. 1299.

²⁸⁷ Εφημ. συζ. Βουλής 24/6/30, σ. 1300.

²⁸⁸ Εφημ. συζ. Βουλής 24/6/30, σ. 1300.

συμφωνία δεν βελτίωνε τις σχέσεις των δύο κρατών.²⁸⁹ Αν και θεώρησε ότι οι αγώνες του παρελθόντος δεν μπορούσαν να γίνουν εμπόδιο για το μέλλον, η συμφωνία δεν εξασφάλιζε την απόδειξη καλών διαθέσεων της Τουρκίας.²⁹⁰ Για αυτόν το δημογραφικό πρόβλημα και η αύξηση του προσδόκιμου της ζωής αύξαναν τις πιθανότητες ενός νέου πολέμου.²⁹¹ Η Ελλάδα, είπε, προχώρησε σε οδυνηρές θυσίες αφού οι πρόσφυγες έλαβαν μόνο το 15% της αξίας των περιουσιών τους.²⁹² Όμως την ατομική εκτίμηση των περιουσιών την θεώρησε εντελώς αδύνατη, ενώ δέχθηκε ότι οι κωλυσιεργίες της Τουρκίας οδήγησαν την Ελλάδα στις διαπραγματεύσεις καταδικάζοντας τα ελληνικά δικαιώματα και συμμερίστηκε τις ανησυχίες του Βενιζέλου για την έξοδο των Κωνσταντινοπολιτών.²⁹³ Ο Κ. Ζαβιτζιάνος, ο οποίος είχε επηρεαστεί από την ιδεολογία του φασισμού, είπε η προσέγγιση της Τουρκίας γινόταν για τα υλικά αγαθά και παραμελούσε τα «*υψηλά Ιδεώδη*», με τα οποία εκπαιδεύονταν η νεολαία και ζήτησε γενναίες στρατιωτικές παρασκευές.²⁹⁴

Η συμφωνία έπληξε τους πρόσφυγες, που ανέμεναν την αποζημίωση για τις εγκαταλειμμένες στην Τουρκία περιουσίες του. Οι οργανώσεις Π.Ο.Π. (Πολιτική Οργάνωση Προσφύγων), Π.Ο.Α.Δ.Α. και Παμβουρλιωτική αρχίσαν τις συνεννοήσεις για την κοινή αντιμετώπιση της συμφωνίας και κάλεσαν τους πρόσφυγες σε συγκέντρωση στην Καισαριανή.²⁹⁵ Η συγκέντρωση σχημάτισε επιτροπή και συνέταξε ψήφισμα προς τον πρωθυπουργό και τον αρχηγό της αντιπολίτευσης (ο οποίος δεν έδωσε σαφή απάντηση επιφυλασσόμενος ότι θα απαντήσει στη Βουλή και τους παρότρυνε να μην εξωθήσουν τα πράγματα) το οποίο δεν αναγνώριζε την «*αντιεθνική*», όπως την χαρακτήρισε, συμφωνία.²⁹⁶ Συγκεντρώσεις προσφύγων πραγματοποιήθηκαν στην Θεσσαλονίκη, όπου μίλησε ο πρώην βουλευτής των Προοδευτικών Μιχαήλ Κύρκος και έκανε επέμβαση η αστυνομία, και στην Ν. Ιωνία στον κινηματογράφο «*Αστήρ*», μετά από κάλεσμα της Π.Ο.Π., όπου μίλησε ο Τσιγδέμογλου (Πρόεδρος της

²⁸⁹ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1311. Α. Κλάψης (2010), σ. 191.

²⁹⁰ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1313-1314.

²⁹¹ Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1313.

²⁹² Εφημ. συζ. Βουλής 25/6/30, σ. 1319.

²⁹³ Εφημ. συζ. Βουλής, 25/6/30, σ. 1312-1313. Α. Κλάψης (2010), σ. 191.

²⁹⁴ Εφημ. συζ. Γερουσία, 27/6/30, σ. 1307. G. Herring (2008), σ. 1154, 1157.

²⁹⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 11/6/30, 12/6/30, 14/6/30, 15/6/30.

²⁹⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 14/6/30.

Π.Ο.Α.Δ.Α. και βουλευτής του *Κόμματος των Φιλελευθέρων*).²⁹⁷ Συγκεντρώσεις πραγματοποιήθηκαν κι αλλού στις οποίες οι πρόσφυγες μίλησαν για την αποζημίωση τους από την Ελληνική κυβέρνηση, ενώ υπήρξε η φήμη ότι Τουρκία πανηγύριζε για την διπλωματική της επιτυχία.²⁹⁸ Εκτός τις προσφυγικές οργανώσεις και το ΚΚΕ απηύθυνε κάλεσμα αντίδρασης, ένοπλη εξέγερση και γενική απεργία κατά της συμφωνίας.²⁹⁹ Μάλιστα, με την 442 προκήρυξη του ανέφερε ότι οι Βενιζέλος, Τσαλδάρης, Καφαντάρης, Παπαναστασίου και Κονδύλης ετοιμάζονταν για νέους πολέμους στην Μακεδονία, όπου είχαν εγκαταστήσει τους πρόσφυγες, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να δώσει αποζημιώσεις στους πρόσφυγες.³⁰⁰

Ο Κύρκος επιδίωξε στον σχηματισμό ενός κόμματος, το οποίο θα αντιπροσώπευε τα προσφυγικά συμφέροντα.³⁰¹ Η Π.Ο.Α.Δ.Α. κάλεσε τους πρόσφυγες στο ύστατο αγώνα αλλά αντιτάχθηκε στον σχηματισμό προσφυγικού κόμματος.³⁰² Όπως ανέφερε στην ανακοίνωση της, ένα προσφυγικό κόμμα θα εξέθετε την προσφυγική υπόθεση από πανελλήνιο και εθνικό θέμα σε θέμα δευτερεύουσας επιδίωξης ενός αμιγούς προσφυγικού κόμματος και θα το εξοστράκιζε από τα προγράμματα των υπόλοιπων κομμάτων.³⁰³ Σε άλλες ανακοινώσεις της, προς τους «όψιμους φιλειρηνιστές» των δύο πλευρών του Αιγαίου, είπε ότι οι πρόσφυγες δεν θα επιτρέψουν την επανάληψη της μηχανορραφίας της συνθήκης της Λοζάνης και ότι θα διαφυλάξουν την έντιμη και ανδρεία ιστορία τους, μιας και τα θύματα του πολέμου ζητούσαν την προφύλαξη της ζωής και της τιμής τους. Για αυτήν το Δίκαιο δεν μπορούσε να αλλαχθεί από τη διπλωματική ή την κομματική σκοπιμότητα και κάλεσε τους πρόσφυγες στα χαρακώματα του «ιερού» αγώνος.³⁰⁴ Επιστολή διαμαρτυρίας προς τον Βενιζέλο

²⁹⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 14/6/30, 16/6/30, *Ελεύθερον Βήμα* 15/6/30, *Η Καθημερινή* 16/6/30, *Ριζοσπάστης* 16/6/30.

²⁹⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 16/9/30, 22/6/30, 26/6/30, 27/6/30, *Η Καθημερινή* 15/6/30.

²⁹⁹ Εφημ. *Ριζοσπάστης* 18/6/30.

³⁰⁰ Το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας, (1964), *Επίσημα Κείμενα 1929-1933*, τόμος 3^{ος}, εκδόσεις Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, Αθήνα, (Α), σ. σ. 199-200. Σημειώνουμε ότι το ΚΚΕ εκείνη την εποχή είχε υιοθετήσει την πολιτική της Κομιτέρν για αυτονόμηση της Μακεδονίας και της Θράκης.

³⁰¹ Ν. Μαρατζίδης (2005), σ. 321.

³⁰² Εφημ. *Ακρόπολις* 13/6/30, 15/6/30.

³⁰³ Εφημ. *Ακρόπολις* 15/6/30. Ι. Αναστασιάδου (1982), σ. 25: Μέχρι τότε τα κόμματα είχαν υποψηφίους από τον προσφυγικό πληθυσμό, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να συμπεριλάβουν τα προσφυγικά ζητήματα στους προεκλογικούς τους λόγους. G. Herring (2008), σ. 1157: Το Λαϊκό κόμμα έλαβε υπόψη του τους πρόσφυγες μετά το 1932, όταν δηλαδή συμπεριέλαβε στους εκλογικούς καταλόγους του και πρόσφυγες.

³⁰⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 19/6/30.

έστειλε και η *Παμβουλιωτική Ένωση*, ενώ η *Π.Ο.Π.* αποκάλεσε την συμφωνία ως «ανοσιούργημα» και κάλεσε το *Κόμμα των Φιλελευθέρων* να μην την ψηφίσει.³⁰⁵

Η αντίδραση προσφύγων και κομμουνιστών προξένησε φόβο για εκτεταμένη εξέγερση, με αποτέλεσμα η κυβέρνηση να προβεί σε μέτρα καταστολής των διαμαρτυριών. Σε αυτά περιλαμβάνονταν η απαγόρευση συλλαλητηρίων και συγκεντρώσεων σε ανοιχτό χώρο, ώστε να μειωθεί ο αριθμός των ατόμων που συμμετείχαν και να διευκολυνθεί η αστυνομία στον έλεγχο τους, η απαγόρευση συγκέντρωσης μπροστά στη Βουλή, η απαγόρευση της πένθιμης κωδωνοκρουσίας, την Κυριακή των Εκκλησιών, η απαγόρευση καθόδου προσφύγων στην Αθήνα, ενώ για την ενίσχυση της αστυνομίας προσφέρθηκε ο στρατός.³⁰⁶ Την αντίδραση, όμως, των προσφύγων προσπάθησαν να ελέγξουν και οι ίδιες οι προσφυγικές ενώσεις.³⁰⁷

Σε συγκέντρωση στον κινηματογράφο «*Τριανόν*», όπου συναθροίστηκαν πρόσφυγες, μίλησαν μεταξύ άλλων οι Κύρκος, Τσιγδέμογλου και Αθηνογένης. Στην ομιλία του ο Κύρκος δήλωσε την πίστη του στην πατρίδα και ότι οι πρόσφυγες δεν κινούνται από υλικές αντιλήψεις, αλλά επιζητούσαν το δίκαιο τους. Κατηγόρησε το Βενιζέλο για υλιστικά και δημαγωγικά ελατήρια, ότι έπρεπε να γίνουν εκλογές, μια και οι πρόσφυγες έχουν αποσύρει την εμπιστοσύνη τους προς την κυβέρνηση, και ζήτησε την ολοκληρωτική αποζημίωση των προσφύγων. Ο Τσιγδέμογλου έστρεψε την ομιλία του προς την Τουρκία και ζήτησε πόλεμο με αυτήν μιας και η Ελλάδα έπρεπε να εξοπλίσει το ναυτικό της έναντι του «*πατροπαράδοτου εχθρού*». Όσο για το κόμμα των Φιλελευθέρων δήλωσε ότι οι πρόσφυγες έπρεπε να απόσχουν από τις εκλογές της Γερουσίας του 1929 ώστε να δείξουν τη δύναμή τους. Για τους ναυτικούς εξοπλισμούς μίλησε και ο Αθηνογένης, συμπληρώνοντας τον Τσιγδέμογλου και προτείνοντας στους πρόσφυγες να μην λησμονήσουν τους τάφους των προγόνων τους.³⁰⁸ Το κοινό των προσφύγων φώναζε ότι θα κρεμάσουν τον Βενιζέλο στο Γουδί ενώ στην έξοδο τους κάποιοι συγκρούστηκαν με την αστυνομία, που χρησιμοποίησε κλομπ και πυροσβεστικές αντλίες.³⁰⁹

³⁰⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 14/6/30, 16/9/30.

³⁰⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 21/6/30, *Ελεύθερον Βήμα* 21/6/30, *Ριζοσπάστης* 21/6/30, 23/6/30.

³⁰⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 20/6/30, *Ριζοσπάστης* 23/6/30.

³⁰⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 22/6/30, *Ελεύθερον Βήμα* 22/6/30, 23/6/30, *Η Καθημερινή* 23/6/30, *Ριζοσπάστης* 23/6/30.

³⁰⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 21/6/30, 22/6/30.

Όμως στο σύνολό τους οι προσφυγικές ενώσεις δεν διατήρησαν κοινή στάση. Εκτός από την άκαμπτη θέση που ζητούσε την αποζημίωση από το κράτος, υπήρξε και η μετριοπαθής θέση, με την οποία τάχθηκε μερίδα της Ανώτατης Επιτροπής Προσφύγων. Αυτή βλέποντας ότι οι πολιτικοί αρχηγοί αρνούνταν την αποζημίωση των περιουσιών τους από το κράτος και για την αποφυγή του διχασμού μεταξύ αυτών και των γηγενών δέχθηκαν την «υπέρτατη θυσία». Ως όρο έθεσε το κράτος να αποζημιώσει με το δοθέν ποσοστό εκείνους που δεν είχαν λάβει μέχρι τότε την αποζημίωση και να παραχωρήσει στον προσφυγικό κόσμο μεγαλύτερη κοινωνική προστασία.³¹⁰ Μάλιστα, η μερίδα αυτή κατηγόρησε την Π.Ο.Π. για δημοκοπία και συνέστησε στους πρόσφυγες να υποστούν την «υπέρτατη θυσία» ώστε η κυβέρνηση να πετύχει ανταλλάγματα από την Τουρκία με την οποία το έθνος «ουδέποτε θα συμφιλιωθεί αλλ' απλώς θα αναμένει τον ευθέτο χρόνο».³¹¹

Η διαίρεση αδιάλλακτων, μετριοπαθών φάνηκε και στις συσκέψεις των βουλευτών, γερουσιαστών. Οι αδιάλλακτοι ήθελαν την αποζημίωση από το κράτος, και οι μετριοπαθείς επεδίωξαν την αποκατάσταση και την κοινωνική προστασία των προσφύγων αλλά και την είσοδο των προσφύγων στους κλάδους της δικαιοσύνης, και της διοικήσεως, από τους οποίους μέχρι τότε αποκλείονταν συστηματικά.³¹² Μάλιστα ακούστηκαν οι προτάσεις να παραιτηθούν, να βγάλουν ανακοίνωση μη αποδοχής της συμφωνίας, να απέχουν από τις συνεδριάσεις Βουλής και Γερουσίας, όμως δεν έγιναν δεκτές γιατί ήταν ασύμφορες για την εσωτερική γαλήνη, ή να ψηφιστεί στην περίπτωση που θα τους παρασχεθούν βεβαιώσεις για την συνέχεια της αποκατάστασης (στέγαση, ευνοϊκή ρύθμιση των χρεών).³¹³ Σε μία σύσκεψη τους μίλησε ο Βενιζέλος λέγοντάς τους ότι ήταν εθνική ανάγκη η επικύρωση της συμφωνίας.³¹⁴ Η μόνη επίσημη δήλωση των προσφύγων βουλευτών και γερουσιαστών, η οποία είχε την υπογραφή 32 από τους 69 βουλευτές-γερουσιαστές, έλεγε ότι η συμφωνία εξομάλυνε τις σχέσεις των δύο κρατών, αλλά δεν θα έπρεπε να επηρεάσει τις υποχρεώσεις του κράτους έναντι των προσφύγων, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι γεννάται νομική υποχρέωση για την

³¹⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 19/6/30.

³¹¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 19/6/30, *Η Καθημερινή* 7/10/30.

³¹² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 19/6/30.

³¹³ Εφημ. *Ακρόπολις* 15/6/30, 17/6/30.

³¹⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 17/6/30.

αποζημίωσή τους και ότι επιφυλάσσονται για τη διεκδίκηση των περαιτέρω δικαιωμάτων.³¹⁵

Στην συνεδρίαση της Βουλής ο Τσιγγέμογλου κατηγόρησε την κυβέρνηση ότι διαιρεί τον λαό αλλά ο ίδιος καλλιεργώντας κλίμα έντασης είπε ότι «*οι πρόσφυγες έχουν τη δύναμη να επιβάλλουν τις απόψεις τους*» για την νομική και ηθική υποχρέωση του κράτους απέναντι τους. Η συμφωνία για αυτόν ζημίωνε τον εθνικό πλούτο, και ότι με αυτήν είχε αρθεί η εμπιστοσύνη προς την κυβέρνηση.³¹⁶ Την στάση αυτή δεν επικρότησαν οι υπόλοιποι πρόσφυγες βουλευτές που ανέβηκαν στο βήμα της Βουλής. Ο Αναστάσιος Μπαλαμπάσης (Φιλελεύθερος βουλευτής), εκπροσωπώντας κι άλλους τρεις πρόσφυγες βουλευτές, θεώρησε ως έγκλημα την δημαγωγική εκμετάλλευση των προσφύγων και είπε ότι η έκθεση των ουδετέρων της Μικτής Επιτροπής (η οποία άνοιξε το δρόμο για τον συμψηφισμό) ήταν μεν αβάσιμη όμως δεν μπορούσε να αποκρουστεί η πολιτική της συνδιαλλαγής με την Τουρκία που εξυπηρετούνταν με αυτή την συμφωνία.³¹⁷ Μάλιστα, υιοθέτησε τον νέο ορισμό της Μεγάλης Ιδέας λέγοντας ότι η αποστολή του ελληνισμού πάντοτε ήταν η εξάπλωση του πολιτισμού.³¹⁸ Οι Μιχαήλ Αργυρόπουλος και Δημήτριος Μαρσέλος (του *Κόμματος των Φιλελευθέρων*) υπερψήφισαν την συμφωνία αλλά είπαν ότι δεν παραιτούνταν από τα ηθικά δικαιώματα των προσφύγων.³¹⁹ Ο Λ. Ιασωνίδης, Φ. Σαράντης (Φιλελεύθεροι) μίλησαν για την τη βελτίωση της θέσης της μειονότητας και του Πατριαρχείου.³²⁰ Τέλος, ο Σωκράτης Ανθρακόπουλος, του Αγροτικού κόμματος, ανέφερε ότι η άρνηση της νομικής και της ηθικής υποχρέωσης του κράτους ήταν άρνηση της έννοιας του Δικαίου, αλλά σε περίπτωση που εξασφαλιζόνταν η επάνοδος των προσφύγων στις εστίες τους ή με εξασφάλιση εμπορικής συμφωνίας και την ελεύθερη εγκατάσταση Ελλήνων θα δεχόταν να μην καταβληθεί η αποζημίωση στους πρόσφυγες.³²¹

³¹⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 19/6/30, *Ριζοσπάστης* 16/6/30.

³¹⁶ Εφημ. συζ. Βουλής 24/6/30, σ. 1281, 1330.

³¹⁷ Εφημ. συζ. Βουλής 24/6/30, σ. σ. 1284-1285. Η Μικτή επιτροπή συστάθηκε για να υπολογίσει την αξία των περιουσιών των ανταλλάξιμων και είχε υπό τον έλεγχο της δικαστήριο για την επίλυση των ενστάσεων.

³¹⁸ Εφημ. συζ. Βουλής 24/6/30, σ. 1285.

³¹⁹ Εφημ. συζ. Βουλής 24/6/30, σ. 1288.

³²⁰ Εφημ. συζ. Βουλής 24/6/30, σ. σ. 1282-1284.

³²¹ Εφημ. συζ. Βουλής 24/6/30, σ. 1288.

Για το Βενιζέλο η συμφωνία έπρεπε να ψηφιστεί με την μεγαλύτερη δυνατή πλειοψηφία, ώστε να διατηρήσει την συνοχή του κόμματος του και να πάψουν οι διεκδικήσεις των προσφύγων. Για να το επιτύχει ζήτησε ονομαστική ψηφοφορία και είπε ότι όποιος απουσίαζε αδικαιολόγητα ή καταψήφισε την συμφωνία έθετε τον εαυτό του αυτομάτως εκτός του κόμματος.³²² Την συμφωνία υπερψήφισαν 191 βουλευτές και 19 την καταψήφισαν. Από τους βουλευτές του Κόμματος των Φιλελευθέρων μόνο ο Τσιγδέμογλου την καταψήφισε ενώ οι υπόλοιποι ήταν 12 του Λαϊκού κόμματος, 3 του Προοδευτικού του Καφαντάρη και 3 του Εθνικού κόμματος του Κονδύλη.³²³

Δύο μέρες μετά την ψηφοφορία στη Βουλή η συμφωνία πέρασε και από την Γερουσία, ώστε να μην παραταθεί η ένταση στον προσφυγικό κόσμο. Εκεί οι φιλελεύθεροι γερουσιαστές μίλησαν για την ανάγκη της συμφωνίας, ανέφεραν ότι η ηττημένη Ελλάδα δεν μπορούσε να επιβάλλει την άποψή της στην Τουρκία.³²⁴ Η συμφωνία παρουσιάστηκε ως η αφετηρία που θα έφερνε την λήθη στο παρελθόν και τις νέες σχέσεις με τους Τούρκους,³²⁵ με τους οποίους οι Έλληνες δεν είχαν προβλήματα, μιας και ο εθνικός αγώνας τους ήταν ενάντια στον δυνάστη,³²⁶ ενώ έδινε την δυνατότητα για υπογραφή της συμφωνίας εγκατάστασης ώστε να φύγουν τα επιπλέον εργατικά χέρια, που ήταν κοινωνική πίεση στην Ελλάδα, και να πάνε στην Τουρκία, η οποία είχε την ανάγκη τους.³²⁷ Την ανησυχία του για το μέλλον των ελληνοτουρκικών σχέσεων εξέφρασε ο Γεώργιος Σχοινάς (του Λαϊκού κόμματος), λέγοντας ότι η συμφωνία έπρεπε να είχε υπογραφεί ταυτόχρονα με τις άλλες, ώστε να εξασφαλιστεί η ναυτική ισοπλία και οι σχέσεις ειρήνης, εκφράζοντας ταυτόχρονα τους φόβους του για ενδεχόμενες αναβολές των Τούρκων για την υπογραφή των αντίστοιχων συμφωνιών, κάτι που ενστερνίστηκαν οι Νεόκοσμος Γρηγοριάδης

³²² Εφημ. *Ακρόπολις* 24/6/30, *Ελεύθερον Βήμα* 24/6/30.

³²³ Εφημ. *Η Καθημερινή* 26/6/30.

³²⁴ Εφημ. συζ. Γερουσίας 27/6/30, αγορεύσεις Ι. Μανέτα (εισηγητής του Κόμματος των Φιλελευθέρων) σ. 1287, Σ. Κρητικά, σ. 1289.

³²⁵ Εφημ. συζ. Γερουσίας 27/6/30, σ. 1296 αγόρευση Δ. Φωτάκη, αγόρευση Π. Χρηστίδη σ. 1297, αγόρευση Α. Δουλγερίδη σ. 1298, αγόρευση Π. Καραπάνου (εκπρόσωπου *Δημοκρατικής Ένωσης*) σ. 1298, αγόρευση Δ. Στρατή σ. 1298.

³²⁶ Εφημ. συζ. Γερουσίας 27/6/30, σ. 1289: αγόρευση Χ. Βαμβακά (ο οποίος υπήρξε και εκπρόσωπος στην τουρκική Βουλή πριν το 1922).

³²⁷ Εφημ. συζ. Γερουσίας 27/6/30, αγόρευση Κωνσταντίνου Γιοβατζόγλου (*Κόμματος των Φιλελευθέρων*), σ. 1995.

(υποστράτηγος ε.α. του *Κόμματος των Φιλελευθέρων*) και Ιωάννης Κίνιας (του *Λαϊκού Κόμματος*).³²⁸

Την συμφωνία την επικύρωσε και η τουρκική εθνοσυνέλευση με 189 ψήφους υπέρ και 15 κατά, ενώ την συνεδρίαση την παρακολούθησαν οι πρέσβεις Ελλάδας και Ιταλίας.³²⁹ Ο Υπουργός των Εξωτερικών Ρουσδή βέη ανέφερε ότι η συμφωνία ήταν προς όφελος και των δύο λαών οι οποίοι εκατέρωθεν προβήκαν σε θυσίες για την αποκατάσταση της ειρήνης.³³⁰ Ο πρωθυπουργός Ισμέτ πασά είπε ότι υπήρχε ανάγκη δημιουργίας φιλικής ατμόσφαιρας και προσέγγισης των δύο χωρών, ότι η εκτίμηση των περιουσιών ήταν αδύνατη και έθεσε θέμα εμπιστοσύνης ώστε η συμφωνία να επικυρωθεί παμψηφεί.³³¹ Κατά της συμφωνίας τάχθηκαν τρεις βουλευτές οι οποίοι είπαν ότι ζημιώνονταν τα συμφέροντα των τούρκων προσφύγων και ότι «*οι Τούρκοι είνε έτοιμοι να χύσουν το αίμα τους προς την εξασφάλισιν των ιερών δικαίων των*».³³²

Τέλος, η συμφωνία αποτέλεσε το κύριο θέμα στις εφημερίδες, της έρευνας μας, οι οποίες με εξαίρεση τον *Ριζοσπάστη* δέχθηκαν την θέση των αστικών κομμάτων για την αποζημίωση των προσφύγων από το ελληνικό κράτος και ανέφεραν την ευχαρίστηση της ελληνικής μειονότητας για την υπογραφή της συμφωνίας.³³³ Χαρακτηριστικά ο Γερ. Λύχνος, σε άρθρο του στην *Πειθαρχία*, συνεχάρη τους πολιτικούς αρχηγούς και ιδιαίτερα τον Τσαλδάρη που είχε την ευκαιρία να συμφιλιωθεί με τον προσφυγικό πληθυσμό αλλά την θυσίασε. Η αποδοχή του αιτήματος της αποζημίωσης από το ελληνικό κράτος, γι' αυτόν, ήταν επικίνδυνη για την οικονομική ισορροπία.³³⁴

Η *Ακρόπολις*, εστηρίζοντας την ελληνοτουρκική προσέγγιση, παρουσίασε επιστολές από προέδρους προσφυγικών συλλόγων και αναγνωστών της, που υποστήριζαν και τις δύο απόψεις για το ζήτημα της αποζημίωσης, με την διαφορά ότι

³²⁸ Εφημ. συζ. Γερουσίας 27/6/30, σ. σ. 1291, 1294, 1299-1302.

³²⁹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 18/6/30.

³³⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 19/6/30, 30/6/30, *Ελεύθερον Βήμα* 19/6/30. Ανάλογα λόγια είχε εκφωνήσει και κατά την στιγμή της υπογραφής της συμφωνίας (εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 17/6/30).

³³¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 19/6/30, *Ελεύθερον Βήμα* 18/6/30, 19/6/30.

³³² Εφημ. *Ακρόπολις* 19/6/30, *Ελεύθερον Βήμα* 19/6/30, *Η Καθημερινή* 19/6/30.

³³³ Εφημ. *Ακρόπολις* 13/6/30, 17/6/30, 18/6/30, 26/6/30, *Ελεύθερον Βήμα* 21/6/30, 22/6/30, 25/6/30, 27/6/30, 5/7/30, *Η Καθημερινή* 23/6/30, 24/6/30, περιοδ. *Πειθαρχία* 8/2/31, 22/6/30.

³³⁴ Περιοδ. *Πειθαρχία* 22/6/30.

τα άρθρα που συνέτειναν προς την άποψη ότι δεν θα έπρεπε να δοθεί η αποζημίωση από το κράτος ήταν μεγαλύτερα, με αποτέλεσμα έμμεσα να λάβει θέση υπέρ της συμφωνίας.³³⁵ Μετά την κύρωση της συμφωνίας πρόβαλε ότι τερματίστηκε το παρελθόν που χώριζε τα δύο έθνη και άνοιξε μια νέα περίοδος στις ελληνοτουρκικές σχέσεις.³³⁶ Η *Καθημερινή* υπό τον φόβο της διεκδίκησης της αποζημίωσης από το κράτος αποδέχθηκε την συμφωνία λέγοντας ότι η διεκδίκηση της θα δημιουργούσε εσωτερικές ανωμαλίες.³³⁷ Μετά την ψήφιση είπε ότι απέμενε πλέον οι Τούρκοι να αποδείξουν, με την εφαρμογή της συμφωνίας, ότι υπήρχε εγκαρδιότητα στις σχέσεις των δύο κρατών.³³⁸

Το *Ελεύθερον Βήμα* μετά την υπογραφή της συμφωνίας, δίνοντας έμφαση στις οικονομικές απολαβές για το ελληνικό εμπόριο από την βελτίωση των σχέσεων, έγραψε ότι άρχισαν οι διαπραγματεύσεις για την υπογραφή εμπορικής συμφωνίας. Επιπλέον, δημοσίευσε τα θετικά σχόλια του τουρκικού, του βρετανικού και του ιταλικού τύπου για την συμφωνία ώστε να παρουσιάσει την βελτίωση του κλίματος στην Τουρκία, ως προς την Ελλάδα, και να μειωθούν οι ανησυχίες για την υπογραφή των υπολοίπων συμφωνιών και για την στάση των δύο μεγάλων δυνάμεων.³³⁹ Όσον αφορά το αίτημα για αποζημίωση των προσφύγων παρουσίασε την άποψη των μετριοπαθών ζητώντας τον κατευνασμό και την αποφυγή ακροτήτων.³⁴⁰ Μάλιστα, την επομένη της κύρωσης της συμφωνίας είπε, στην προσπάθεια της να ελέγξει την κοινή γνώμη των προσφύγων, ότι η μεγάλη πλειονότητα τους μέσω των αντιπροσώπων τους στην Βουλή δέχθηκαν την ελληνοτουρκική πολιτική.³⁴¹ Δεν παρέλειψε να δημοσιεύσει

³³⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 17/6/30, 18/6/30, 21/6/30. Μάλιστα, μετά την συνεδρίαση της Βουλής την 25^η Ιουνίου το άρθρο του λόγου Βενιζέλου είχε τίτλο: «Ο ιστορικός λόγος του κ. Βενιζέλου εν τη Βουλή, το Κράτος διέθεσε 23 δις εκ. δια τους πρόσφυγας» (εφημ. *Ακρόπολις* 26/6/30) και παρουσίασε ότι ο Ισμέτ στην Τουρκική Βουλή χρησιμοποίησε τα επιχειρήματα Βενιζέλου περί αξίας της ελληνικής περιουσίας (εφημ. *Ακρόπολις* 30/6/30).

³³⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 11/6/30.

³³⁷ Εφημ. *Η Καθημερινή* 23/6/30, 24/6/30: «είτε φωνάζωμεν, είτε δεν φωνάζωμεν, είτε ψηφίσωμεν, είτε δεν ψηφίσωμεν, από την Τουρκία δεν θα λάβωμεν τίποτα δια να δώσωμεν, δεν θα λάβουν και οι πρόσφυγες τίποτε. Τα άλλα όλα, φωναί, διαμαρτυρίαι, ζητωκραυγαί, διαδηλώσεις, Κίρκοι και λεβέντηδες αρχηγοί είνε λόγια χωρίς αποτέλεσμα». Στις 22/6/30 έγραψε ότι ο πρωθυπουργός θα παρουσίαζε στη Βουλή τις δαπάνες του κράτους προς τους πρόσφυγες (30 δις δρχ), που τις χαρακτήρισε ως υπερδιπλάσιες των δυνατοτήτων του.

³³⁸ Εφημ. *Η Καθημερινή* 27/6/30.

³³⁹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 10/6/30, 13/6/30, 19/6/30, 25/6/30.

³⁴⁰ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 21/6/30, 24/6/30.

³⁴¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 25/6/30.

αποσπάσματα των λόγων Ισμέτ και Ρουσδή, κάτι που έκαναν η *Καθημερινή* και η *Ακρόπολη*, στην τουρκική εθνοσυνέλευση, κατά την οποία είπαν ότι θυσιάστηκαν τα συμφέροντα 400.000 Τούρκων για να επιτευχθεί η προσέγγιση των δύο χωρών, ώστε να μειωθεί η πίεση των προσφύγων.³⁴²

Ο *Ριζοσπάστης* όχι μόνο ζήτησε την πλήρη αποζημίωση των προσφύγων αλλά και την απαλλαγή τους από κάθε χρέος (προς την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, Κράτος, τράπεζες) και νοίκια, ενώ χαρακτήρισε ως «*προσφυγοκάπηλους*» όσους προσπαθούσαν να χειραγωγήσουν τους πρόσφυγες για την επιδίωξη την αποζημίωσης από την Τουρκία και όχι από την Ελλάδα.³⁴³ Δέχθηκε όμως ότι η διαφορά στην αξία των περιουσιών που παρουσίαζαν οι προσφυγοκάπηλοι (δηλαδή 40-45 δις) ήταν υπερβολική, λέγοντας ότι ήταν επηρεασμένη από την ανάγνωση των «*χιλίων και μίας νύχτας*».³⁴⁴ Μάλιστα, ζήτησε τα χρήματα να τα δώσει η ελληνική μπουρζουαζία και όχι όλος ο ελληνικός λαός ή οι φτωχοί Τούρκοι εργάτες.³⁴⁵ Για την διεκδίκηση των στόχων αυτών δημοσίευσε το κάλεσμα του *ΚΚΕ* προς τους πρόσφυγες για γενική κινητοποίηση, με σύνθημα γενική πολιτική απεργία, σε ένοπλες κινητοποιήσεις μαζί με τις αγροτικές μάζες και σε υπεράσπιση της Σοβιετικής πατρίδας.³⁴⁶ Για τον *Ριζοσπάστη* η συμφωνία ήταν έργο της ελληνικής αστικής τάξης και του αγγλογαλλικού αντισοβιετικού μπλοκ που επιδίωκαν την απομάκρυνση της Τουρκίας από την επιρροή της Ε.Σ.Σ.Δ. και για την προετοιμασία πολέμου κατά της Σοβιετικής πατρίδας.³⁴⁷ Πόλεμο έβλεπε και στην Μακεδονία («*στην φωτιά των πολέμων*»), στην οποία είχαν εγκατασταθεί πρόσφυγες για να γίνουν «*κρέας για τα κανόνια*».³⁴⁸

Για την *Πειθαρχία* η συμφιλίωση με την Τουρκία δεν ήταν εύκολη γιατί στις δύο χώρες η εξουσία βρίσκονταν άνθρωποι του πολέμου, οπότε δεν θα έπρεπε η Ελλάδα να προχωρήσει στην «*πλουσιοπάροχη*» συνεννόηση μια και τα αποτελέσματα,

³⁴² Εφημ. *Ακρόπολις* 30/6/30, *Ελεύθερον Βήμα* 17/6/30, 18/6/30, 19/6/30, 21/6/30, *Η Καθημερινή* 19/6/30.

³⁴³ Εφημ. *Ριζοσπάστης* 21/6/30, 25/6/30. Μάλιστα χαρακτήρισε το συλλαλητήριο των προσφύγων της 21/6/30 ως συλλαλητήριο «*κοσμομότηας*» (εφημ. *Ριζοσπάστης* 22/6/30).

³⁴⁴ Εφημ. *Ριζοσπάστης* 15/6/30.

³⁴⁵ Εφημ. *Ριζοσπάστης* 14/6/30, 15/6/30. Τις 18^η και 19^η Ιουνίου δημοσίευσε την ανακοίνωση του *ΚΚΕ* που ήταν στο ίδιο μήκος κύματος.

³⁴⁶ Εφημ. *Ριζοσπάστης* 18/6/30.

³⁴⁷ Εφημ. *Ριζοσπάστης* 14/6/30, 18/6/30, 25/6/30.

³⁴⁸ Εφημ. *Ριζοσπάστης* 18/6/30.

ανταλλάγματα, της θα αργούσαν να έρθουν.³⁴⁹ Για την ίδια την συνεννόηση το περιοδικό είπε ότι είναι κατορθωτή μια και Έλληνες και Τούρκοι πλέον δεν διεκδικούσαν αναθεώρηση του εδαφικού καθεστώτος και έπρεπε να επικεντρωθούν στην εσωτερική αναδιοργάνωση των κρατών τους.³⁵⁰

Συμπερασματικά το Οικονομικό Σύμφωνο, με τον συμψηφισμό των περιουσιών, έθεσε τέρμα στις ελπίδες των προσφύγων για βελτίωση του βιοτικού τους επιπέδου. Τα αστικά πολιτικά κόμματα είχαν δεχθεί την προσέγγιση της Τουρκία και η διαφωνία της αντιπολίτευσης είχε να κάνει με εύρος και το βάθος που θα έπρεπε να λάβει. Όλα είχαν την ίδια στάση απέναντι προς τους πρόσφυγες, ο οποίοι θεωρήθηκαν μειοψηφία έναντι του συνολικού ελληνικού πληθυσμού που έπρεπε να αναπτυχθεί οικονομικά. Έτσι, η Ελλάδα παρουσιάστηκε να μην είχε τη δυνατότητα να αποζημιώσει, αντί της Τουρκίας, τους πρόσφυγες για τις περιουσίες που άφησαν κατά την έξοδο τους. Η αντιπολίτευση δεν μπόρεσε να εκμεταλλευτεί την δυσарέσκεια των προσφύγων γιατί αδυνατούσε να βρει τους πόρους για την αποζημίωση τους (αποφεύγοντας έτσι να θίξει το μεγάλο ελληνικό κεφάλαιο) και επιπλέον δεν ήθελε να πάρει διαστάσεις η διαμαρτυρία διότι θα ενίσχυε δυνάμεις που ήταν επικίνδυνες για το αστικό καθεστώς.

Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας της εδαφικής επέκτασης δημιούργησε έναν νέο εθνικισμό που ήθελε την ειρήνη στο εξωτερικό και την εσωτερική, πνευματική και οικονομική ανάπτυξη του ελληνισμού ώστε να επιβληθεί στην Εγγύς Ανατολή. Έτσι η προσέγγιση του μέχρι πρότινος προαιώνιου εχθρού είχε γίνει εθνική πολιτική, με την οποία δεν θα έπρεπε κάποιος να διαφωνεί. Η κυβέρνηση χρησιμοποιώντας αστυνομικά μέτρα περιόρισε την αντίδραση του πλήθους των προσφύγων και του ΚΚΕ που ζήτησε ένοπλη εξέγερση και επιδίωξε η διαμαρτυρία να εκφραστεί μέσω των προσφύγων βουλευτών και γερουσιαστών, οι οποίοι όμως αν δεν κύρωναν την συμφωνία θα διαγράφονταν από το κόμμα τους. Εκτός, αυτών οι πρόσφυγες στον πολιτικό λόγο της κυβέρνησης έπρεπε να εξυπηρετήσουν και ένα δεύτερο ρόλο για την ελληνοτουρκική κυβέρνηση, αυτόν του συνδετικού κρίκου στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Έτσι, η μακροχρόνια ειρηνική συνύπαρξη Ελλήνων και Τούρκων παρουσιάστηκε ο θεμέλιος λίθος πάνω στον οποίο μπορούσε να χτιστεί η ελληνοτουρκική προσέγγιση. Αν και οι μεγάλες προσφυγικές ενώσεις αντέδρασαν στην συμφωνία υπήρξαν και μετριοπαθείς

³⁴⁹ Περιοδ. *Πειθαρχία* 22/6/30.

³⁵⁰ Περιοδ. *Πειθαρχία* 22/6/30.

πρόσφυγες, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν από την κυρίαρχη τάξη για να καθησυχάσουν τους υπόλοιπους, που δέχθηκαν την «υπέρτατη θυσία» ώστε να υπάρξει η πλήρης ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία, να συνεχιστεί η αποκατάσταση τους και να αποφευχθεί η περιθωριοποίηση τους ως άτομα που κρατούν «αντιεθνική» στάση.

Οι συμφωνίες του Οκτωβρίου 1930

Μετά την κύρωση της συμφωνίας, η οποία έδωσε λύση στο ακανθώδες οικονομικό ζητήματα των αποζημιώσεων, οι δύο κυβερνήσεις προώθησαν τις διαπραγματεύσεις για την υπογραφή των υπόλοιπων συμφωνιών για την περαιτέρω προσέγγιση των δύο χωρών. Συγκεκριμένα, οι συμφωνίες ήταν· το σύμφωνο Φιλίας, Ουδετερότητας και Διαιτησίας, η σύμβαση εμπορίου και εγκατάστασης και το πρωτόκολλο των ναυτικών εξοπλισμών. Από αυτές μόνο η πρώτη ήταν αυτή που χρειάστηκε τις λιγότερες διαπραγματεύσεις και που δεν συνάντησε αντιπολιτευτική αντίσταση στην Ελλάδα.

Στο σύμφωνο Φιλίας Ουδετερότητας και Διαιτησίας ενσωματώνονταν οι συνήθεις προβλέψεις περί διαιτησίας, χωρίς να θεσπίζεται κάποια προνομιακή ή αποκλειστική σχέση μεταξύ των συμβαλλόμενων μερών και λειτουργούσε ιδρυτικά για τις «ειδικές σχέσεις» τους.³⁵¹ Δεν ήταν διαφορετική, δηλαδή, από τις συμφωνίες που υπογράφηκαν μετά την ίδρυση της ΚτΕ και αναγνώριζε τα νέα δεδομένα του Διεθνούς Δικαίου. Με αυτήν τα δύο κράτη υποχρεώνονταν να μην υπογράψουν χωριστά κανένα πολιτικό ή οικονομικό σύμφωνο με τρίτο κράτος, το οποίο θα στρέφονταν εναντίον του άλλου συμβαλλόμενου, ενώ για την επίλυση των νομικών διαφορών (όχι των πολιτικών) θα έπρεπε να προσφύγουν στην συνδιαλλαγή και αν αυτή αποτύγχανε σε ειδική διαιτησία ή στο Διεθνές Δικαστήριο Δικαιοσύνης.³⁵² Τέλος, σε περίπτωση που το ένα μέρος της σύμβασης δέχονταν επίθεση, από ένα τρίτο κράτος, το άλλο θα έπρεπε να παραμείνει ουδέτερο.³⁵³ Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί, ότι η Τουρκία με το σύμφωνο αυτό αναγνώριζε τη διεθνή έννομη τάξη και έτσι άνοιγε το δρόμο για την είσοδο της στην ΚτΕ.

Έντονη αντιπολίτευση συνάντησε η κυβέρνηση Βενιζέλου για τις συμφωνίες που αφορούσαν τους ναυτικούς εξοπλισμούς και την εγκατάσταση Ελλήνων υπηκόων στην Τουρκία. Έχοντας υπόψη τις συνδιασκέψεις της Ουάσιγκτον και του Λονδίνου για τον

³⁵¹ Ε. Χατζηβασιλείου (2005), σ. 319. Θ. Κονδύλης (2009), σ. 66.

³⁵² Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Α. Μιχαλακόπουλου, 20/11/30, σ. σ. 10-11. Η συνδιαλλαγή θα γίνονταν με μία επιτροπή την οποία θα αποτελούσαν από δύο μέλη κάθε χώρας και τρία ουδέτερα.

³⁵³ Δ. Ευθ. Ακριβούλης (2009), σ. 98. Κ. Σωτηρέλλης (1990), *Η ελληνοτουρκική προσέγγιση του 1930*, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα, σ. 68.

ναυτικό αφοπλισμό, επιδίωξη της ελληνικής κυβέρνησης ήταν ο στόλος να ενισχυθεί με ελαφρά πλοία, να μην παραλειφθεί το θωρηκτό «Σαλαμίς», να εκσυγχρονιστούν τα θωρηκτά Κιλκίς και Λήμνος και να ενισχυθεί η πολεμική αεροπορία, ώστε να εξοικονομηθούν χρήματα για την εσωτερική πολιτική.³⁵⁴ Για τον λόγο αυτό το καλοκαίρι του 1930 παραγγέλθηκαν από ιταλικά ναυπηγεία δύο αντιτορπιλικά.³⁵⁵ Όμως οι επιτελείς του Γενικού Επιτελείου του Στόλου έχοντας υπόψη τον εκσυγχρονισμό από την Τουρκία του πρώην γερμανικού θωρηκτού «Γκαίμπεν» (που ονομάστηκε «Γιαβούζ»), το οποίο από μόνο τους έδινε την υπεροπλία, και τις παραγγελίες ναυπήγησης μικρότερων πλοίων για την ενίσχυση του θωρηκτού, αποδοκίμασαν την κυβερνητική πολιτική.³⁵⁶ Ο Βενιζέλος, υπολογίζοντας ότι δεν είναι εφικτός ο στόχος του ναυτικού αφοπλισμού και έχοντας υπόψη την κατάσταση της ελληνικής οικονομίας, προχώρησε στις διαπραγματεύσεις, οι οποίες κατέληξαν στο πρωτόκολλο που υπογράφηκε και που όριζε την εξάμηνη ενημέρωση του έτερου μέρους για την παραγγελία ναυτικών μονάδων, χωρίς να γίνεται νύξη περί του εκτοπίσματος ή για τον αριθμό των πολεμικών αεροπλάνων.

Αναφορικά την συμφωνία εγκατάστασης η ελληνική πλευρά επιδίωκε την μετακίνηση στην Τουρκία των πλεοναζόντων εργατικών χεριών, τα οποία

³⁵⁴ Δ. Ευθ. Ακριβούλης (2009), σ. σ. 102-103, 105-106. Στη Διάσκεψη του Λονδίνου, ο Βενιζέλος πείστηκε ότι η Τουρκία ήθελε να υπογράψει σύμφωνο ελέγχου των εξοπλισμών. Η Γαλλία τότε, επιθυμούσε την ένταξη της Ελλάδας στον αφοπλισμό ενώ η Ελλάδα ζήτησε την ένταξη της Τουρκίας, υπό τον όρο η Μαύρη θάλασσα να θεωρηθεί προέκταση της Μεσογείου, το οποίο δέχθηκε η τουρκική αντιπροσωπεία. Η Διάσκεψη όμως δεν καρποφόρησε λόγω της στάσης της Μ. Βρετανίας. Στην Α' Βαλκανική Διάσκεψη, ο Βενιζέλος, πρότεινε την εξισορρόπηση των εξοπλισμών, με βάση την αρχή του γενικού αφοπλισμού των βαλκανικών κρατών. Όμως η Ρωσία στην Μαύρη Θάλασσα εξοπλιζόταν συνεχώς, όπως και η Γιουγκοσλαβία που φοβόταν μια επίθεση της Ιταλίας μέσω Αλβανίας. Η Βουλγαρία, η οποία είχε θέσει το ζήτημα, επιθυμούσε το δικαίωμα μεγαλύτερων εξοπλισμών, για την ίδια, πράγμα που δεν βρήκε σύμφωνη την Ελλάδα. Κ. Αλ. Καραμανλής (2001), σ. 22. Η εφημερίδα *Η Καθημερινή* χαρακτήρισε το πρόγραμμα για τον ελαφρύ στόλο ως «πρόγραμμα άνευ δαπάνης» (εφημ. *Η Καθημερινή* 12/6/30). Ο Α. Μιχαλακόπουλος σε ομιλία του στη Θεσσαλονίκη ανέφερε ότι η συμφωνία οδήγησε σε εξοικονόμηση 200 εκ. δρχ. (εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 17/8/31).

³⁵⁵ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 11/7/30.

³⁵⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 9/8/30, *Η Καθημερινή* 31/7/30. Οι ελληνικές εφημερίδες έκαναν λόγο για παραγγελία δύο υποβρυχίων, τα «Σαγγάριος» και «Ντουμπλού Πουνάρ», τη στιγμή που ήδη υπήρχαν άλλα δύο υπό κατασκευή σε ολλανδικά ναυπηγεία (εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 6/7/31, *Ριζοσπάστης* 18/8/30) ενώ στην Ιταλία ναυπηγούνταν δύο αντιτορπιλικά, τα «Ζαφέρ» και «Ζενάζ Τεπέ», καθελκύστηκαν δύο αντιτορπιλικά το «Άντα Τεπέ» και το «Κοντζά Τεπέ» (εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 6/7/31 14/1/31, 18/2/31). Μάλιστα ο τουρκικός τύπος, την εποχή που ήδη είχαν αρχίσει οι διαπραγματεύσεις για το σύμφωνο, ανέφερε ότι το «Γιαβούζ» δεν μπορούσε να καταστραφεί ώστε να διευκολυνθεί η επίτευξη της ισοπλίας μεταξύ των δύο χωρών (εφημ. *Ακρόπολις* 7/8/30, 9/8/30). Ο Δ. Ευθ. Ακριβούλης (2009), σ. 103 αναπαράγοντας τον Γ. Δαφνή είπε ότι συνολικά οι Τούρκοι είχαν προγραμματίσει αγορά 100 αεροσκαφών, δύο αντιτορπιλικών, τεσσάρων υποβρυχίων και έξι ανθυποβρυχιακών σκαφών.

δημιουργούσαν κίνδυνο για το πολιτικό, κοινωνικό, οικονομικό καθεστώς και θα βοηθούσαν στον νέο εθνικό στόχο, τον «εκπολιτιστικό», και την οικονομική ανάπτυξη και επέκταση του ελληνισμού. Η τουρκική πλευρά όμως αντιτάχθηκε στην αθρόα εγκατάσταση, οπότε επιδιώχθηκε και επιτεύχθηκε η ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους.³⁵⁷

Μετά το σύμφωνο οι ενδιαφερόμενοι για εγκατάσταση στην Τουρκία, οι οποίοι απαγορευόταν να είναι ανταλλάξιμοι, έπρεπε να υποβάλουν ατομική αίτηση, ενώ δεν επιτρεπόταν να εξασκήσουν επάγγελμα που συνήθιζαν να ασκούν οι Έλληνες.³⁵⁸ Αυτό όμως σήμαινε καθυστέρηση με αποτέλεσμα να αποτρέπεται η αθρόα μεταφορά Ελλήνων στην Τουρκία.³⁵⁹ Επιπλέον, στις διατάξεις της συμφωνίας υπήρχε πρόβλεψη για εγκατάσταση υποκαταστημάτων τραπεζών και ανωνύμων εταιριών, για τις οποίες ρυθμιζόταν το φορολογικό σύστημα.³⁶⁰ Έτσι, αν και δεν βρήκε ευχαριστημένους αυτούς που ήθελαν την μετανάστευση στην Τουρκία, για εξεύρεση εργασίας, βρήκε όμως τον εμπορικό κόσμο ικανοποιημένο και σε συνδυασμό με την σύμβαση εμπορίου είδε να ανοίγεται η τουρκική αγορά για τα προϊόντα του.³⁶¹

Ο Βενιζέλος έχοντας επίγνωση των τουρκικών δισταγμών για την εγκατάσταση των ανταλλάξιμων στην Τουρκία υπέγραψε την συμφωνία με την ελπίδα, ότι στο μέλλον με την εδραίωση των καλών σχέσεων, θα κάμπτονταν οι δισταγμοί όμως αργότερα εγκαταλείφθηκε ώστε να «να μην θιγεί το φιλότιμο της Τουρκίας».³⁶² Από τις δύο αυτές συμφωνίες η ελληνική αντιπολίτευση περίμενε το αντιστάθμισμα των θυσιών, όπως τις ονόμασε, που δέχθηκε η Ελλάδα για την υπογραφή της συμφωνίας του Ιουνίου.

³⁵⁷ Ε.Π.Σ. Βουλής, αγόρευση Θ. Σοφούλη 19/12/1930. Άρθρο 1 της σύμβασης. Εφημ. *Ακρόπολις* 2/8/30, *Ελεύθερον Βήμα* 30/6/30, *Η Καθημερινή* 21/7/30.

³⁵⁸ Στην αγόρευση του ο Π. Αργυρόπουλου (*Κόμμα των Φιλελευθέρων*) μίλησε μόνο για επαγγέλματα λιμένος 18/12/30 (Ε. Π. Σ. Βουλής σ. 184). Ευθ. Ακριβούλης (2009), σ. 100. Θ. Κονδύλης (2009), σ. 70.

³⁵⁹ Θ. Κονδύλης (2009), σ. 70.

³⁶⁰ Ε. Π. Σ. Βουλής Αγόρευση Π. Αργυρόπουλου (*Κόμμα των Φιλελευθέρων*) 18/12/30, σ. 184.

³⁶¹ Θ. Κονδύλης (2009), σ. 71. Δ. Ευθ. Ακριβούλης (2009), σ. 101.

³⁶² Ο Σ. Συμεώνουγλου στην ομιλία του στη Βουλή είπε ότι η Τουρκία αρνούσαν την επιστροφή των ανταλλάξιμων, ακόμα και για ταξίδι, διότι δεν είχε αποπερατωθεί το έργο της Μικτής Επιτροπής και του Δικαστηρίου, με αποτέλεσμα κάποιος ταξιδιώτης να έχει την δυνατότητα να επιδιώξει υλική αποζημίωση (Ε. Π. Σ. Βουλής, 20/12/30, σ. 224). Ι. Αναστασιάδου (1982), σ. 56. Π. Παπαστράτης (2009), σ. 404.

Η Τουρκία το 1929 είχε καταγγείλει την εμπορική σύμβαση της Συνθήκης της Λοζάνης, ώστε να δημιουργήσει ένα καινούργιο δασμολόγιο, με αποτέλεσμα τα κράτη να προσπαθήσουν να υπογράψουν μαζί της εμπορικές συμβάσεις.³⁶³ Όπως ήδη έχουμε αναφέρει υπήρχε αναπτυσσόμενο ελληνοτουρκικό εμπόριο, όμως το ισοζύγιο του έγερνε υπέρ της Τουρκίας. Επιπλέον, υπήρχε μείωση εισαγωγής στην Τουρκία, σε σχέση με το παρελθόν, των οινόπνευματων ποτών, ενώ ταυτόχρονα παρουσιάζονταν προβλήματα με τα πιστοποιητικά προέλευσης των ελληνικών προϊόντων.³⁶⁴

Στόχος της ελληνικής κυβέρνησης ήταν να υπογραφεί μια σύμβαση αντίστοιχη με αυτές που είχαν υπογράψει οι Μεγάλες Δυνάμεις και που θα επέτρεπε την αύξηση των ελληνικών εξαγωγών.³⁶⁵ Από ελληνικής πλευράς, μέσω του τύπου, ακούστηκαν αιτήματα προς την κυβέρνηση για ελεύθερη αλιεία στα παράλια της Μικράς Ασίας και για την ακτοπλοΐα μεταξύ των δύο χωρών, κάτι που δεν τα αποδέχθηκε ο Βενιζέλος, ενώ ο τουρκικός τύπος από την κυβέρνηση του ζήτησε την προστασία των σιτηρών.³⁶⁶ Η Σύμβαση του Εμπορίου που υπογράφηκε μπορεί να χαρακτηρίστηκε ως ευνοϊκή³⁶⁷ για την Ελλάδα μια και στις διατάξεις της λάμβανε προνομιακές εκπτώσεις, κάνοντας την ευνοούμενο κράτος (για ορισμένα προϊόντα της) αλλά δεν έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα στις εξαγωγές της.³⁶⁸ Οι εκπτώσεις ήταν 30% για γλυκά κρασιά, κολοφώνιο (ελληνική πίσσα), 25% για μανταρίνια, κίτρα, κρασιά, 22% για 27 είδη όπως υφάσματα, νήματα, σκοινιά, κονιάκ, 15% για σαλοξίνη, 12,5% για κατεργασμένα δέρματα και 5% στους σάκους και τα υφάσματα συσκευασίας.³⁶⁹

Με την σύμβαση αυτή, η ελληνική κυβέρνηση ευελπιστούσε να διοχετεύσει στην Τουρκία τα προϊόντα τα οποία αδυνατούσε, λόγω της οικονομικής κρίσης, να τα εξαγάγει

³⁶³ Ι. Αναστασιάδου (1982), σ. 60.

³⁶⁴ Περιοδ. *Πειθαρχία* 20/7/30. Η Ελλάδα εισήγαγε στην Τουρκία μεταξόσπορο, σπειροειδή, ελιές, καπνό σε φύλλα, μέλι, κονιάκ, κολοφώνιο, νέφτι, αμύγδαλα). Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το καλοκαίρι του 1930 σταμάτησαν οι εξαγωγές προς την Γαλλία των ελληνικών κρασιών, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί πρόβλημα στην αμπελουργία και την οινοποιία.

³⁶⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 2/8/30, *Η Καθημερινή* 29/8/30.

³⁶⁶ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 2/8/30, *Η Καθημερινή* 21/9/30.

³⁶⁷ Ι. Αναστασιάδου (1982), σ. 62. Δ. Ευθ. Ακριβούλης (2009), σ. 102. Θ. Κονδύλης (2009), σ. 72.

³⁶⁸ Θ. Κονδύλης (2009), σ. 73. Ο Μιχαλάκοπουλος, επιχειρηματολογώντας υπέρ της Σύμβασης ανέφερε ότι, η Ελλάδα εξαρτιόνταν από την Τουρκία γιατί εισήγαγε από αυτήν πρώτες ύλες, με αποτέλεσμα σε περίπτωση διακοπής των εμπορικών σχέσεων η Ελλάδα να είναι αναγκασμένη να τις βρει από πιο μακρινές χώρες, κάτι που ανέβαζε το κόστος τους.

³⁶⁹ Ι. Αναστασιάδου (1982), σ. 63. Θ. Κονδύλης (2009), σ. 72.

στις ευρωπαϊκές αγορές και να εξασφαλίσει την εξαγωγή φθηνών πρώτων υλών για τη βιομηχανία της.³⁷⁰ Επιπλέον βοήθωσε τους Έλληνες εφοπλιστές, οι οποίοι ανέλαβαν την μεταφορά τους, αλλά και τα επαγγέλματα που σχετίζονται με τα λιμάνια και τη ναυτιλία.³⁷¹ Η Ελλάδα με την σειρά της έκανε με τη σύμβαση αυτή και παραχωρήσεις στην Τουρκία που αφορούσαν την φορολόγηση των ζώων, δημιουργώντας μια κατηγορία που ευνοούσε τα τουρκικά έναντι των σερβικών και την απαλλαγή των τουρκικών προϊόντων από τους δημοτικούς φόρους, σε περίπτωση που μεταφέρονταν από τη μία ελληνική πόλη στην άλλη, κάτι που προκάλεσε συζητήσεις στην Ελλάδα κατά της συμφωνίας.³⁷²

Την 25^η Οκτωβρίου ο Βενιζέλος, συνοδευόμενος από τον υπουργό των Εξωτερικών Μιχαλακόπουλο και τις συζύγους τους, επιβιβάστηκε στο καταδρομικό «Ελλη» και μετέβηκε στο Χαϊδάρ πασά και στην συνέχεια σιδηροδρομικώς στην Άγκυρα. Η υποδοχή που του επιφύλαξαν οι Τούρκοι επίσημοι και απλοί πολίτες ήταν θερμή.³⁷³ Για τη δημιουργία του κλίματος αυτού βοήθησε η σύσταση της τουρκικής κυβέρνησης προς τον τύπο για παύση των επιθέσεων του προς την ελληνική μειονότητα, αλλά και ο ίδιος ο τύπος που χρησιμοποίησε θερμές εκφράσεις για τον Έλληνα πρωθυπουργό και το ταξίδι του.³⁷⁴ Το ίδιο κλίμα οι Έλληνες επίσημοι συνάντησαν και στις δεξιώσεις και στις ιδιαίτερες συνομιλίες με τους Τούρκους ομολόγους τους και τον Τούρκο Πρόεδρο Μουσταφά Κεμάλ.³⁷⁵

Ο Βενιζέλος μίλησε για την ανάγκη προσέγγισης των δύο κρατών επειδή τα σύνορά τους ήταν οριστικά και τίποτα πλέον δεν τα χώριζε (όπως είχε πλέον το Αιγαίο δεν χώριζε αλλά ένωνε) ενώ οι λαοί τους ζήσανε μαζί για αιώνες, γνωρίζονταν και κατά βάθος αγαπιούνταν.³⁷⁶ Επιπλέον, είπε ότι οι συμφωνίες θα μπορούσαν να

³⁷⁰ Ι. Αναστασιάδου (1982), σ. 64.

³⁷¹ Ι. Αναστασιάδου (1982), σ. 63.

³⁷² Δ. Ευθ. Ακριβούλης (2009), σ. 102. Θ. Κονδύλης (2009), σ. 72. Τα σερβικά ζώα ζύγιζαν γύρω στα 400 κιλά ενώ τα τουρκικά γύρω στα 200. Με τη Σύμβαση δημιουργήθηκε μία κατηγορία, η οποία περιλάμβανε τα ζώα που ζύγιζαν 100-200 κιλά ώστε αυτά να έχουν μικρότερο δασμό.

³⁷³ Εφημ. *Ακρόπολις* 27/10/30, 28/10/30, 1/11/30, *Ελεύθερον Βήμα* 27/10/30, 28/10/30, 29/10/30, 30/10/30. Κ.Αλ. Καραμανλής (1995), σ. 85. <https://www.youtube.com/watch?v=X1K0qmJQWE> (τελευταία επίσκεψη 22/03/2015). Το «Ελλη» το υποδέχθηκε με τιμές το τουρκικό πολεμικό ναυτικό, ενώ οι σιδηροδρομικοί σταθμοί ήταν σημαιοστολισμένοι με την ελληνική σημαία.

³⁷⁴ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 27/10/30.

³⁷⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 28/10/30, 29/10/30, *Ελεύθερον Βήμα* 28/10/30, 29/10/30, *Η Καθημερινή* 28/10/30, 30/10/30.

³⁷⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 29/10/30, *Ελεύθερον Βήμα* 28/10/30.

χρησιμοποιηθούν για την επίτευξη της *Βαλκανικής Ένωσης*, και για τον Κεμάλ ότι τον γνώρισε ως μεγάλο στρατιωτικό αλλά τότε τον είδε και ως μεγάλο πολιτικό.³⁷⁷

Ο Κεμάλ είπε ότι τα δύο κράτη πρέπει να συνεργαστούν «*υπέρστενω*ς» γιατί μόνο έτσι οι ευρωπαίοι θα τα λογάριαζαν και θα τα εκτιμούσαν. Επίσης, εκτιμούσε ότι οι σχέσεις των δύο κρατών που ξεκίνησαν να συσφίγγονται δεν στηρίζονταν μόνο στα έγγραφα, αλλά στην αντίληψη της πραγματικότητας.³⁷⁸ Για τους δύο λαούς είπε ότι είναι ψυχικώς ένα και ότι το παρελθόν ήδη έχει διαγραφεί και ζήτησε από τον ελληνικό τύπο (κάτι που ζήτησε και ο Ισμέτ) να βοηθήσει στη διαμόρφωση του κλίματος φιλίας και να ξεπεραστούν τα εμπόδια.³⁷⁹

Ο Τούρκος πρωθυπουργός και ο υπουργός των εξωτερικών συμφώνησαν με τους προηγούμενους και μίλησαν για τα κοινά συμφέροντα των δύο χωρών και την Βαλκανική συνεννόηση.³⁸⁰ Επιπλέον, όλοι τους έκαναν λόγο για κοινά οικονομικά σύνορα δίνοντας έμφαση στις οικονομικές σχέσεις που έπρεπε να συσφιχθούν, ενώ στις δημόσιες συζητήσεις αναφέρθηκαν στην ανάγκη ύπαρξης ειρήνης στην Εγγύς Ανατολή.³⁸¹ Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι Βενιζέλος συναντήθηκε και με τον αρχηγό της τουρκικής αντιπολίτευσης Φετχί, ο οποίος αποδεχόμενος την εξωτερική πολιτική του Ισμέτ δήλωσε ότι είναι θιασώτης της ελληνοτουρκικής φιλίας.³⁸²

Μετά την υπογραφή των συμφωνιών την 30^η Οκτωβρίου οι Έλληνες πολιτικοί αναχώρησαν για την Κωνσταντινούπολη, όπου και συναντήθηκαν με τον Πατριάρχη Φώτιο Β'. Ο Βενιζέλος δεν επισκέφθηκε το Πατριαρχείο κατά την άφιξη του στην Τουρκία για να αποφευχθεί η δημιουργία αρνητικού κλίματος στην τουρκική κυβέρνηση και κοινή γνώμη.³⁸³ Για μία ακόμα φορά τον Βενιζέλο τον υποδέχθηκε πλήθος κόσμου, Τούρκοι και ομογενείς. Την ελληνοτουρκική προσέγγιση σχολίασε και Πατριάρχης, ο οποίος έκανε λόγο για την ελπίδα επίτευξης της ειρήνης στην Εγγύς

³⁷⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 29/10/30, *Ελεύθερον Βήμα* 29/10/30.

³⁷⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 28/10/30, 29/10/30, *Η Καθημερινή* 28/10/30.

³⁷⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 28/10/30, 29/10/30, *Ελεύθερον Βήμα* 30/10/30, *Η Καθημερινή* 28/10/30.

³⁸⁰ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 26/10/30, 31/10/30, *Η Καθημερινή* 26/10/30, 29/10/30, *Ριζοσπάστης* 29/10/30.

³⁸¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 30/10/30, *Η Καθημερινή* 30/10/30, *Ριζοσπάστης* 30/10/30.

³⁸² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 29/11/30, *Η Καθημερινή* 29/10/30.

³⁸³ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 26/10/30. Η τουρκική κυβέρνηση είχε δηλώσει επίσημα ότι ήταν ευχαρίστηση της ο Έλληνας πρωθυπουργός να επισκεφθεί τον Πατριάρχη.

Ανατολή.³⁸⁴ Ο Βενιζέλος μιλώντας στους δημοσιογράφους ανέφερε ότι οι δύο χώρες ήρθαν σε συμφωνία επειδή δεν είχαν εδαφικές βλέψεις, εξέφρασε την ελπίδα ότι τα αποτελέσματα της θα ήταν σταθερά και καρποφόρα για τα δύο έθνη και την Εγγύς Ανατολή και τόνισε ότι οι δύο μειονότητες όφειλαν να εργαστούν για την διευκόλυνση των κυβερνήσεων.³⁸⁵

Η επίσκεψη Βενιζέλου στην Άγκυρα συνέπεσε με αυτή του Ούγγρου πρωθυπουργού Μπέτλεν, ο οποίος δεν έγινε αποδέκτης των ιδίων θερμών εκδηλώσεων, και προκάλεσε τις ανησυχίες των διπλωματών στην Άγκυρα, ιδιαίτερα του Γάλλου, του Άγγλου και του Γιουγκοσλάβου. Τις ανησυχίες τις ενίσχυσαν η κοινή εμφάνιση Κεμάλ, Βενιζέλου, Μπέτλεν στην παρέλαση για τον εορτασμό της τουρκικής δημοκρατίας και το ευχαριστήριο τηλεγράφημα Ρουσδή προς τον Μουσολίνι, με το οποίο τον ευχαριστούσε για την συνεισφορά της Ιταλίας στην επίτευξη των συμφωνιών.³⁸⁶ Τις ανησυχίες προσπάθησαν να διασκεδάσουν οι Έλληνες και Τούρκοι πολιτικοί λέγοντας ότι η φιλία των δύο κρατών δεν στρέφονταν κατά κανενός, κάτι που ανέφερε και ο ίδιος ο Μπέτλεν.³⁸⁷

Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του Έλληνα πρωθυπουργού, στην Αθήνα ο στρατηγός Πάγκαλος και βασιλόφρονες αξιωματικοί προσπάθησαν να ανατρέψουν πραξικοπηματικά την κυβέρνηση. Οι αξιωματικοί με την κίνηση τους αυτή ήθελαν να αποφύγουν το «ατιμωτικό», όπως το είπαν για την ελληνική ιστορία και τις ιερές υποθήκες, σύμφωνο.³⁸⁸ Με την επιστροφή του στην Αθήνα ο κρητικός πολιτικός

³⁸⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 2/11/30, *Ελεύθερον Βήμα* 2/11/30, *Η Καθημερινή* 2/11/30.

³⁸⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 2/11/30, *Ελεύθερον Βήμα* 1/11/30, *Η Καθημερινή* 2/11/30. Για τις μειονότητες έγινε σύσκεψη στην Άγκυρα μεταξύ Βενιζέλου, Ισμέτ, Μιχαλακόπουλου και Ρουσδή αλλά δεν γνωστοποιήθηκε περαιτέρω το περιεχόμενο της (εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 1/11/30).

³⁸⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 30/10/30, *Ελεύθερον Βήμα* 30/10/30, 1/11/30, *Η Καθημερινή* 30/10/30, Δ. Ευθ. Ακριβούλης (2009), σ. 83.

³⁸⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 29/10/30, *Ελεύθερον Βήμα* 29/10/30, 2/11/30, 3/11/30, 5/11/30, 6/11/30, *Η Καθημερινή* 29/10/30, 12/12/30. Σημειώνουμε ότι η Ελλάδα είχε πρόσφατα υπογράψει εμπορικές συμφωνίες με την Ουγγαρία, τη στιγμή που η Ουγγαρία ήταν μία αναθεωρητική χώρα την οποία φοβόταν η Γιουγκοσλαβία και η Ρουμανία.

³⁸⁸ Κ. Αλ. Καραμανλής (1995), σ. 94. Σε άρθρο του στην *Καθημερινή* ο Πάγκαλος έγραψε: «Είναι προφανές ότι υπάρχει ζωνή εξέγερσις εις το στράτευμα και είναι φυσικόν να υπάρχει εξέγερσις, όταν βλέπουν τον πρωθυπουργόν της ηττημένης Ελλάδος να επισκέπτεται με κλάδον ελαίας τον νικητήν και να χειροκροτή μια θαυμάσιαν στρατιωτική παρέλασιν, αποτελούσαν τραγικήν αντίθεσιν προς την ιδικήν μας στρατιωτικήν «γύμνιαν», εις την οποίαν ο ίδιος καταδίκασε την Ελλάδα. αλλ' από του σημείου αυτού μέχρι της εκρήξεως κινήματος προς την ανατροπήν της Κυβερνήσεως υφίσταται απόστασις [...]. Εγώ δεν μπορούσα υπό τας σημερινάς συνθήκας τουλάχιστον, να αναλάβω τας ευθύνas μια επαναστάσεως» (εφημ. *Η Καθημερινή* 31/10/30).

ανέλαβε το Υπουργείο Πολέμου για έξι περίπου εβδομάδες, ώστε να ελέγξει το στράτευμα.

Αυτή την κίνηση του πραξικοπήματος, μάλλον την επικροτούσε η γαλλική πρεσβεία στην Αθήνα.³⁸⁹ Η Γαλλία δεν ήθελε την υπογραφή τριμερούς συμφώνου (Ελλάδας, Ουγγαρίας, Τουρκίας) με τη βοήθεια της Ιταλίας, το οποίο θα ήταν εχθρικό έναντι της Μικρής Αντάντ. Επιπλέον λόγος δυσaráσκείας της έναντι των συμφώνων ήταν ότι δεν διατηρούσε καλές σχέσεις με το κεμαλικό καθεστώς, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, ενώ οι ελληνογαλλικές εμπορικές σχέσεις αντιμετώπιζαν προβλήματα.³⁹⁰ Η Γαλλία είχε αντιταχθεί σε αυτή την ελληνοτουρκική προσέγγιση, σε βαθμό που ο Ρουσδής είπε ότι αν δεν είχε αντιδράσει τόσο έντονα τα σύμφωνα θα είχαν υπογραφεί από το 1929.³⁹¹ Για την καθυστέρηση των ανησυχιών της Γιουγκοσλαβίας, και κατ' επέκταση της Γαλλίας, ο Ρουσδής προγραμμάτισε και διήλθε από το Βελιγράδι, κάτι που έκανε και η ελληνική κυβέρνηση κατά την επίσκεψη του υπουργού εξωτερικών Μαρίγκοβιτς στην Αθήνα, που είχε σκοπό την ενημέρωση για την συνθήκη της ελληνοτουρκικής φιλίας και των περαιτέρω στόχων της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.³⁹² Ενδεικτική της στάσης της Γαλλίας έναντι του βενιζελισμού ήταν η μετακίνηση του Γ. Κονδύλη, ο οποίος χαρακτηρίζονταν για τη φιλογαλλική του πολιτική, από το στρατόπεδο των βενιζελικών κομμάτων σε αυτό των αντιβενιζελικών.³⁹³

Η Αγγλία, από την μία επιδίωκε την απομάκρυνση της Τουρκίας από την ΕΣΣΔ, κάτι που βοηθούσαν τα σύμφωνα αυτά,³⁹⁴ από την άλλη δεν ήθελε οι δύο χώρες να βρίσκονται στην σφαίρα επιρροής της Ιταλίας. Έτσι, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε την στάση της ως ουδέτερη μια και η φιλία των δύο κρατών σταθεροποιούσε ακόμα περισσότερο την πολιτική κατάσταση της περιοχής και την ασφαλή διεξαγωγή του εμπορίου. Αυτά ήταν και προς όφελος του Λονδίνου. Άλλωστε

³⁸⁹Κ. Αλ. Καραμανλής (1995), σ. 94.

³⁹⁰Θ. Κονδύλης (2009), σ. 77. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι τα ελληνικά κρασιά το καλοκαίρι του 1930 δεν γινόταν δεκτά από την γαλλική αγορά δημιουργώντας προβλήματα στην αμπελουργία και την οινοποιία (Μ. Mazower (2002), σ. 159).

³⁹¹Δ. Κιτσίκης (1977), σ. σ. 109-110.

³⁹²Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 7/11/30.

³⁹³Κ. Π. Καλλιγιάς (1988), σ. σ. 305-306.

³⁹⁴Δ. Κιτσίκης (1977), σ. σ. 109-110.

ένας απρόσεκτος χειρισμός της μπορούσε να οδηγήσει στην αποσταθεροποίηση της περιοχής, πράγμα που θα ήταν ολέθριο για τα συμφέροντα της.³⁹⁵ Αυτό όμως δεν την εμπόδισε να θέσει σε δυσμένεια τον Βενιζέλο, ο οποίος επί πολλά έτη ήταν πιστός σε αυτή, αλλά και τον Μιχαλακόπουλο, ο οποίος μπορούσε μέχρι τότε να χαρακτηριστεί ως αγγλόφιλος, και να αρχίσει να προσεγγίζει την αντιβενιζελική παράταξη.³⁹⁶

Παρά την απόπειρα κινήματος από τον Πάγκαλο, ο Βενιζέλος έτυχε θερμής υποδοχής από τους δημάρχους Πειραιά και Αθηνών και από τον αθηναϊκό κόσμο. Ο δήμαρχος, στέλεχος του Λαϊκού κόμματος και θιασώτης της ελληνοτουρκικής προσέγγισης, Σπύρος Μερκούρης, φωταγώγησε την Αθήνα, ενώ η συνομοσπονδία επαγγελματιών οργάνωσε τη δημόσια ομιλία Βενιζέλου στην πλατεία Συντάγματος, την οποία παρακολούθησε πλήθος κόσμου.³⁹⁷ Στο λόγο του ανέφερε ότι οι δύο χώρες δεν έχουν εδαφικές βλέψεις και ότι η προσέγγιση της Τουρκίας ήταν «*απολύτως επιβεβλημένη*» αφού πλέον τίποτε δεν χώριζε τις δύο χώρες, αλλά αντιθέτως υπήρχαν πολλοί παράγοντες που ωθούσαν στην συνεργασία, και ότι στο ταξίδι του επιδιώχθηκε η ειρήνη και τέθηκαν οι βάσεις μια εδραιωμένης φιλίας.³⁹⁸ Για αυτόν από τη στιγμή που τα δύο κράτη αποδέχονταν το εδαφικό καθεστώς θα ήταν «*μωρία*» να εμπλακούν σε πολεμικές περιπέτειες χάριν των συμφερόντων ή των βλέψεων τρίτων, όπως της Γαλλίας ή της Ιταλίας.³⁹⁹

Το ταξίδι απασχόλησε την επικαιρότητα και πρωτοστάτησε στον τύπο της εποχής. Παρουσιάστηκε η θερμή υποδοχή των Ελλήνων πολιτικών από τους Τούρκους (πολιτικούς, πλήθος κόσμου και τύπο), η κατάπληξη που προξένησε στους ξένους διπλωμάτες και ήρθαν σε αντιπαράθεση για τους στόχους που ήθελε να πετύχει ο

³⁹⁵ Θ. Κονδύλης (2009), σ. 76.

³⁹⁶ Κ. Π. Καλλιγιάς (1988), σ. σ. 305-306. Εφημ. *Ακρόπολις* 3/11/30, *Ελεύθερον Βήμα* 6/11/30. Ο Μιχαλακόπουλος ενημέρωσε τον Άγγλο πρέσβη Ramsey και προσπάθησε να τον καθησυχάσει.

³⁹⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 3/11/30, 4/11/30, *Ελεύθερον Βήμα* 3/11/30, 4/11/30, *Η Καθημερινή* 3/11/30, 4/11/30. Κατά την διάρκεια του ταξιδιού Βενιζέλου και επί της ευκαιρίας της τουρκικής εθνικής εορτής στο Εμπορικό Επιμελητήριο Αθηνών οι οργανώσεις Αθηνών και Πειραιώς παρουσία του τούρκου πρέσβη Ενίς βεη διοργάνωσαν συνάντηση, κάτι που δείχνει την αισιοδοξία του εμπορικού κόσμου για την εμπορική συνεργασία των δύο χωρών. Μάλιστα ο Πρόεδρος του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου έκλεισε τον λόγο του λέγοντας «*Ζήτω η Τουρκική Δημοκρατία! Ζήτω ο Μουσταφά Κεμάλ!*» (εφημ. *Η Καθημερινή* 30/10/30).

³⁹⁸ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 4/11/30.

³⁹⁹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 8/11/30.

Βενιζέλος με αυτό.⁴⁰⁰ Στην φιλοκυβερνητική εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* η αρθρογραφία προσπάθησε να παρουσιάσει αλλαγή στην στάση των Τούρκων απέναντι στους Έλληνες ώστε να υπάρξει η λήθη του παρελθόντος και να δημιουργηθεί ευνοϊκό κλίμα για την παγίωση της ειρήνης μεταξύ των δύο χωρών.⁴⁰¹

Παρακολουθώντας τον νέο εθνικό στόχο που είχε η κυβέρνηση, παρουσίασε το ταξίδι ότι είναι η νέα αργοναυτική εκστρατεία με το «*χρυσόμαλλο δέρας*» να είναι η ειρήνη και η απεριόριστη προαγωγή επί του ελληνικού εδάφους⁴⁰² και ότι «*μας δεικνύει ποιος είναι ο δρόμος της αναγεννήσεως. Δρόμος όχι ανάγκης, αλλά θεληματικός και ιδεωδώς ορθός*».⁴⁰³ Για την εφημερίδα ο εθνικός στόχος της επέκτασης δημιουργήθηκε από την αντιπαράθεση των Μεγάλων Δυνάμεων που είχαν συμφέροντα στο Αιγαίο. Πλέον, με την επιλογή του Βενιζέλου των ίσων αποστάσεων ο στόχος αυτός δεν είχε πεδίο δράσης με αποτέλεσμα να επιδιωχθεί η ειρήνη ως αποτέλεσμα όχι «*μόνο αγάπης αλλά και μεγάλης ανάγκης*».⁴⁰⁴ Έτσι παρουσιάστηκαν οι συμφωνίες ως το πρώτο κεφάλαιο της νέας ιστορίας των δύο χωρών η οποία εξυπηρετούσε το νέο μεγάλο διεθνές ιδανικό.⁴⁰⁵

Δεν παρέλειψε να πει ότι η εξωτερική ηρεμία έπρεπε να συνδυαστεί με την εσωτερική και να καυτηριάσει την εσωτερική αναταραχή που υπήρξε με την προσπάθεια Πάγκαλου για πραξικόπημα.⁴⁰⁶ Τέλος, παρουσίασε την αρθρογραφία των γαλλικών εφημερίδων *Χρόνος* και *Εφημερίδα των Συζητήσεων* και της βρετανικής *Times* που εξήραν την σημασία της συμφωνίας, ώστε να μειωθεί στο εσωτερικό της Ελλάδας η ανησυχία που προκάλεσε σε Γαλλία, Γιουγκοσλαβία, Μ. Βρετανία, η ταυτόχρονη επίσκεψη Βενιζέλου και Μπετλέν στην Άγκυρα.⁴⁰⁷

⁴⁰⁰ Εφημ. *Ακρόπολις*, 27/10/30, 28/10/30, *Ελεύθερον Βήμα* 25/10/30, 26/10/30, 27/10/30, 28/10/30, 29/10/30, 2/11/30, *Η Καθημερινή* 27/10/30, 28/10/30, 30/10/30.

⁴⁰¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 25/10/30.

⁴⁰² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 25/10/30.

⁴⁰³ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 25/10/30.

⁴⁰⁴ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 29/10/30, 30/10/30. 28/10/30: «ο ιμπεριαλιστικός εγωισμός του τύπου, που εδηλητηρίαζε την ατμόσφαιρα και δεν έπρεπε να υφίσταται εγκαρδιότητα μεταξύ των δύο εθνών, δεν έχει πλέον πεδίο δράσεως. Παρήλθεν η εποχή κατά την οποίαν η Ελλάς και η Τουρκία εγίνοντο όργανα των ξένων, που απέβλεπαν εις την λεκάνην του Αιγαίου».

⁴⁰⁵ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 31/10/30.

⁴⁰⁶ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 4/11/30.

⁴⁰⁷ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 1/11/30, 4/11/30, 8/11/30, 9/11/30, 24/12/30, 6/1/31.

Η Ακρόπολις, ένθερμος υποστηρικτής της προσέγγισης και του νέου εθνικισμού, έγραψε «...επιβάλλεται «υπερφιλική» ελληνοτουρκική συνεργασία- Είνε τύφλωσις πραγματική πάσα αντίθετος αντίληψις...»⁴⁰⁸ και χαρακτήρισε τις συμφωνίες ως επιτυχία του Βενιζέλου αφού ενώ ήταν επιζήμιες για τους πρόσφυγες θα έδιναν ώθηση στην ζωή της Ελλάδας.⁴⁰⁹ Όσον αφορά την επιδίωξη της ειρήνης, ως το νέο εθνικό ιδανικό, υποστήριξε, ότι οι δύο λαοί έριξαν στην λήθη το παρελθόν και εξόρμησαν προς τα «κοινά μεγάλα πεπρωμένα» και ότι στο μέλλον που φτιάχνονταν η επόμενη γενιά δεν θα μισεί τους Τούρκους αλλά θα κάνει το αντίθετο.⁴¹⁰ Για τον λόγο αυτό παρουσίασε τον λόγο του Κεμάλ στον οποίο είπε: «οι πόλεμοι πρέπει να εκλείψουν διότι ατιμάζουν την ανθρωπότητα και οι λαοί, ιδίως οι δικοί μας υπέφεραν πολύ [...]. Το παρελθόν διεγράφη και ουδέν πλέον μας χωρίζει».⁴¹¹

Η Πειθαρχία και Η Καθημερινή κατηγόρησαν την κυβέρνηση για την αλλαγή των εθνικών ιδανικών, τα οποία απαιτούνταν για την αντιμετώπιση του εχθρού, είτε αυτός ήταν εξωτερικός, είτε εσωτερικός. Η πρώτη, που ήθελε την εδαφική επέκταση της Ελλάδας, είπε ότι τα πατροπαράδοτα ιδανικά δεν αντικαταστάθηκαν με «ισότιμα». Για το περιοδικό η ειρήνη (που επιδίωκαν και οι διεθνιστές) και η κατανομή του πλούτου δεν θεωρήθηκαν ως «ισότιμα» ιδανικά με αυτά που παρουσίασε η παράδοση και η Μεγάλη Ιδέα, διότι δεν μπορούσαν να εμπνεύσουν την ψυχή του λαού προς ηθικά κατορθώματα και να οδηγήσουν τους Έλληνες σε κινητοποίηση για εδαφική επέκταση.⁴¹² Είπε μάλιστα ότι με τον πόλεμο η Ελλάδα πέτυχε την εθνική της ανεξαρτησία αλλά όχι την εθνική της ενότητα, μια και εκτός των εδαφών της υπήρχαν συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί. Για τον λόγο αυτό δεν θα έπρεπε να θεωρηθεί η Λοζάνη οριστική διότι τίποτα δεν είναι οριστικό στον κόσμο. Επιπλέον είπε ότι μετά το 1922 δόθηκαν 30 δις δρχ για την αποκατάσταση των προσφύγων και την αποφυγή εσωτερικών ταραχών, αλλά στα «στενά σύνορα» της χώρας «επέσαμεν [...] πάρα πολλοί

⁴⁰⁸ Εφημ. Ακρόπολις 30/10/30.

⁴⁰⁹ Εφημ. Ακρόπολις 2/11/30: «Αι γενόμεναι υποχωρήσεις ήσαν μια σκληράν ανάγκη για να αποκτήση τέλος η Χώρα μας τη γαλήνη της, δια να μείνη απερίσπαστος από εξωτερικάς μέριμνας και αφιερωθή της εις το τεράστιον έργον της εξωτερικής αναδιοργάνωσης και της οικονομικής της περισυλλογής».

⁴¹⁰ Εφημ. Ακρόπολις 5/11/30.

⁴¹¹ Εφημ. Ακρόπολις 28/10/30.

⁴¹² Περιοδ. Πειθαρχία 19/10/30.

και δεν μπορούμε να ζήσουμε» με αποτέλεσμα ένας μελλοντικός ελληνοτουρκικός πόλεμος να μην αποκλείονταν.⁴¹³

Όσον αφορά τον πόλεμο είπε ότι δεν είναι ιδανικό αλλά αδήριτος ανάγκη, αλλά ούτε και η ειρήνη είναι ιδανικό και απευθυνόμενος στον Βενιζέλο ζήτησε να επιστρέψει στα ιδανικά που τον έκαναν εθνικό ηγέτη μια και θα κινδύνευε να του πουν ότι εξέλαβε τα «κομματικά [...] ως εθνικά σύμβολα».⁴¹⁴ Για τις ίδιες τις συμφωνίες σε άρθρο του ο Λύχνος είπε ότι «δεν διαλύθηκε ο πάγος της προαιώνιου εχθρότητας» μια και από τις συμφωνίες που υπογράφηκαν φάνηκε ότι η Τουρκία παρέμεινε επιφυλακτική και δεν προχώρησε σε πολλές παραχωρήσεις. Για αυτόν, «το ταξίδι υπήρξε μία ακόμα θυσία, θυσία σε αυτή ηθική, θυσία γοήτρου εις το βωμόν της φιλειρηνικής μας μετά τον πόλεμον πολιτικής».⁴¹⁵

Η συντηρητική *Καθημερινή* ήθελε την προσέγγιση με την Τουρκία αλλά τάχθηκε κατά του τρόπου με τον οποίο πραγματοποιήθηκε, θεωρώντας ότι έπρεπε να γίνει αργά και σιωπηλά και να περιοριστεί στον οικονομικό τομέα για να διατηρηθούν τα εθνικά ιδανικά.⁴¹⁶ Η Ελλάδα θα μπορούσε, με τον τρόπο αυτό, να διατηρήσει καλές σχέσεις με την Τουρκία και όταν βρεθεί η κατάλληλη στιγμή να συνεχίσει την εθνική της ολοκλήρωση. Η Ελλάδα όμως, είπε, με την κυβέρνηση Βενιζέλου ζούσε μια εποχή «γενικού εκπεσμού κατά την οποία το χρηματιστήριο του αισθήματος δοκιμάζουν τον μεγαλύτερο πανικό οι Πατρίδες» και «δουλείας του πνεύματος».⁴¹⁷ Για αυτήν δεν έπρεπε ο πρωθυπουργός να πάει στην Τουρκία αφού η μονογραφή της συμφωνίας είχε ήδη γίνει. Παρουσίασε, συνεχίζοντας την αντιπαράθεση που άρχισε μετά το 1922 και των ευθυνών για αυτό, ότι το ταξίδι έγινε «για να δείξει ότι ο Βενιζέλος είναι ξένος με τις πρόσφατες συμφορές και διερχόμενος από την Μικρά Ασία να παίζει τον ρόλο του γιατρού που ακολουθεί την κηδεία του πελάτη του».⁴¹⁸

⁴¹³ Περιοδ. *Πειθαρχία* 19/10/30.

⁴¹⁴ Περιοδ. *Πειθαρχία* 19/10/30.

⁴¹⁵ Περιοδ. *Πειθαρχία* 9/11/30.

⁴¹⁶ Εφημ. *Η Καθημερινή* 28/10/30, 4/11/30: «η Καθημερινή είναι σύμφωνη με τη φιλία και τη συμμαχία ακόμα και να πολεμήσουμε πλάι-πλάι [...] θα έπρεπε όλα τα σύμφωνα, συμμαχίες, συνεννοήσεις να γίνουν αργά, ευπρεπώς μεταξύ των δύο κρατών και όχι ο Βενιζέλος να πάει στην Άγκυρα και να χορεύει με τον Κεμάλ, χωρίς οι Έλληνες δημοσιογράφοι να κρασπούν στο προεδρικό μέγαρο της Άγκυρας, χωρίς να υπάρχουν άνθη, γλέντια, πρόστυχοι εναγκαλισμοί και αληθώς προδοτική θυσία μιας ολόκληρου κιβωτού παραδόσεων και ιδανικών χάριν μιας νεόκοπου φιλίας της οποίας είναι άγνωστη η στέρεη εφαρμογή».

⁴¹⁷ Εφημ. *Η Καθημερινή* 3/11/30, 7/11/30.

⁴¹⁸ Εφημ. *Η Καθημερινή* 26/10/30.

Ο Γ. Βλάχος με άρθρο-επιστολή προς τον Βενιζέλο έγραψε ότι ο αθηναϊκός λαός έπρεπε να τον υποδεχθεί όπως τον Όθωνα το 1862, με την έξωσή του. Στην άρθρο αυτό είπε ότι συμφωνία με την Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε κάνει και ο Τρικούπης και ο Πατριάρχης Ιωακείμ αλλά θεωρήθηκε εθνική, ενώ η συμφωνία που υπογράφηκε από τον κρητικό πολιτικό ήταν «προδοσία», γιατί έγινε από το Κράτος και το υπουργείο των Εξωτερικών χωρίς τον λαό. Επιπλέον, θυμίζοντας τους μύθους του μαρμαρωμένου βασιλιά και της συνέχισης της λειτουργίας στην Αγία Σοφία, είπε ότι κανένα άλλο κράτος δεν είχε δεχθεί να πει ότι ολοκληρώθηκε η εθνική του αποκατάσταση και πως η ηττημένη Ελλάδα του 1897 ονειρεύτηκε την νίκη στους Βαλκανικούς.⁴¹⁹ Για τον εκδότη της η Ελλάδα, με το αστικό της καθεστώς συνέχισε να συντηρεί τις ένοπλες δυνάμεις της και επιδίωκε την ειρήνη για να ησυχάσει από τον πόλεμο και να αποτρέψει την κατάληψη της εξουσίας από τους κομμουνιστές. Για να προφυλαχθεί, λοιπόν, από τον κομμουνισμό θα έπρεπε η θυσία υπέρ της πατρίδας να μην θεωρείται μωρία και σε αυτό μπορούσαν να βοηθήσουν τα ιδανικά (ιστορία, παραδόσεις, παλαιοί ηρωισμοί, μαρμαρωμένοι αυτοκράτορες, δράκοι των παραμυθιών, κάποιοι ανεκπλήρωτοι πόθοι) που είχε κληρονομήσει δωρεάν.⁴²⁰

Για τους λόγους αυτούς άσκησε κριτική και στον λόγο του Βενιζέλου, στον οποίο είπε ότι θα λυθούν όλα τα προβλήματα και θα σβηστεί όλο το παρελθόν και οι παρεξηγήσεις. Η απάντηση της εφημερίδας ήταν η ερώτηση γιατί δεν στάλθηκαν στην Τρίπολη με το ταχυδρομείο τα οστά του Κολοκοτρώνη αντί να συγκεντρώνεται τόσο μεγάλο πλήθος και γιατί έγιναν έρανοι για τον ανδριάντα του Χρυσόστομου, «που γλίστρησε στην προκυμαία της Σμύρνης και πέθανε από παρεξήγηση».⁴²¹ Τέλος επίθεση δέχθηκε και για τις δεξιώσεις που πραγματοποιήθηκαν (λόγω των «πρόστυχων εναγκαλισμών»⁴²²), την τουρκική παρέλαση που παρακολούθησε ο Βενιζέλος μέχρι και για την ανθοδέσμη που δέχθηκε η σύζυγος του, γράφοντας «γιατί πήγατε ασκεπής να παρακολουθήσετε την παρέλαση αυτών που σκότωσαν τον Χρυσόστομο και η κυρία σας δέχθηκε ανθοδέσμη από κήπο που οι σάρκες μας έγιναν λίπασμα;».⁴²³ Πάνω σε αυτό το πλαίσιο ήταν η δημοσίευση γελοιογραφικών σκίτσων με τον ανδριάντα Πατριάρχη Γρηγορίου Ε', του γεύματος Βενιζέλου – Κεμάλ, με την ομιλία Βενιζέλου πάνω σε

⁴¹⁹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 3/11/30.

⁴²⁰ Εφημ. *Η Καθημερινή* 6/11/30.

⁴²¹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 26/10/30.

⁴²² Εφημ. *Η Καθημερινή* 4/11/30.

⁴²³ Εφημ. *Η Καθημερινή* 3/11/30.

μιναρέ με θέα την Ακρόπολη, με αίθουσα σχολείου που είχε ένα δάσκαλο να διδάσκει σε σχολείο ιστορία και η ομιλία του Βενιζέλου προς τους ανάπηρους πολέμου (παράρτημα εικόνων). Η επίθεση ολοκληρώθηκε με το άρθρο που είχε τίτλο στην τουρκική «*Γιασάσιν, κύριε Πρόεδρε*» και το σχόλιο «*μπορεί ο Βενιζέλος να ξέχασε τη γλώσσα της εφημερίδας*». ⁴²⁴

Για τον *Ριζοσπάστη*, που δεν έδωσε βάρος στο ταξίδι του Έλληνα πρωθυπουργού, η προσέγγιση ήταν αποτέλεσμα των αστικών τάξεων των δύο χωρών και μια προσπάθεια των αγγλογάλλων για απομάκρυνση της Τουρκίας από την Ε.Σ.Σ.Δ.. Όσο αφορά την τουρκική είπε ότι είχε ανάγκη από ξένα κεφάλαια και παρότι είχε ηττηθεί ο Φετχί οι απόψεις του πάνω στην οικονομία συνέχιζαν να ενισχύονται. Παρόλα αυτά δεν έβλεπε την Τουρκία να είναι έτοιμη να προσχωρήσει άμεσα στο αντισοβιετικό μπλοκ και αυτό φαινόταν από την στάση που τήρησαν οι Τούρκοι στο πρόσφατο ταξίδι στην Άγκυρα του Γάλλου υπουργού εμπορίου. ⁴²⁵

Μετά την επιστροφή Βενιζέλου και Μιχαλακόπουλου η ελληνική κυβέρνηση δρομολόγησε την συνεδρίαση της Συνταγματικής Επιτροπής για τις Εξωτερικές υποθέσεις, ώστε να παρουσιαστούν οι συμφωνίες και να ελέγξει στην κεκλεισμένων θυρών συνάντηση τις διαφωνίες των κομμάτων για να φανεί ότι τα αστικά κόμματα ήταν υπέρ της προσέγγισης, και συναντήσεις του ίδιου του Βενιζέλου με αξιωματικούς ώστε να καθησυχάσει τις ανησυχίες του στρατεύματος.

Στην Συνταγματική Επιτροπή ο Μιχαλακόπουλος επέμεινε στο φιλικό κλίμα κατά την επίσκεψη, ο Παπαναστασίου μίλησε για την ανάγκη επικρότησης των γενομένων, της στενής φιλίας και την συνεννόηση στη Βαλκανική και ο Ζαβιτζιάνος αναγνώρισε την ανάγκη της τουρκικής προσέγγισης. Ο πρωθυπουργός μίλησε για το φιλικό κλίμα των συνομιλιών και ότι τα σύνορα των δύο χωρών πλέον είχαν μόνο διοικητική σημασία, θεωρώντας τα προς την Ευρώπη ελληνικά σύνορα της Ελλάδας ως τουρκικά. Οι Τσαλδάρης (ο οποίος ήταν ασθενής και τον επισκέφθηκε στο σπίτι του για να ενημερωθεί ο Μιχαλακόπουλος) και Καφαντάρης είπαν ότι ήταν υπέρ της φιλικής συνεννόησης αλλά εξέφρασαν τις επιφυλάξεις τους για τον τρόπο διαχείρισης, θεωρώντας ότι η Ελλάδα προέβη σε θυσίες περιμένοντας θετικότερα αποτελέσματα.

⁴²⁴ Εφημ. *Η Καθημερινή* 3/11/30.

⁴²⁵ Εφημ. *Ριζοσπάστης* 29/10/30.

Μάλιστα ο Τσαλδάρης, προσπαθώντας να μειώσει την προσπάθεια που γινόταν να φανεί ο κρητικός πολιτικός ως πρωτεργάτης της προσέγγισης, είπε ότι την προσέγγιση την είχε αποφασίσει η οικουμενική κυβέρνηση στην οποία συμμετείχε, κάτι που επαναλάμβανε κάθε φορά που ερχόταν ο λόγος στην ελληνοτουρκική φιλία.⁴²⁶

Ο πρωθυπουργός συνάντησε αξιωματούχους στην Θεσσαλονίκη, στην Αθήνα, στην σχολή Ευέλπιδων και στην Λάρισα. Στη Θεσσαλονίκη είπε ότι αφού ναυάγησε η Μεγάλη Ιδέα και δεν υπήρχε πλέον εχθρός, πλην της αρθρογραφίας του «ανόσιου» τύπου (προσπαθώντας να περιορίσει αν όχι να ενοχοποιήσει το δημοκρατικό δικαίωμα της εκφοράς μιας αντίθετης άποψης, ως προς την εξωτερική πολιτική, την χαρακτήρισε τη στάση του αντιπολιτευτικού τύπου ως «αντιεθνική», γιατί όπως είπε δημιουργούσε την εντύπωση ότι δεν ήταν σύμφωνος ο ελληνικός λαός για την σύσφιξη των σχέσεων⁴²⁷), η κυβέρνηση προχώρησε στις συμφωνίες ώστε να υπάρξει καλύτερο μέλλον. Αυτό όμως, όπως είπε, δεν σήμαινε ότι θα παρέλειπε τις υποχρεώσεις προς τον στρατό, όμως δεν μπορούσε να νοηθεί στράτευμα άνευ οικονομικής ανασυγκρότησης και έδωσε το παράδειγμα της Γερμανίας η οποία έχασε τον πόλεμο παρόλο που είχε τον δυνατότερο στρατό.⁴²⁸

Στην φρουρά της Αθήνας είπε ότι προχώρησε στην προσέγγιση για δύο λόγους, με την παράταση της διένεξης θα μπορούσε να επωφεληθεί η Γιουγκοσλαβία και διότι με την ανταλλαγή των πληθυσμών δεν υπήρχαν εδαφικές βλέψεις. Επιπλέον, για να δικαιολογήσει τις μειωμένες δαπάνες για τους εξοπλισμούς, είπε πως το επέβαλε η κατάσταση της ελληνικής οικονομίας και διαβεβαίωσε ότι εξασφαλίστηκε η ειρήνη για πολλά χρόνια. Τέλος, παρότρυνε τους αξιωματούχους να ασχοληθούν με το «υπερήφανο» έργο της εκπαίδευσης, ενώ τους ανέφερε τα καλά σχόλια του Κεμάλ για τον ελληνικό στρατό.⁴²⁹ Στους αξιωματούχους της Λάρισας επανέλαβε το παράδειγμα της Γερμανίας και ότι την ειρήνη την εξασφαλίζουν οι πολιτικοί σχηματισμοί.⁴³⁰

⁴²⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 18/11/30, *Ελεύθερον Βήμα* 18/11/30, *Η Καθημερινή* 18/11/30.

⁴²⁷ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 9/11/30.

⁴²⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 1/12/30, *Ελεύθερον Βήμα* 1/12/30, *Η Καθημερινή* 1/12/30.

⁴²⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 4/12/30, *Ελεύθερον Βήμα* 4/12/30, *Η Καθημερινή* 4/12/30. Παύλος Χιδίρογλου, (1995), *Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της τουρκικής διπλωματικής συμπεριφοράς έναντι της Ελλάδος*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, σ. 23.

⁴³⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 8/12/30, *Ελεύθερον Βήμα* 8/12/30, *Η Καθημερινή* 8/12/30.

Στην τουρκική εθνοσυνέλευση ο Κεμάλ εξήρε τις συμφωνίες λέγοντας ότι τα κοινά συμφέροντα των δύο χωρών βοηθούσαν στην επικράτηση της ειρήνης, ενώ αποφασίσθηκε η μείωση του προϋπολογισμού για το ναυτικό κατά 2 εκ. λίρες.⁴³¹ Η μείωση έγινε τις μέρες που τελείωνε το κουρδικό κίνημα και την εποχή που η Τουρκία είχε υποστεί φυσικές καταστροφές, ξηρασία και τα αποτελέσματα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης.⁴³² Αν και επίσημα μεταξύ των δύο κρατών οι σχέσεις σε επίπεδο κυβερνήσεων βελτιώθηκαν λίγες μόλις μέρες μετά την υπογραφή των συμφωνιών οι τουρκικές αρχές ήθελαν να ονομάσουν τον Πατριάρχη ως Μπας παπά (Αρχιπαπά) και κατάσχεσαν έπιπλα της σχολής Αγίου Νικολάου Τζιβαλίου για τη μη καταβολή φόρων κερδών από τις εισπράξεις δίσκων.⁴³³ Οι διεθνείς σχέσεις στον μεσοπόλεμο στηρίζονταν στην κυριαρχία των εθνών κρατών, τα οποία θεωρητικά δεν δέχονταν παρεμβάσεις από το εξωτερικό. Η Τουρκία, λοιπόν, θεωρώντας ότι η στάση απέναντι στην ελληνική μειονότητα ήταν υπόθεση της εσωτερικής της πολιτικής (που στηρίζονταν στον εθνικισμό και την κοσμικότητα) δεν την μετέβαλε με αποτέλεσμα οι μειονοτικοί να συνεχίσουν να δέχονται πιέσεις.

Στη ελληνική Βουλή η συζήτηση για την κύρωση των συμφωνιών στράφηκε κυρίως γύρω από το πρωτόκολλο για τους ναυτικούς εξοπλισμούς, την εγκατάσταση και στην συνέχεια περί της εμπορικής συμφωνίας. Η βενιζελική παράταξη ακολούθησε την ιδεαλιστική/φιλελεύθερη σχολή σκέψης των διεθνών σχέσεων που υπήρχε στην δυτική Ευρώπη, δηλαδή στους ικανοποιημένους των συνθηκών Ειρήνης, ενώ *Λαϊκό Κόμμα* (Π. Τσαλδάρης), το *Προοδευτικό Κόμμα* (Γ. Καφαντάρης) και η *Προοδευτική Ένωση* (Κ. Ζαβιτζιάνος) ακολούθησαν, ζητώντας μεγαλύτερη ισχύ για το ναυτικό, την ρεαλιστική σχολή και χρησιμοποίησαν στον λόγο τους τα εθνικά ιδανικά, αλλά δεν παρουσίασαν απόψεις με «στρατηγικό» χαρακτήρα.⁴³⁴

Στόχος των ιδεαλιστών/φιλελεύθερων ήταν η ειρήνη και η ειρηνική επίλυση των διαφορών και η δημιουργία μιας νομικής και ηθικής βάσης μιας διεθνούς τάξης ικανής να εξισορροπήσει τις αναταραχές που προκάλεσε στο διεθνές περιβάλλον ο καταστρεπτικός πόλεμος και να μπορέσει η οικονομία να ανακάμψει. Γι' αυτούς η

⁴³¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 2/12/30, 3/12/30, *Η Καθημερινή* 2/12/30, περιοδ. *Πειθαρχία* 9/11/30.

⁴³² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 7/12/30.

⁴³³ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 7/11/30, 24/12/30.

⁴³⁴ Ε. Χατζηβασιλείου (1999), σ. 330. Π. Παπαστράτης (2009), σ. 404.

ισορροπία δυνάμεων, το σύστημα δηλαδή που υπήρχε πριν τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν μπορούσε να συνεχιστεί και τη θέση του έπρεπε να πάρει το σύστημα συλλογικής ασφάλειας, ώστε να αποτραπεί η αναθεώρηση των συνθηκών.⁴³⁵ Όμως αυτό απαιτούσε από τα κράτη ένα κοινό πλέγμα κανόνων διεθνούς συμπεριφοράς, κάτι που δεν ήταν διατεθειμένα να εφαρμόσουν, όπως αποδείχθηκε κατά την υπό εξέταση περίοδο. Με κυριότερο στόχο τη διατήρηση του καθεστώτος των συνθηκών ειρήνης ευθυγραμμίστηκαν με τα συμφέροντα των ικανοποιημένων σε αυτές χωρών.

Η ΚτΕ, όμως, δεν μπόρεσε να αποτρέψει τους αναθεωρητικούς στόχους των μη ικανοποιημένων των συνθηκών, γιατί αντιμετώπισε δομικά προβλήματα και δεν μπορούσε να εξασφαλιστεί η συλλογική ασφάλεια έναντι των αναθεωρητικών χωρών. Έτσι η επάνοδος των χωρών στο παραδοσιακό σχήμα των διακρατικών συνασπισμών για την ενίσχυση της άμυνας τους σηματοδότησε το την αρχή του τέλους της προσπάθειας για συλλογική ασφάλεια. Η Ελληνική κυβέρνηση αποδεχόμενη το νέο διεθνές δίκαιο επιδίωξε να ακολουθήσει αυτή την σχολή ώστε να μπορέσει να ενδυναμώσει την οικονομία της, είτε με τον περιορισμό των εξοπλισμών, είτε με τον δανεισμό από τις ευρωπαϊκές χώρες και να αντιμετωπίσει τον αναθεωρητισμό της Βουλγαρίας.

Για τον Ρεαλισμό η επιβίωση του κράτους δεν μπορούσε να θεωρηθεί εγγυημένη και οι ρεαλιστές αντιμετώπισαν με σκεπτικισμό τις ιδέες περί οικουμενικών ηθικών αξιών και κατηγόρησαν τους πολιτικούς ηγέτες που θυσίαζαν συμφέροντα για να

⁴³⁵ Γιάννης Στεφανίδης (2008), «Οι διεθνείς σχέσεις στην νεότερη εποχή», συλλογικό, *Διεθνείς σχέσεις, σύγχρονη θεματολογία και προσεγγίσεις, αφιέρωμα στον Θεόδωρο Κουλουμπή*, Δ. Τριανταφύλλου, Κ. Υφαντής, Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. σ. 45-65, σ. 64, David, Armstrong (2013), «Η εξέλιξη της διεθνούς κοινωνίας», συλλογικό, *Η παγκοσμιοποίηση της Διεθνούς πολιτικής, μια εισαγωγή στις διεθνείς σχέσεις*, Πέμπτη έκδοση, J. Baylis, S. Smith, P. Owens (επιμ.), εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, σ. σ. 49-69, σ. 63. Susan L. Carruthers (2007), «Διεθνής Ιστορία 1900-1945», συλλογικό, *Η παγκοσμιοποίηση της Διεθνούς πολιτικής, μια εισαγωγή στις διεθνείς σχέσεις*, Τρίτη έκδοση, J. Baylis, S. Smith, (επιμ.), εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, σ. σ. 111-145, σ. 138: οι φιλελεύθερη σκέψη έδινε μεγαλύτερη σημασία στους ανθρώπους διαμέσου των εθνικών συνόρων σε υποκρατικό επίπεδο. Tim Dunne (2007), σ. 266, Αλέξης Ηρακλείδης (2009), *Η Διεθνής Κοινωνία και οι θεωρίες των διεθνών σχέσεων*, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σ.σ. 39, 51-59. Δ. Κώνστας, Κ. Αρβανιτόπουλος (1997), *Διεθνές Σχέσεις συνέχεια και μεταβολή*, τόμος Α, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σ. σ., 154-159. Jill Steans & Lloyd Pettiford with Thomas Diez (2005), *Εισαγωγή στη θεωρία των Διεθνών σχέσεων*, εκδόσεις Τουρική, Αθήνα, σ. 44, 57. Robert Jackson- Georg Sørensen (2006), *Θεωρία και μεθοδολογία των Διεθνών σχέσεων, η σύγχρονη συζήτηση*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, σ. σ. 65-70. Αλέξης Ηρακλείδης (2001), *Η Ελλάδα και ο «εξ ανατολών κίνδυνος»*, *αδιέξοδα και διέξοδοι*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, σ. σ. 163-164.

τηρήσουν την οποιαδήποτε απροσδιόριστη ιδέα «ηθικής» συμπεριφοράς. Αντιθέτως ήταν υπέρ της διατήρησης των παραδοσιακών ηθικών αρχών.⁴³⁶

Ο Μιχαλακόπουλος είπε ότι οι συμφωνίες ήταν «απαύγασμα μιας πολιτικής σταθεράς, συνεχούς, απαρέγκλιτου, αρξάμενης από της συνθήκης της Λωζάνης» όπου αναγνωρίστηκε η ανάγκη της επικράτησης μιας νέας πολιτικής ειρηνικής συνεργασίας, ώστε να μειωθούν οι δαπάνες των ενόπλων δυνάμεων και να καλλιεργηθεί φιλικό κλίμα.⁴³⁷ Αυτές απομακρύνοντας το κάθε παλαιό μίasma διχόνοιας, ήταν ένας καλός ιωνός για την ειρήνη και τον πολιτισμό, ενώ δεν στρέφονταν υπέρ ή κατά κανενός.⁴³⁸ Όπως είπε, μπορούσε να γίνει διότι τα δύο κράτη δεν είχαν εδαφικές βλέψεις, είχαν δημοκρατία (σκέψη που παραπέμπει στον Ε. Κάντ⁴³⁹) και υπήρχε αμοιβαία οικονομική αρμονία συμφερόντων.⁴⁴⁰ Για το σύμφωνο Φιλίας ανέφερε ότι οι διατάξεις του ήταν ανάλογες αυτών που υπογράφηκαν τα τελευταία χρόνια και προέβλεπε την τήρηση ουδετερότητας έναντι τρίτου και την επίλυση των νομικών διαφορών με συνδιαλλαγή ή ειδική διαιτησία ή στο τέλος μέσω του Δικαστηρίου της Χάγης.⁴⁴¹

Ο Παπαναστασίου επιδιώκοντας την πλήρη συμφωνία του πολιτικού κόσμου για την αλλαγή της εξωτερικής, «εθνικής», πολιτικής και στόχευσης είπε ότι τα σύμφωνα απαιτούσαν την ομόθυμη γνώμη της Βουλής γιατί η ευθύνη για την πραγματικότητα που δημιουργούνταν βάραινε όχι μόνο την κυβέρνηση αλλά όλους.⁴⁴² Είπε ότι ο ελληνικός λαός έτεινε με καλή θέληση το χέρι του προς την Τουρκία και έμμεσα παραδέχθηκε ότι έγιναν θυσίες, κάτι που θεωρούσε απαραίτητο για όλους τους βαλκάνιους και την επίτευξη της *Βαλκανικής Ένωσης*, ενώ στο μέλλον θα

⁴³⁶ Tim Dunne, Brian C. Schmidt (2013), «Ρεαλισμός», συλλογικό, *Η παγκοσμιοποίηση της Διεθνούς πολιτικής, μια εισαγωγή στις διεθνείς σχέσεις*, Πέμπτη έκδοση, J. Baylis, S. Smith, P. Owens (επιμ.), εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, σ. σ. 114-135, σ. 117: Susan L. Carruthers (2007), σ. 137: Οι Ρεαλιστές της περιόδου τόνιζαν την αιώνια σύγκρουση των εθνικών συμφερόντων. J. Steans & L. Pettiford with Th. Diez (2005), σ. 84. R. Jackson - G. Sørensen (2006), σ. σ. 73-79. Μακρή Σ. (2007), *Πολιτικό σύστημα και διεθνείς σχέσεις, η ελληνική περίπτωση μέσα από τη συγκριτική προοπτική*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ. σ. 173-184. Αλέξης Ηρακλείδης (2001), σ. σ. 164-165.

⁴³⁷ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Α. Μιχαλακόπουλου 20/11/30, σ. 9.

⁴³⁸ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Α. Μιχαλακόπουλου 20/11/30, σ. 12. Δ. Γατόπουλος (1947), σ. 267.

⁴³⁹ Α. Ηρακλείδης (2009), σ. 92. Ο Κάντ είπε ότι οι δημοκρατίες είναι πιο φιλειρηνικές από τα αυταρχικά καθεστώτα.

⁴⁴⁰ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Α. Μιχαλακόπουλου 20/11/30, σ. 13.

⁴⁴¹ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Α. Μιχαλακόπουλου 20/11/30, σ. σ. 10-11.

⁴⁴² Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Α. Παπαναστασίου 20/12/30, σ. 232.

επιδιώκονταν να μην ζημιώνεται οικονομικώς ο ελληνικός λαός.⁴⁴³ Όσον αφορούσε το επιχείρημα περί εγκατάλειψης των παλαιών ιδανικών ανέφερε ότι δεν ήταν ανάγκη η Ελλάδα να συντηρήσει τα ιδανικά της εδαφικής επεκτάσεως και μίλησε για την ηθική χαλάρωση, την ηθική κατάρπτωση και τον πλουτισμό ορισμένων κατά τη διάρκεια του πολέμου.⁴⁴⁴

Ο Κονδύλης είπε ότι οι συμφωνίες αναγνώριζαν την πραγματικότητα, αφού πλέον δεν υπήρχαν Έλληνες στην Τουρκία και αφού αυτή είχε δημοκρατία τότε η συνεννόηση ήταν επιβεβλημένη.⁴⁴⁵ Για τα ιδανικά και την Μεγάλη Ιδέα είπε ότι η Ελλάδα, με εξαίρεση τον Μ. Αλέξανδρο, ήταν συνηθισμένη στην συνεννόηση και ότι δεν έκανε κατακτητικούς πολέμους, λέγοντας μάλιστα ότι η μικρασιατική εκστρατεία δεν ήταν κατακτητικός πόλεμος αλλά πόλεμος για την απελευθέρωση της κλασικής Ελλάδας. Έτσι, από την στιγμή που εκεί πλέον δεν υπήρχε ελληνισμός όποιος επιδίωκε την επέκταση ήταν σαν να αρνιόταν την πραγματικότητα.⁴⁴⁶

Το παρελθόν χρησιμοποίησε και ο Βενιζέλος, παραλείποντας τις «*δύσκολες περιόδους*» και δημιουργώντας ένα περιβάλλον κατάλληλο για το κλίμα συνεργασίας, λέγοντας ότι από αρχαιοτάτων χρόνων τα συμφέροντα επιβάλλουν την συνεννόηση και τις φιλικές σχέσεις μια και οι δύο χώρες είχαν αναγνωρίσει του εδαφικό καθεστώς.⁴⁴⁷ Είπε ότι το σύμφωνο Φιλίας, για το οποίο δεν είχε αντίρρηση η μεγάλη πλειοψηφία των δύο λαών, ήταν ωφέλιμο και για τις δύο χώρες και προσπαθώντας να καθησυχάσει το ακροατήριό του, εντός και εκτός της χώρας, υποστήριξε ότι δεν στρέφονταν υπέρ ή κατά τρίτης χώρας.⁴⁴⁸

Ο Τσαλδάρης πίστευε στην ειλικρίνεια των τουρκικών εκδηλώσεων φιλίας τους αλλά τις θεώρησε ως αιτία υποχωρητικότητας του Βενιζέλου κατά τις διαπραγματεύσεις του στην Άγκυρα.⁴⁴⁹ Στον λόγο του επανέλαβε ότι ήταν λάθος η

⁴⁴³ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Α. Παπαναστασίου 20/12/30, σ. 233.

⁴⁴⁴ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Α. Παπαναστασίου 20/12/30, σ. 233.

⁴⁴⁵ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Γ. Κονδύλη 20/12/30, σ. 233.

⁴⁴⁶ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Γ. Κονδύλη 20/12/30, σ. σ. 234-235.

⁴⁴⁷ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Ε. Βενιζέλου 18/12/30, σ. 183.

⁴⁴⁸ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Ε. Βενιζέλου 20/12/30, σ. σ. 242-243. Μάλιστα στην προσπάθεια του να καθησυχάσει το εσωτερικό της χώρας είπε ότι Αγγλία και Γαλλία δεν ανησυχούν για τον τυχόν σχηματισμό μπλοκ υπό της Ιταλίας μια και αυτό αποκλείονταν.

⁴⁴⁹ Πρακτικά Βουλής, αγόρευση Π. Τσαλδάρη 20/12/30, σ. 231. «*Ημείς δε νομίζω ότι παρισύρθημεν περισσότερον από τα αισθήματα και παραείδαμεν ωρισμένα καίρια σημεία των συμφερόντων μας,*

χωριστή υπογραφή των συμφωνιών αυτών από το Οικονομικό σύμφωνο και ότι συνολικά ο ελληνικός λαός, πρόσφυγες και γηγενείς, βγήκε ζημιωμένος, ενώ στην προσπάθεια να επιτευχθεί η συνεννόηση το εθνικό γόητρο υπέστη τραύμα δίνοντας την ναυτική υπεροπλία στην Τουρκία.⁴⁵⁰ Επιπλέον ήθελε την υπογραφή συμφώνου για αλιεία στα τουρκικά παράλια και διατάξεις, υπέρ της Ελλάδος, για την ακτοπλοΐα μεταξύ των δύο κρατών ως αντάλλαγμα των θυσιών.⁴⁵¹ Για το σύμφωνο Φιλίας, όμως, δέχθηκε ότι ήταν ένα μεταπολεμικό προϊόν για την οργάνωση της ειρήνης και ότι θα ήταν ευτυχής «εάν η εξέλιξις των σχέσεων μας μετά της Τουρκίας διεξαχθεί κατά τας λίαν αισιόδοξους προβλέψεις του κ. Πρωθυπουργού».⁴⁵²

Ο Καφαντάρης είπε ότι ο ενθουσιασμός του για την επίτευξη της ειρήνης δεν τον απάλλασσε από την υποχρέωση να σημειώσει τις θυσίες.⁴⁵³ Τάχθηκε υπέρ της προσέγγισης και χάρηκε με το θερμό κλίμα που συνάντησαν οι Έλληνες επίσημοι στην Τουρκία, είπε όμως ότι δεν θα πρέπει να δημιουργηθεί η συνείδηση στους Τούρκους ότι οι συνεχείς ελληνικές υποχωρήσεις είναι προϊόν ανάγκης για την εξαγορά της φιλίας τους και της ανοχής τους, αλλά διότι η Ελλάδα έτρεφε τη φιλοδοξία για την ανάπτυξη του Βαλκανικού ιδεώδους, της Βαλκανικής ένωσης.⁴⁵⁴

Ο Ζαβιτζιάνος τάχθηκε υπέρ της προσέγγισης και δεν απέδωσε ιδιαίτερη σημασία στο σύμφωνο Φιλίας μιας και δεν εξυπηρετούσε πολλά πράγματα, λόγω του ότι αποκλείονταν ζητήματα που αφορούσαν κυριαρχικά δικαιώματα και αφορούσε μόνο νομικά.⁴⁵⁵ Ο Τσιγδέμογλου είπε ότι οι πρόσφυγες συνεχίζουν να ζητούν την εφαρμογή της συνθήκης της Λοζάνης και δεν αναγνώριζαν τις συμφωνίες γιατί δεν

αρκησθέντες εις τας επιδειχθείσας φιλικάς εκδηλώσεις, τας οποίας εθεωρήσαμε ως εχέγγυα ικανά προς διακανονισμόν των υπολοίπων εκκρεμών ζητημάτων μας εις το μέλλον».

⁴⁵⁰ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Π. Τσαλδάρη 20/12/30, σ. σ. 230-232. Για το θέμα της ταυτόχρονης υπογραφής όλων των συμφωνιών ο Βενιζέλος είπε ότι αυτό συζητήθηκε τον Ιούνιο (θύμισε την επιχειρηματολογία ότι ήταν αδύνατη η ατομική εκτίμηση περιουσιών και ότι με το Οικονομικό σύμφωνο εξοικονομήθηκε χρόνος και δαπάνες) και υπογράφηκε μετά από επανειλημμένα τηλεγραφήματα του πρέσβη στην Τουρκία Πολυχρονιάδη και (Πρακτικά Βουλής, αγόρευση Ε. Βενιζέλου 20/12/30, σ. 183).

⁴⁵¹ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Π. Τσαλδάρη 20/12/30, σ. 231. Ο Μιχαλακόπουλος στην αγόρευση του είπε ότι σε περίπτωση που δίνονταν το προνόμιο του μάλλον ευνοούμενου κράτους στην ακτοπλοΐα η Τουρκία θα έπρεπε να το έδινε και σε άλλες χώρες με αποτέλεσμα να μην υπάρχει ουσιαστικό κέρδος (Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Α. Μιχαλακόπουλου 18/12/30, σ. 11).

⁴⁵² Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Π. Τσαλδάρη 20/12/30, σ. 229, 232.

⁴⁵³ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Γ. Καφαντάρη 20/12/30, σ. 228.

⁴⁵⁴ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Γ. Καφαντάρη 20/12/30, σ. 229.

⁴⁵⁵ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Κ. Ζαβιτζιάνου 20/12/30, σ. 226.

«συνείσφεραν στην εθνική ολότητα», ενώ χαρακτήρισε ταπεινωτική και «κακούργημα» την επίσκεψη Βενιζέλου στην Άγκυρα.⁴⁵⁶ Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η Ανώτατη Επιτροπή Προσφύγων μίλησε για θυσίες που έγιναν για χάριν του εθνικού γοήτρου το οποίο εξυτελίστηκε κατά τον χειρότερο τρόπο και κάλεσε τους πρόσφυγες σε συλλαλητήριο, στο οποίο θα μίλαγε ο Καφαντάρης. Η Π.Ο.Π. στο ανακοινωθέν της μίλησε για εμπαιγμό των προσφύγων για τα ταξίδια ενώ καυτηρίασε την ειρηνιστική πολιτική, η οποία παραχωρούσε την υπεροπλία στην Τουρκία.⁴⁵⁷

Για την εμπορική συμφωνία ο Μιχαλακόπουλος είπε ότι ήταν απαραίτητη μια και ώστε να μειωθεί το εμπορικό ισοζύγιο μεταξύ των δύο χωρών, που ήταν υπέρ της Τουρκίας. Επιπλέον, από την Τουρκία εισάγονταν τα $\frac{3}{4}$ των πρώτων υλών της ελληνικής βιομηχανίας και μάλιστα σε χαμηλότερες τιμές σε σχέση με τις αντίστοιχες των ευρωπαϊκών προϊόντων. Τέλος, με την συμφωνία επιτεύχθηκε η μείωση δασμών σε 37 ελληνικά προϊόντα τα οποία η Ελλάδα αδυνατούσε να εξάγει στις ευρωπαϊκές αγορές.⁴⁵⁸ Ο Π. Αργυρόπουλος (Δημοκρατική Ένωση) πρόσθεσε ότι τα ελληνικά προϊόντα που εισάγονται στην Τουρκία ήταν όμοια με τα τουρκικά και επομένως έχουν να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό, οπότε η μείωση των φόρων έδινε νέο πεδίο δράσης για το ελληνικό εμπόριο.⁴⁵⁹

Ο Καφαντάρης είπε ότι δεν επιτεύχθηκε το αντιστάθμισμα για την συμφωνία του Ιουνίου, ενώ ο Τσαλδάρης ότι η Τουρκία δέχθηκε μία μικρή μείωση για τα ελληνικά προϊόντα, λίγο κάτω από το υφιστάμενο σε αυτήν γενικό δασμό και αναρωτήθηκε τι θα γινόταν αν η Τουρκία αύξανε το δασμό, θα γίνονταν νέες διαπραγματεύσεις και η Ελλάδα θα προχωρούσε σε νέες θυσίες;⁴⁶⁰ Ο Ζαβιτζιάνος είπε ότι τα σύνορα της Τουρκίας ήταν ερμητικώς κλεισμένα και η εμπορική σύμβαση είναι πλεονεκτική μόνο για την Τουρκία και θα ήταν χρήσιμο αν θα αυξάνονταν η εισαγωγή ελληνικών προϊόντων στην Τουρκία χωρίς θυσίες.⁴⁶¹ Ήθελε τα ελληνικά προϊόντα να μην

⁴⁵⁶ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Μ. Τσιγδέμογλου 18/12/30, σ. 187.

⁴⁵⁷ Εφημ. *Η Καθημερινή* 5/11/30.

⁴⁵⁸ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Α. Μιχαλακόπουλου 18/12/30, σ. 11.

⁴⁵⁹ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Π. Αργυρόπουλου 18/12/30, σ. 185.

⁴⁶⁰ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγορεύσεις Γ. Καφαντάρη, Π. Τσαλδάρη 20/12/30, σ. 228, 230.

⁴⁶¹ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Κ. Ζαβιτζιάνου 20/12/30, σ. 226. Μάλιστα έδωσε τα στοιχεία: η Τουρκία εισήγαγε στην Ελλάδα το 1928 αξίας 250 εκ. δρχ., και το 1929 αξίας 339 εκ. δρχ., ενώ η Ελλάδα εισήγαγε στην Τουρκία και κάθε χρονιά αξίας 19 εκ δρχ.

ανταγωνίζονται, στην Τουρκία με τα Τουρκικά, και είπε ότι η Ελλάς ήταν βιομηχανική χώρα, σε σχέση με την Τουρκία που ήταν αγροτική. Κατηγόρησε, ακόμα, την κυβέρνηση ότι με την μείωση των δασμών σε 37 προϊόντα προστατεύονταν παραγωγή 3 δις. δρχ. από τα οποία εξάγονταν 627 εκ, ότι παραλείφθηκαν βιομηχανίες και ότι με την μείωση των δασμών στα τουρκικά προϊόντα θίγονταν η ελληνική παραγωγή.⁴⁶² Ο Τσιγδέμογλου κατηγόρησε την κυβέρνηση για την απαλλαγή των τουρκικών προϊόντων από τον δημοτικό φόρο, κάτι που δεν γίνεται για τα ελληνικά προϊόντα ενώ ήθελε μεγαλύτερη εξαγωγή προϊόντων στην Τουρκία, μια και στην Ελλάδα εισάγονταν το 30% της τουρκικής παραγωγής ενώ η αντίστοιχη ελληνική ήταν μόλις το 1%.⁴⁶³

Ο πρωθυπουργός απαντώντας στην αντιπολίτευση είπε ότι η συμφωνία ήταν ωφέλιμη, ότι επιδιώχθηκε η ίδρυση μιας στενής σχέσης των δύο χωρών και ότι επιτεύχθηκε συμφωνία ανάλογη αυτών που υπέγραψε η Τουρκία με την Αγγλία και την Ουγγαρία. Επιπλέον, είπε ότι δεν μπορούσε να επιτευχθούν ευμενέστεροι όροι διότι αυτοί θα άνοιγαν το σύστημα των διομολογήσεων, το οποίο δεν δέχονταν η τουρκική κυβέρνηση, και μάλιστα με την Ελλάδα που ήταν η ηττημένη του πολέμου.⁴⁶⁴

Για την συμφωνία της εγκατάστασης ο Τσαλδάρης είπε ότι είχε απαγορευτικές διατάξεις τη στιγμή που *«η Ελλάς, λόγω της πυκνότητας του πληθυσμού της, έχει μείζονα συμφέροντα των όσα η Τουρκία ως προς την εγκατάστασιν»*, ενώ για τα επαγγέλματα είπε ότι εδάφιο της συμφωνίας κατέληγε με την φράση: *«ως και πάσαν άλλην τέχνην ή επάγγελμα, το οποίον κρίνεται σκόπιμον»*, κάτι που δεν έδινε ελπίδες για επάνοδο Ελλήνων στην Τουρκία.⁴⁶⁵ Επιπλέον, κατηγόρησε την κυβέρνηση διότι ενέδωσε στις τουρκικές απαιτήσεις για απομάκρυνση αντικεμαλιστών από την Δυτική Θράκη και δεν δόθηκαν αντίστοιχα ανταλλάγματα για την ελληνική μειονότητα.⁴⁶⁶

Ο Καφαντάρης είπε ότι η συμφωνία ήταν χειρότερη από αυτή της Λοζάνης γιατί έδινε τη δυνατότητα στην Τουρκία να κανονίζει την εγκατάσταση και τα επαγγέλματα

⁴⁶² Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Κ. Ζαβιτζιάνου 20/12/30, σ. 226.

⁴⁶³ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Μ. Τσιγδέμογλου 20/12/30, σ. σ. 187-188. Η Καθημερινή έγραψε ότι δεν υπήρξαν μέτρα προστασίας για την κλωστοϋφαντουργία και ότι ικανοποιήθηκαν τα αιτήματα του Επιμελητηρίου Αθηνών και όχι αυτά του Πειραιώς (εφημ. *Η Καθημερινή* 14/11/30).

⁴⁶⁴ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Ε. Βενιζέλου 20/12/30, σ. 236.

⁴⁶⁵ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Π. Τσαλδάρη 20/12/30, σ. 230.

⁴⁶⁶ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Π. Τσαλδάρη 20/12/30, σ. 225, 230.

που θα εξασκούνταν, ενώ η Ελλάδα δεν μπορούσε να επωφεληθεί από την ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους.⁴⁶⁷ Ο Ζαβιτζιάνος μίλησε και αυτός για την ανάγκη μετακίνησης του πλεονάσματος πληθυσμού προς την αραιοκατοικημένη Τουρκία και για το ότι η σύμβαση με τους περιορισμούς της ματαίωναν το κέρδος από την ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους.⁴⁶⁸ Ο Κονδύλης είπε ότι οι τούρκοι πλανεύτηκαν και φοβήθηκαν να επιτρέψουν την ομαδική μετακίνηση.⁴⁶⁹ Ο Βενιζέλος είπε ότι η υπογραφή της συμφωνίας Εγκατάστασης ήταν απαραίτητη λόγω της λήξης της συμφωνίας της Λοζάνης και ότι έπρεπε να εξασφαλιστούν οι καλύτερες δυνατές συνθήκες για εγκατάσταση.⁴⁷⁰ Με την συμφωνία, είπε, επιτεύχθηκε η ρήτρα του μάλλον ευνοούμενου κράτους και ότι δεν μπορούσε ένα επιβάλλει στην Τουρκία την εγκατάσταση Ελλήνων σε αυτήν.⁴⁷¹

Ο Γ. Στράτος (*Λαϊκό Κόμμα*) επιδιώκοντας την ναυτική υπεροπλία είπε ότι η Ελλάδα διέτρεχε κίνδυνο επισιτισμού, έπρεπε να προστατέψει τον εμπορικό της στόλο και την συγκοινωνία, κάτι που δεν είχε ανάγκη η Τουρκία, και ότι δεν όφειλε να προηγηθεί της διεθνούς προσπάθειας για την ελάττωση των ναυτικών εξοπλισμών.⁴⁷² Ο Τσαλδάρης κατηγόρησε την κυβέρνηση για πρόχειρη συνεννόηση, αφού το πρωτόκολλο δεν ήταν αποτέλεσμα τεχνικής συζήτησης και την επέκρινε όχι μόνο για το περιεχόμενο της αλλά και για τον τρόπο επίτευξής της. Αυτό γιατί η κυβέρνηση εξήγγειλλε αρχικά την ισοπλία, την στιγμή που από την Παλιγγενεσία υπήρχε η ελληνική υπεροπλία που έδωσε τις νίκες από τον εθνικό αγώνα μέχρι τους Βαλκανικούς.⁴⁷³

Το ζήτημα της ισοπλίας έθιξε και ο Καφαντάρης λέγοντας ότι με αυτήν θα υπήρχε αμοιβαία εμπιστοσύνη, όμως αντί αυτής υπήρχε μόνο η εξάμηνη προειδοποίηση.⁴⁷⁴ Για τον Ζαβιτζιάνο η Ελλάδα έπρεπε να επιζητήσει την ειρηνική

⁴⁶⁷ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Γ. Καφαντάρη 20/12/30, σ. σ. 229-230.

⁴⁶⁸ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Κ. Ζαβιτζιάνου 20/12/30, σ. 227.

⁴⁶⁹ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Γ. Κονδύλη 20/12/30, σ. 234.

⁴⁷⁰ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Ε. Βενιζέλου 20/12/30, σ. 183.

⁴⁷¹ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Ε. Βενιζέλου 20/12/30, σ. 183, 236. «...αν πιστεύετε ότι δύνανται εκείνοι να δεχθούν να τους ιβρίσωμεν και να τους δώσουμε ένα ράπισμα κατά πρόσωπον με το να τους ειπώμεν: Κύριοι, δεν έχετε το δικαίωμα να κανονίζετε κυριαρχικώς τα της εισόδου των ξένων εις το Κράτος, αλλά να μου αναγνωρίσετε και πάλιν κοπιτουλασιόν».

⁴⁷² Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Γ. Στράτου 20/12/30, σ. σ. 223-224.

⁴⁷³ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Π. Τσαλδάρη 20/12/30, σ. 231.

⁴⁷⁴ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Γ. Καφαντάρη 20/12/30, σ. 229.

πολιτική και να μειώσει τον ανταγωνισμό και τις δαπάνες όταν ήδη θα είχε την υπεροπλία ή την ισοπλία και είπε ότι ήταν υπέρ της προσέγγισης μόνο υπό τον όρο της ενίσχυσης των πολεμικών δυνάμεων. Για αυτόν η Ελλάδα δεν μπορούσε πλέον να επιδιώξει την ισοπλία διότι θα αποτελούσε αφορμή ρήξης.⁴⁷⁵ Επιπλέον, κατηγόρησε την κυβέρνηση για το ότι παραμελήθηκαν τα εθνικά ιδανικά τα οποία ήταν απαραίτητα και δεν ήταν δαπανηρά.⁴⁷⁶ Ο Τσιγδέμογλου χαρακτήρισε το πρωτόκολλο ως κατακριτέο και αντιεθνικό γιατί η κυβέρνηση υποχώρησε έναντι της τουρκικής και γιατί αποδέχονταν ως τετελεσμένη κατάσταση την τουρκική υπεροπλία.⁴⁷⁷

Για τον Κονδύλη η συμφωνία ήταν μία δήλωση προθυμίας των δύο κρατών για συνεννόηση και ήταν επωφελής και για τα δύο, ενώ θα βοηθούσε στην επίτευξη της Βαλκανικής συνεννόησης, η οποία θα μπορούσε να επεκταθεί σε όλη την Ευρώπη.⁴⁷⁸ Ο Παπαναστασίου απαντώντας σε αυτούς που ήθελαν τους εξοπλισμούς είπε ότι δεν λάμβαναν υπόψη ούτε την παλαιότερη ιστορία, τους αγώνες και τα δεινά των δύο λαών, ούτε την αξία των συμφώνων και το τι επιδιώκεται με αυτά, ενώ αναρωτήθηκε εάν ήταν λίγο η αναγνώριση και από τα δύο κράτη του εδαφικού τους καθεστώτος.⁴⁷⁹

Ο Βενιζέλος δεν αναφέρθηκε στην υπεροπλία στα μεγάλα πλοία που είχαν οι Τούρκοι με το «Γιαβούζ» και είπε ότι ο ελληνικός στόλος είχε υπεροπλία στον ελαφρύ στόλο καθώς και μεγαλύτερο συνολικό αριθμό εκτοπίσματος και πυροβόλων.⁴⁸⁰ Με την συμφωνία, είπε, οι δύο χώρες είναι ελεύθερες να κανονίσουν την ναυτική τους δύναμη, μιας και δεν υπήρχε περιορισμός στον αριθμό των πλοίων και στην χωρητικότητα.⁴⁸¹ Προς τον Καφαντάρη είπε ότι ο αρχηγός των Προοδευτικών επανέρχονταν με τον λόγο του στο επιχείρημα του Ιουνίου με το οποίο πρότεινε την αναμονή.⁴⁸² Για τον πρωθυπουργό, η Ελλάδα έπρεπε να διατηρήσει δυνάμεις ανάλογες

⁴⁷⁵ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Κ. Ζαβιτζιάνου 20/12/30, σ. 226-227: Χαρακτηριστικά είπε: «Μόνον η στρατιωτική δύναμις επιτρέπει εις τα Κράτη να συμβάλλονται επί ίσοις όροις απέναντι Κρατών εξ ίσου εξοπλισμένων, ενώ αντιθέτως, συμβάλλονται υπό όρους χειρότερους τα Κράτη, άτινα περουνισιάζουν άνισον εξοπλισμόν μετά του ετέρου συμβαλλόμενου».

⁴⁷⁶ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Κ. Ζαβιτζιάνου 20/12/30, σ. 227-228

⁴⁷⁷ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Μ. Τσιγδέμογλου 18/12/30, σ. 187.

⁴⁷⁸ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Γ. Κονδύλη 20/12/30, σ. 234.

⁴⁷⁹ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Αλ. Παπαναστασίου 20/12/30, σ. 233.

⁴⁸⁰ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Ε. Βενιζέλου 20/12/30, σ. 232.

⁴⁸¹ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγορεύσεις Ε. Βενιζέλου 18/12/30, σ. 183, 20/12/30, σ. 237.

⁴⁸² Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Ε. Βενιζέλου 20/12/30, σ. 238: «τι βιάζεσθε να κάμετε αυτάς τας συμφωνίας; Δεν τας αφήνετε πιο ύστερα; Πότε; Ποιο ξερε. Καμμιά ημέρα ημπορεί να επέλθη καμμιά μεταβολή εις την Τουρκίαν, η οποία να είναι ευνοϊκωτέρα δια μας αντιλήψεις».

των οικονομικών της δυνατοτήτων και ενώ στο διεθνή χώρο υπήρχε η προσπάθεια για μείωση των εξοπλισμών δεν προέβη σε διάλυση του στόλου διότι αυτό θα οδηγούσε στην παράδοση της ασφάλειας των θαλάσσιων συνόρων σε κάποια Μεγάλη Δύναμη καθιστώντας την προτεκτοράτο.⁴⁸³

Απαντώντας στον Τσαλδάρη, ότι λησμονήθηκαν οι θυσίες του ελληνικού στρατού στην Μικρά Ασία, είπε ότι τα δύο κράτη πλέον είχαν δώσει τα χέρια για την επίτευξη μιας αληθινής φιλίας προκειμένου να λησμονηθεί το παρελθόν.⁴⁸⁴ Για τον Βενιζέλο:

*«δεν είναι [...] επιτρεπτό σήμερα να δηλητηριάσωμεν την γνώμην του Ελληνικού λαού προσπαθόντες να του εμπνεύσωμεν την ιδέα, ότι κατά την στιγμὴν αὐτήν, κατὰ την οποίαν ἐκάμομεν αὐτήν την μεγάλην ιστορικὴν καμπήν εἰς την ιστορίαν μας, ἐπιβάλλομεν εἰς τον τόπον μεγάλα βάρη και μεγάλας θυσίας».*⁴⁸⁵

Ο Έλληνας πρωθυπουργός ήθελε να δημιουργήσει μια νέα σχέση μεταξύ των δύο κρατών, οπότε ήθελε η ελληνική κοινή γνώμη να ξεχάσει το πρόσφατο παρελθόν και να δημιουργηθεί ένα κλίμα συνεργασίας και συνεννόησης μεταξύ των δύο λαών, το οποίο θα συντηρούσε τις διακρατικές σχέσεις. Μέσα σε αυτή την προσπάθεια εντάσσουμε τον λόγο του περί ήττας των ελληνικών δυνάμεων και των ζημιών που προκάλεσαν στο τουρκικό έδαφος.⁴⁸⁶ Πλέον, γι' αυτόν, η Μεγάλη Ιδέα είχε καταρρεύσει και οι Έλληνες έπρεπε να αφοσιωθούν στο έργο της ειρήνης και οι δύο λαοί να συμφιλιωθούν με γνώμονα την εναρμόνιση των συμφερόντων τους.⁴⁸⁷

Για τον λόγο αυτό διάβασε αναδρομικά την ιστορία και είπε ότι ο ίδιος ποτέ δεν επιδίωξε τον πόλεμο και ειδικά με την Εθνική Άμυνα ήθελε την άμυνα της χώρας ώστε να διατηρηθεί η εδαφική ακεραιότητα.⁴⁸⁸ Στο πλαίσιο αυτό αποδέχτηκε, εν μέρει, την κεμαλική θεωρία περί κοινής καταγωγής των δύο λαών:

«Οι Τούρκοι υποστηρίζουν- και δικαίως- ότι είναι Αρειανοί, έχοντες βεβαίως και μέρος αίματος ἔξωθεν, ἀλλὰ λέγουν ὅτι εἰς την Μικράν Ἀσίαν υπήρχον ἀνέκαθεν οἱ Καππαδόκαι,

⁴⁸³ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Ε. Βενιζέλου 20/12/30, σ. 239.

⁴⁸⁴ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Ε. Βενιζέλου 20/12/30, σ. 239.

⁴⁸⁵ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Ε. Βενιζέλου 20/12/30, σ. 236.

⁴⁸⁶ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Ε. Βενιζέλου 20/12/30, σ. 240: «Εάν λοιπόν οἱ φίλοι μας νυν, οἱ Τούρκοι, ἐλησμόνησαν ὅλην αὐτήν την ἐρήμωσιν την οποίαν υπέστη η χώραν των, διότι ἡμεῖς εἴμεθα οἱ εἰσβολεῖς- εὐτυχῶς η χώρα μας δεν ἔπαθεν εἰσβολήν ἀπὸ τους Τούρκους- διατί δεν ηθέλατε να λησμονήσω και ἐγὼ τας θυσίας τας οποίας υπέστημεν;».

⁴⁸⁷ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Ε. Βενιζέλου 20/12/30, σ. 241.

⁴⁸⁸ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Ε. Βενιζέλου 20/12/30, σ. 240.

οι Σκύθαι, οι Ασύριοι, και άλλαι φυλαί. Επήγατε σεις οι Έλληνες και τους εξελληνίσατε και διετέλεσαν επί μακρούς αιώνας Έλληνες. Ερχόμεθα ημεῖς οι Τούρκοι κατόπιν και τους εκτουρκίζομεν, αλλά είναι οι ίδιοι πληθυσμοί. Το ότι είναι και μέρος αίματος έξωθεν δεν σημαίνει. Εγώ, κύριοι, κατά την παρέλασιν που έγινε εις την Αγκυραν είδον ένα μεγάλον αριθμόν και στρατιωτών και προσκόπων οι οποίοι είχαν μάτια χρώματος μπλέ».⁴⁸⁹

Ο Κ. Αλ. Καραμανλής (αναπαράγοντας τον Δ. Κιτσίκη) που έγραψε ότι ο Βενιζέλος, «έμοιαζε να αποδέχεται μέχρι και την αμφιλεγόμενη θεωρία του Κεμάλ για την κοινή καταγωγή των δύο λαών» (κάτι που ενστερνίστηκε και ο Α. Αλεξανδρής λέγοντας ότι την ιδέα αυτή την προωθούσε ο Έλληνας πολιτικός Λέων Μακκάς), θεώρησε ότι οι Βενιζέλος και Κεμάλ ονειρεύονταν την ανάσταση του Βυζαντίου, με την Κωνσταντινούπολη ως πρωτεύουσα, και τη δημιουργία ενός έθνους με ειρηνική συγχώνευση.⁴⁹⁰ Όμως η επιβεβαίωση ή όχι αυτού θα αποτελέσει ερώτημα στο επόμενο στάδιο της έρευνας μας. Στην έρευνα μας η προοπτική αυτή φάνηκε ως στόχος σε ένα μόνο άρθρο της εφημερίδα Ακρόπολη την 7/10/31, κατά την επίσκεψη Ισμέτ στην Αθήνα, ενώ η εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* την ίδια μέρα έγραψε ότι δεν υπάρχει όριο για την περαιτέρω συνεννόηση.⁴⁹¹ Για τους Καραμανλή και Κιτσίκη, ο Βενιζέλος γνωρίζοντας καλά τις ικανότητες των Ελλήνων στο εμπόριο, την ναυτιλία, τις τραπεζικές εργασίες και την υπεροχή τους στα γράμματα και τις επιστήμες, προέβλεπε την ειρηνική επικράτηση των Ελλήνων επί των Τούρκων.

Τον ορισμό του νέου ιδεώδους, δηλαδή της επιδίωξης της «πολιτισμικής» ανάπτυξης και επέκτασης του ελληνισμού, ο Βενιζέλος τον έδινε σε πολλές ομιλίες του, όπως στον λόγο του την ημέρα της επετείου της πτώσης της Βυζαντινής πρωτεύουσας:

«...Είμεθα σήμερον έθνος που επέρασε την παιδική ηλικίαν, συμπληρώνει την νεανικήν και αρχίζει εις την ανδρικήν.

⁴⁸⁹ Ε. Π. Σ. Βουλής, αγόρευση Ε. Βενιζέλου 20/12/30, σ. 242.

⁴⁹⁰ Κ. Αλ. Καραμανλής (1995), σ. 96, Δ. Κιτσικής (1981), σ. σ. 26-28. Α. Αλεξανδρής (1991), σ. σ. 77-78. Πηγή του Αλεξανδρή ήταν το Léon Maccas, "Atttürket İnönü: à travers quelques souvenirs personnels", Les Balkans (Αθήνα) 10/4 (1938) 362-363. Στην έρευνα των εφημερίδων η προοπτική αυτή φάνηκε ως στόχος σε ένα μόνο άρθρο της εφημερίδα *Ακρόπολις* την 7/10/31.

⁴⁹¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 4/10/31, 7/10/31, *Ακρόπολις* 7/10/31. Το άρθρο είχε τίτλο «Ποια καθορίζεται η εξέλιξης της ελληνοτουρκικής φιλίας. Ουδεμία σύγκρουσις συμφερόντων. Βαίνομεν προς ομόσπονδον οργανισμόν». Κατά την επίσκεψη Ισμέτ στην Αθήνα, στο οποίο φάνηκε να συζητείται σε δεξίωση στο δημαρχείο, χωρίς όμως να μεταφερθεί σε κάποιον επίσημο λόγο κάποιου πολιτικού. Συγκεκριμένα γράφτηκε: «Η ελληνοτουρκική φιλία, προοδεύουσα ραγδαίως θα ριζούνται ελοέν εις τας συνειδήσεις των λαών, ώστε η λέξις «συμμαχία» να μην ανταποκρίνεται εις την έκτασιν και το βάθος της φιλίας αυτής. Τα δύο έθνη προωρισμένα να συμβαδίσουν του λοιπού, θα φθάσουν, κατά σταθμούς, εις ένα ομόσπονδον οργανισμόν, ο οποίος θα τα ανυψώσει εις το επίπεδον των διεθνών αξιών».

Όποιος έχει αυτό υπ' όψιν, όπως είναι δυνατόν να αμφιβάλλη, ότι η σταδιοδρομία του έθνους κατά την δευτέραν εκατονταετίαν του ελευθέρου βίου θα είναι καλύτερα της πρώτης; Εγώ είμαι βέβαιος ότι κατά την δευτέραν εκατονταετίαν θα φθάσωμεν εις μεγάλα αποτελέσματα, προς άλλην εννοείται κατεύθυνσιν, όχι προς ουσιώδη εδαφικὴν επέκτασιν ἢ απελευθέρωσιν υπόδουλων αδελφών, οι οποίοι δεν θέλω να εξετάσω πως, συνεκεντρώθηκαν εντός των συνόρων της ελευθέρας πατρίδος, αλλά προς δημιουργίαν ενός κράτους συγχρονισμένου, το οποίον, εάν δεν είναι πρωτοπόρον θα ευρίσκεται πάντως, ακολουθούν, μέσα εις την πρωτοπορίαν των άλλων εθνών που πρωτοστατούν εις τον πολιτισμόν»,⁴⁹²

ή στην Τρίπολη, κατά την μετακομίδή των οστών του Θ. Κολοκοτρώνη, λίγες μέρες πριν το ταξίδι του στην Άγκυρα, όπου είπε ότι οι αγωνιστές του 1821 αγωνίστηκαν για την ανεξαρτησία και την εξασφάλιση της ειρήνης και ότι με την συνθήκη της Λοζάνης ο αγώνας τερματίστηκε και οι πολίτες έπρεπε να στραφούν στο εσωτερικό.⁴⁹³

Σε αυτό το μήκος κύματος, δίνοντας τον «πολιτισμικό» ρόλο στο έθνος, ήταν η ομιλία του Θ. Σοφούλη κατά την παραλαβή καθηκόντων του ως Προέδρου της Βουλής.⁴⁹⁴ Εκτός αυτών, τον νέο εθνικό στόχο οι κυβερνητικοί πολιτικοί τον διοχέτευσαν στους ακροατές τους όλο το έτος 1930, κατά τους εορτασμούς της εκατονταετίας του ελληνικού κράτους.⁴⁹⁵ Ο υπουργός Παιδείας είπε για το εκπαιδευτικό πρόγραμμα και τα ιδανικά της φυλής:

«η σημερινή κυβέρνησις εγκαινιάζουσα μιαν νέαν περίοδον της σταδιοδρομίας του ελληνικού έθνους, περίοδον της οποίας σύμβολα είνε η ειρήνη και η εργασία, θέλει να δώση εις την εκπαίδευσιν της νέας γενεάς ιδανικά απαλλαγμένα των προπολεμικών αντιλήψεων. Προ του πολέμου το εθνικόν ιδανικόν αποτελεί άρνησις των άλλων εθνών. Σήμερον το εθνικόν ιδανικόν πρέπει να είνε θετικός παράγων ειρήνης. [...]. Κατά συνέπειαν πρέπει να καλλιεργηθεί η άμιλλα του έθνους με το δημιουργικόν αίσθημα της συνεργασίας και όχι με το μίσος της αρνήσεως και της καταστροφής των άλλων. [...]. Η καλλιέργεια των ιδανικών της ειρήνης και της ποιοτικής αμίλλης δεν αποτελεί εξασθένισιν εθνικὴν, διότι έθνος εφοδιασμένον με την πίστην προς τα ανώτερα ιδανικά δύναται εις δεδομένην στιγμήν να αμυνθή αποτελεσματικά εναντίον ενός βαρβάρου επιδραμέως».⁴⁹⁶

Οι συμφωνίες με την Τουρκία έγιναν πεδίο αντιπαράθεσης των πολιτικών κομμάτων στην Θεσσαλονίκη κατά την προεκλογική περίοδο για την ανάδειξη γερουσιαστή, στις 8 Φεβρουάριου 1931. Ο Καφαντάρης είπε ότι οι συμφωνίες έκοψαν τις ελπίδες για αποζημίωση χωρίς η Ελλάδα να πάρει κάποιο αντάλλαγμα, ο

⁴⁹² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 29/5/1930.

⁴⁹³ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 10/10/30, 12/10/30, 13/10/30, *Η Καθημερινή* 10/10/30, 11/10/30, 12/10/30, 13/10/30, 13/10/30. Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου (2012), *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο, Η ελληνική δημόσια συζήτηση*, εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα, σ. σ. 67-68.

⁴⁹⁴ Ε.Π.Σ. Βουλής, ομιλία Θ. Σοφούλη 19/12/30.

⁴⁹⁵ Εφημ. *Η Καθημερινή* 7/8/30.

⁴⁹⁶ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 18/7/30.

Τσαλδάρης τάχθηκε υπέρ της φιλειρηνικής πολιτικής και του συμφώνου φιλίας και δεν υπήρχε λόγος η κυβέρνηση να καυχείται για αυτό. Ο Βενιζέλος είπε ότι οι συμφωνίες ρύθμισαν τα θέματα με την Τουρκία, με την οποία έχουν εναρμονιστεί τα συμφέροντα. Επιπλέον, είπε ότι οι συμφωνίες δεν πρέπει να κρίνονται κατά το μέγεθος των αξιωμένων δικαιωμάτων, αλλά των αποτελεσμάτων που πρακτικά μπορούσαν να επιτευχθούν.⁴⁹⁷ Στις εκλογές εκλέχθηκε ο κυβερνητικός υποψήφιος αλλά παρουσιάστηκε μείωση της δύναμης των φιλελευθέρων και αύξηση της αποχής.⁴⁹⁸ Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι τον Σεπτέμβριο του 1931 ο Τσαλδάρης, εγκαινιάζοντας, όπως είπε τον προεκλογικό αγώνα για τις επικείμενες εκλογές που έγιναν 12 μήνες μετά, κατηγόρησε την κυβέρνηση για τον συμψηφισμό γιατί στέρησε την Ελλάδα και τους πρόσφυγες από ένα μεγάλο χρηματικό ποσό.⁴⁹⁹

Οι μελετητές της περιόδου αυτής δικαίωσαν την κίνηση του Βενιζέλου και τη χαρακτήρισαν ως πράξη πολιτικού ρεαλισμού, με την οποία αναγνωρίζονταν τα τετελεσμένα ως τετελεσμένα.⁵⁰⁰ Επιπλέον, γράφηκε ότι βοήθησε στην ελεύθερη ανάπτυξη των δραστηριοτήτων των Ελλήνων και του Οικουμενικού Πατριαρχείου⁵⁰¹ και την ενίσχυση της Ελλάδας έναντι της Βουλγαρίας.⁵⁰² Για τον Καραμανλή και τον Κιτσίκη το σύμφωνο έδινε στην Ελλάδα την δυνατότητα της οικονομικής επέκτασης και την μεταφορά πληθυσμών στην Τουρκία.⁵⁰³ Ο Π. Παπαστράτης, ο οποίος παρουσίασε την επιδίωξη του αστικού κόσμου να απομακρυνθούν από την Ελλάδα οι άνεργοι και να μειωθεί το έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο ανέφερε ότι στη συγκεκριμένη πολιτική και οικονομική συγκυρία η

⁴⁹⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 26/1/31, 7/2/31, *Ελεύθερον Βήμα* 8/2/31.

⁴⁹⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 8/2/31: στις εκλογές του 1391 ψήφισαν 37.571 από τους οποίους οι ψήφοι προς τον φιλελεύθερο υποψήφιο ήταν οι 14.982, ενώ τα άλλα κόμματα έλαβαν 22.598, ενώ στις εκλογές του 1929 ψήφισαν 48.519 από τους οποίους οι ψήφοι προς τον φιλελεύθερο υποψήφιο ήταν οι 18.610, ενώ τα άλλα κόμματα έλαβαν 29.907.

⁴⁹⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 7/9/31.

⁵⁰⁰ Θ. Βερέμης, Γ. Κολιόπουλος, (2006), σ. 374. Α. Βλάχος (χ. χ), σ. 493. Α. Ρήγος (1995), (Α), σ. 222. Δ. Ευθ. Ακριβούλης (2009), σ. 119. Θεοδωρόπουλος, Β. (1988), σ. 495. Α. Αλεξανδρή (1991), σ. 70. Βύρων Θεοδωρόπουλος, (1996), *Ανασκόπηση, η εξωτερική πολιτική της νεότερης Ελλάδος*, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα, σ. 101. William Hale, (2002), *Turkish Foreign Policy 1774-2000*, Frank Cass, London-Portland, σ. 59. Φίλιπ Ρόμπινς, (2004), *Στρατός και διπλωματία, η τουρκική εξωτερική πολιτική από την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου*, εκδόσεις Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα, σ. σ. 146-147: η υπογραφή της συμφωνίας έδειξε ότι οι πολιτικοί ηγέτες των δύο χωρών δεν θεωρούσαν απαραίτητη τη διατήρηση των εχθρικών σχέσεων.

⁵⁰¹ Α. Ρήγος (1995), (Α), σ. 222.

⁵⁰² Α. Αλεξανδρή (1991), σ. 77. Π. Παπαστράτης (2009), σ. 405.

⁵⁰³ Κ. Αλ. Καραμανλής (1995), σ. 96. Δ. Κιτσίκης (1981), σ. σ. 26-28.

προσέγγιση ήταν αναπόφευκτη, ενώ ο Σπ. Β. Μαρκεζίνης έγραψε ότι το Σύμφωνο του 1930 ήταν από τις σημαντικότερες διπλωματικές πράξεις της Ελλάδας στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα.⁵⁰⁴ Για τον Α. Ηρακλείδη ο «ιστορικός συμβιβασμός» έγινε διότι οι χώρες σέβονταν το εδαφικό καθεστώς και είχαν την κοινή αίσθηση απειλής από την Ιταλία.⁵⁰⁵

Ο Ν. Σαρρής, παραγνωρίζοντας τις ανάγκες της εσωτερικής πολιτικής, είπε ότι η Ελλάδα προχώρησε στην προσέγγιση για να εξασφαλίσει αντιπερισπασμό στην ένωση Γιουγκοσλαβίας, Βουλγαρίας. Για την Τουρκία, παραγνωρίζοντας τις κακές σχέσεις που είχε το 1930 με Γαλλία και Αγγλία, είπε ότι για να εισέλθει στο ευρωπαϊκό σύστημα, έπρεπε να ακολουθήσει την Ελλάδα σε αυτό, μια και όσες φορές κινδύνευσε δεν είχε καλές σχέσεις με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις με τις οποίες η Ελλάδα είχε, αλλά και να κάνει την Ελλάδα εξάρτημα της στο γεωπολιτικό χώρο.⁵⁰⁶ Για την ανάγκη εισόδου της Τουρκίας στην Ευρώπη μίλησε και ο Ε. Ευαγόρου, ακολουθώντας την νεορεαλιστική θεωρία των διεθνών σχέσεων, λέγοντας ότι οι δύο χώρες προχώρησαν στην προσέγγιση για να ξεπεράσουν την ανεπάρκεια της εθνικής τους ισχύος, τον ισχυρό παρεμβατικό ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων, να εξασφαλίσουν την επιβίωση τους, αλλά και αντιμετωπίσουν τον κοινό κίνδυνο, την Ιταλική επεκτατική πολιτική (όμως παρέβλεψε την ιταλική βοήθεια για την επίτευξη της συμφωνίας).⁵⁰⁷ Το θετικό αποτέλεσμα της προσέγγισης αναγνωρίστηκε από όλο τον αστικό κόσμο και ενώ δεν ήταν μια σύναψη συμμαχίας, η κυβέρνηση Τσαλδάρη δεν αντιμετώπισε δυσκολία να την συνομολογήσει ως συμμαχία.⁵⁰⁸

Για εμάς, με την προσέγγιση οι πρόσφυγες έχασαν και την τελευταία ελπίδα τους για βελτίωση του βιοτικού επιπέδου τους αλλά υπήρξε θετική μεταβολή στη διεθνή θέση της Ελλάδας. Την προσέγγιση την επέβαλε η ανάγκη των Ελλήνων εμπόρων και βιομηχάνων να εξασφαλίσουν φθηνές πρώτες ύλες και αγορά για την πώληση των προϊόντων τους και η γεωπολιτική-γεωστρατηγική.

⁵⁰⁴ Σπ. Β. Μαρκεζίνης (1994), (Α), σ. 212.

⁵⁰⁵ Αλέξης Ηρακλείδης (2007), *Ασπονδοί Γείτονες-Ελλάδα-Τουρκία: η διένεξη του Αιγαίου*, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σ. 63.

⁵⁰⁶ Νεοκλής Σαρρής (1992), *Εξωτερική πολιτική & πολιτικές εξελίξεις στην πρώτη τουρκική δημοκρατία, η άνοδος της στρατογραφειοκρατίας (1923-1950)*, εκδόσεις Γόρδιος, σ. σ. 60-61.

⁵⁰⁷ Ευαγόρας Α. Ευαγόρου (2010), *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις από το 1923 έως σήμερα, θεωρία διεθνών σχέσεων και στρατηγική*, εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα, σ. 87-90.

⁵⁰⁸ Π. Παπαστράτης (2009), σ. 406. Ε. Χατζηβασιλείου (2005), σ. 330.

Ο μεσοπόλεμος ήταν περίοδος κατά την οποία ο φιλελευθερισμός είχε ανάγκη το κράτος, ώστε να υπάρξει η ασφάλεια της ελεύθερης αγοράς, είτε αυτή ήταν στο εσωτερικό του κράτους είτε στο διεθνές εμπόριο. Στην ασφάλεια του οικονομικού καθεστώτος οφείλεται και η πρόθεση της μείωσης των ναυτικών εξοπλισμών, με την οποία εξασφαλιζόνταν οικονομικά κονδύλια που μπορούσαν να οδηγηθούν σε παραγωγικά έργα και την αποκατάσταση των προσφύγων. Οι πρόσφυγες, από την άλλη, έπρεπε να βελτιώσουν το βιοτικό επίπεδο τους ή μαζί με τους ανέργους να μεταφερθούν στην Μικρά Ασία, διότι αποτελούσαν κίνδυνο για το κοινωνικό-πολιτικό-οικονομικό καθεστώς.

Με τη βελτίωση των σχέσεων θα μπορούσε να βελτιωθεί η θέση της ελληνικής μειονότητας, η οποία έπρεπε να παραμείνει στις εστίες τους, είτε διότι η ελληνική οικονομία δεν μπορούσε να τους δεχθεί στα εδάφη της Ελλάδας, είτε διότι θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην οικονομική επέκταση της Ελλάδας στην Ανατολή. Τέλος, η ελληνοτουρκική φιλία δημιουργούσε νέα δεδομένα στην διεθνή και βαλκανική πολιτική, μια και έθεσε την βάση για τον σχηματισμό ενός άξονα για την αντιμετώπιση των απειλών των που δέχονταν τα εδάφη τους.

Η προσέγγιση τη Τουρκίας, επίσης, εντάσσεται και στην προσπάθεια της κυβέρνησης να πετύχει τον αστικό εκσυγχρονισμό στο εσωτερικό της. Η πολιτική Βενιζέλου απαιτούσε έναν νέο εθνικό στόχο, την εσωτερική οικονομική και πνευματική ανάπτυξη των Ελλήνων, η οποία στην συνέχεια θα ενίσχυε το «εκπολιτιστικό» έργο της Ελλάδας στην Εγγύς Ανατολή. Στον πολιτικό λόγο της κυβέρνησης συναντήσαμε την αναγκαιότητα της ειρήνης στην περιοχή. Η Ελλάδα, λοιπόν, έπρεπε να επιδιώξει να τερματιστεί το καθεστώς μη πολέμου με την Τουρκία και να αρχίσει η περίοδος της ειρήνης, που θα της εξασφάλιζε την συλλογική εδαφική ασφάλεια και την δυνατότητα να εκσυγχρονιστεί. Επιπλέον, θα της έδινε την δυνατότητα να επεκταθεί οικονομικά στην Τουρκία.

Η κυβερνητική παράταξη στον πολιτικό λόγο της για τις συμφωνίες Φιλίας και για τους ναυτικούς εξοπλισμούς ακολούθησε τον φιλελεύθερο τρόπο σκέψης που επικράτησε την πρώτη δεκαετία του μεσοπολέμου στις νικήτριες Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης. Γι' αυτήν η χώρα θα μπορούσε να προχωρήσει σε περικοπές των ναυτικών εξοπλισμών επειδή η γειτονική Τουρκία δεν διεκδικούσε ελληνικά εδάφη και αναγνώριζε το Διεθνές Δίκαιο της ΚτΕ για συλλογική ασφάλεια. Ένα επιπλέον όφελος

ήταν ότι απομακρύνθηκε το ενδεχόμενο η Τουρκία να συμμετάσχει σε έναν πόλεμο κατά της Ελλάδας ως σύμμαχος της Βουλγαρίας.

Η ελληνική αντιπολίτευση και ο αντιπολιτευτικός τύπος ακολούθησε την ρεαλιστική σχολή, η οποία επιδίωκε την ισχύ των κρατών και τη διατήρηση των ιδανικών, συνδέοντας την υπεροπλία στο Αιγαίο με την επανάσταση του 1821 και την Μεγάλη Ιδέα. Γι' αυτήν η Ελλάδα έχοντας ακόμα συμπαγείς ελληνικούς πληθυσμούς εκτός των συνόρων της δεν θα έπρεπε να λέει ότι έχει ολοκληρώσει την εθνική της αποκατάσταση. Πέρα των εξωτερικών θεμάτων τα παλαιά ιδανικά θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την πάταξη του εσωτερικού εχθρού, του κομμουνισμού. Για την αποφυγή της αύξησης της δύναμης του και την αποφυγή της κοινωνικής πίεσης κατηγόρησε την κυβέρνηση επειδή δεν πέτυχε την εγκατάσταση των ανέργων Ελλήνων στην Τουρκία, η οποία είχε ανεκμετάλλευτες εκτάσεις και ανάγκη εργατικών χεριών για την αναπτυσσόμενη βιομηχανία της.

Η Τουρκία, από την άλλη, με την σύσφιξη των σχέσεων εξασφάλισε την εξαγωγή των προϊόντων της σε μία εποχή κατά την οποία ήθελε να επικεντρωθεί στο εσωτερικό της. Αυτό γιατί είχε να αντιμετωπίσει τους Κούρδους και την ισλαμική αντίδραση τις μεταρρυθμίσεις, το οξύ πρόβλημα στην οικονομία, ενώ προσπαθούσε να αναπτύξει βιομηχανία και να μειώσει τους ναυτικούς της εξοπλισμούς, μια και είχε την ναυτική υπεροπλία. Μπορούσε, ακόμα, να μεταφέρει πολεμικές δυνάμεις στα ανατολικά και νότια σύνορα της για να αντιμετωπίσει τις εκεί απειλές. Τέλος, της έδινε την δυνατότητα στο μέλλον να την χρησιμοποιήσει για την ένταξη της στην ΚτΕ, την προσέγγιση της Γαλλίας και της Αγγλίας, μια και με την υπογραφή του συμφώνου φιλίας αναγνώριζε το διεθνές δίκαιο και εντάσσονταν στις αντιαναθεωρητικές χώρες

Η υπογραφή του οικονομικού συμφώνου και της ελληνοτουρκικής φιλίας, δηλαδή του σβησίματος και της τελευταίας ελπίδας επιστροφής των προσφύγων ή της βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου τους στην Ελλάδα, η υπερχρέωση τους (έναντι της ΕΑΠ και του κράτους), οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης και η σαφής αυταρχικοποίηση του κρατικού μηχανισμού απομάκρυναν τους πρόσφυγες από τη

βενιζελική παράταξη, με αποτέλεσμα στις εκλογές του 1932 αυτή να χάσει μεγάλο ποσοστό και το *Λαϊκό Κόμμα* να σχηματίσει κυβέρνηση.⁵⁰⁹

⁵⁰⁹ Α. Ρήγος (1999), σ. σ. 232-233. Ε. Χατζηβασιλείου (1999), σ. 321: Για τον Ε. Χατζηβασιλείου οι εκλογές δεν χάθηκαν λόγω της ελληνοτουρκικής προσέγγισης, μια και το μεγαλύτερο ποσοστό τους παρέμεινε στον βενιζελισμό, αλλά λόγω των επιπτώσεων στην Ελλάδα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Χ. Χατζηιωσήφ (2009), «Κοινοβούλιο και Δικτατορία 1922-1936», συλλογικό, Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Όψεις Πολιτικής και Οικονομικής ιστορίας 1900-1945*, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα, σ. σ. 423-492, σ. 476: για τον Χατζηιωσήφ οι πρόσφυγες αντέδρασαν στο οικονομικό σύμφωνο, με αποτέλεσμα να στραφούν προς τον Κονδύλη και το Λαϊκό Κόμμα.

Επίσκεψη Ισμέτ στην Αθήνα, Οκτώβριος 1931

Ο Βενιζέλος επιδιώκοντας την εδραίωση των καλών σχέσεων των δύο χωρών πρότεινε, στις αρχές του 1931, τον Κεμάλ για το Νόμπελ ειρήνης και παραχώρησε στην Τουρκία, τον Φεβρουάριο του ίδιου χρόνου, το προνόμιο του ευνοούμενου κράτους, ενώ η Τουρκία το έπραξε ένα μήνα μετά.⁵¹⁰ Παρόλα αυτά, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, η ελληνική μειονότητα συνέχισε να δέχεται τις πιέσεις από τις τουρκικές αρχές, ενώ ο Πατριάρχης δεν λάμβανε το πιστοποιητικό μη ανταλλαγής, με αποτέλεσμα ο αθηναϊκός τύπος να σταθεί αρνητικά προς την προσέγγιση της Τουρκίας. Για την αναγνώριση του η ελληνική κυβέρνηση, μέσω του πρέσβη της Πολυχρονιάδη, προέβη σε μία σειρά υπομνημάτων με πρώτο την 3^η Μαρτίου 1931.⁵¹¹

Ο κρητικός πολιτικός επιδιώκοντας την υπερπήδηση των εμποδίων προγραμμάτισε τη διέλευσή του από την Κωνσταντινούπολη, ερχόμενος από την Ρουμανία, ώστε να συναντήσει τον Τούρκο ομόλογο του και να συζητήσει τα εκκρεμή ζητήματα αλλά και θέματα της οικονομικής συνεργασίας.⁵¹² Οι δύο πρωθυπουργοί στην προσπάθειά τους για τήρηση κοινής γραμμής στα διεθνή θέματα κοινού ενδιαφέροντος, συζήτησαν για βαλκανικά ζητήματα και είπαν ότι η *Βαλκανική Ένωση*, που προωθούσαν οι Βαλκανικές Διασκέψεις, ήταν καλή ιδέα αλλά απαιτούσε «μακρά και επίμονος εργασία» και θα ήταν προτιμότερο να αρχίσουν από την οικονομική συνεργασία και στην συνέχεια να μετέλθουν στην πολιτική.⁵¹³ Οι δύο πολιτικοί βλέποντας ότι ήταν αδύνατη, λόγω Βουλγαρίας, η επίτευξη της ένωσης ήθελαν την σύσφιξη των οικονομικών σχέσεων με τις βαλκανικές χώρες ώστε να βελτιωθεί η εθνική τους οικονομία. Αυτή η κοινή στόχευσή τους έκανε να μιλήσουν στους δημοσιογράφους για την ικανοποίησή τους για τα μέχρι τότε αποτελέσματα της φιλίας, χωρίς όμως να αναφερθούν στα εκκρεμή ζητήματα.⁵¹⁴

Η επόμενη συνάντηση των δύο πρωθυπουργών πραγματοποιήθηκε με την επίσημη επίσκεψη Ισμέτ Ρουσντή στην Αθήνα τις πρώτες μέρες του Οκτωβρίου του

⁵¹⁰ Α. Αλεξανδρή (1991), σ. 78.

⁵¹¹ Θ. Κονδύλης (2009), σ. σ. 75-76.

⁵¹² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 25/8/31.

⁵¹³ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 27/8/31.

⁵¹⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 24/8/31.

1931, με αφορμή την ανταλλαγή των κυρωμένων κειμένων των συμφωνιών του προηγούμενου χρόνου και την ανταπόδοση του ταξιδιού Βενιζέλου. Για την καλλιέργεια ευμενούς κλίματος Βενιζέλος, Ισμέτ και Ρουσδή προχώρησαν σε επανειλημμένες δηλώσεις υπέρ της εγκαρδιότητας των σχέσεων των δύο κρατών.⁵¹⁵

Ειδικά μετά τα μέσα του Σεπτεμβρίου στην αλλαγή του κλίματος έπαιξε σημαντικό ρόλο ο τύπος των δύο χωρών, η αναγνώριση ως εγκατεστημένου του Πατριάρχη και ότι ο αρχηγός της ελληνικής αντιπολίτευσης, Π. Τσαλδάρης, σε συνέντευξη του προς την τουρκική εφημερίδα *Τζουμχουριέτ* είπε ότι όλα τα κόμματα εγκρίνουν την φιλία των δύο χωρών αποδεχόμενοι τα τετελεσμένα γεγονότα.⁵¹⁶ Μάλιστα, υπενθύμισε ότι την προσέγγιση της Τουρκίας την είχε αποφασίσει η Οικουμενική κυβέρνηση στην οποία ήταν μέλος. Δεν παρέλειψε, όμως, να αναφερθεί στα προβλήματα της μειονότητας και στο ότι η Ελλάδα συμπεριφέρεται καλύτερα προς την μειονότητα της Θράκης. Τέλος, ως συντηρητικός πολιτικός και θιασώτης της ρεαλιστικής σκέψης των διεθνών σχέσεων, είπε ότι οι σχέσεις των δύο κρατών έπρεπε να επικεντρωθούν στον οικονομικό τομέα, κατηγορώντας μάλιστα τον Βενιζέλο για το ότι δεν μείωσε το έλλειμα στο εμπορικό ισοζύγιο.⁵¹⁷

Το ερώτημα που τέθηκε στην κυβέρνηση αφορούσε την στάση των προσφύγων και τον τρόπο αντιμετώπισης της τυχόν διαμαρτυρίας τους. Η *Παμβουλιακή Ένωση* επιδίωξε την πραγματοποίησης συλλαλητηρίου διαμαρτυρίας, πριν από την άφιξη Ισμέτ, κάτι που το αρνήθηκε η αστυνομία.⁵¹⁸ Μάλιστα, η ένωση έστειλε επιστολή στον Τούρκο πρωθυπουργό με την οποία ανέφερε ότι η δήμευση των περιουσιών ήταν ψυχολογικό εμπόδιο για την αποδοχή της φιλίας των δύο κρατών, την οποία μάλιστα αποκάλεσε ως ψευδή.⁵¹⁹ Την στάση αυτή η *Π.Ο.Α.Δ.Α.* την χαρακτήρισε ως «αντιεθνική» και σε ανακοίνωση της είπε ότι θα συμμετείχε στην υποδοχή.⁵²⁰ Ως «αντιεθνική» την χαρακτήρισαν και μικρότερες ενώσεις σε επιστολές προς τον τύπο

⁵¹⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 30/7/31, 26/9/31, *Ελεύθερον Βήμα* 26/9/31, *Η Καθημερινή* 26/9/31, 2/10/31.

⁵¹⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 3/10/31, 26/9/31, *Ελεύθερον Βήμα* 1/9/31, 15/9/31, 18/9/31, 24/9/31, *Η Καθημερινή* 3/10/31.

⁵¹⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 28/9/31, *Ελεύθερον Βήμα* 24/9/31.

⁵¹⁸ Εφημ. *Η Καθημερινή* 29/9/31.

⁵¹⁹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 28/9/31.

⁵²⁰ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 1/10/31.

και τα ψηφίσματα τους.⁵²¹ Η Π.Ο.Π. στην ανακοίνωσή της υπενθύμισε τη διαμαρτυρία της κατά την ψήφιση του Οικονομικού συμφώνου, τα ψηφίσματα του θεάτρου «Τριανόν» και συγκέντρωσης στο Πεδίο του Άρεως στις 5/7/31 και θεώρησε άκυρη και ανύπαρκτη κάθε συμφωνία που κατέλυε την συνθήκη της Λοζάνης, τονίζοντας την αμείωτη εμμονή στα δικαιώματα που πήγαζαν από αυτή για την προσφυγική περιουσία. Όμως, αντιτάχθηκε και απέτρεψε την προσπάθεια αποδοκιμασίας των ξένων επίσημων, κάτι που όπως είπε προσβάλλει τον εθνικό πολιτισμό και την πατροπαράδοτη φιλοξενία της ελληνικής πατρίδας.⁵²²

Η αστυνομία, υπό τον φόβο τω επεισοδίων, προχώρησε σε προληπτικές συλλήψεις με την κατηγορία ότι επρόκειτο να διαπράξουν παράνομη πράξη και όχι διότι την πραγματοποίησαν. Οι συλληφθέντες, περί τα 150 άτομα, ήταν μέλη των διοικητικών συμβουλίων της *Παμβουρλιωτικής*, Αρμένιοι, Κιρκάσιοι και Τούρκοι αντικεμαλιστές.⁵²³ Η *Παμβουρλιωτική* με την σειρά της είπε ότι ουδέποτε μίλησε για απρεπείς εκδηλώσεις, κάτι που διαδόθηκε από κυβερνητικούς για να παρθούν αντισυνταγματικά μέτρα από την δικτατορία (όπως ονόμασε την κυβέρνηση) που ενοχλήθηκε από τις διαμαρτυρίες και έκανε κατάληψη των γραφείων της, και είπε ότι η φιλία είναι προσωπική μεταξύ Βενιζέλου και Ισμέτ.⁵²⁴

Η υποδοχή που επιφύλαξε στους Τούρκους πολιτικούς το επίσημο ελληνικό κράτος και το πλήθος κόσμου, συμπεριλαμβανομένων πολλών προσφύγων, ήταν θερμή.⁵²⁵ Η ελληνική κυβέρνηση δεξιώθηκε την πολυμελή τουρκική αποστολή⁵²⁶ στο

⁵²¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 2/10/31. *Ελεύθερον Βήμα* 30/9/30, 1/10/31: Οι ενώσεις αυτές ήταν το συμβούλιο Πολυγώνου, η *Ένωσις Επιστημόνων Συνοικισμών Πειραιώς* και όπως αναφέρει εφημερίδα στον υπουργό Πρόνοιας απευθύνθηκαν 300 αντιπροσωπίες από Αθήνα, Πειραιά και περίχωρα χαρακτηρίζοντας «προδοτική» την στάση της *Παμβουρλιωτικής*. Επιπλέον, όπως αναφέρει η ίδια εφημερίδα, από «πολλά σημεία» της Θεσσαλονίκης και της Θράκης του ζήτησαν να τους αντιπροσωπεύσει. Η *Ακρόπολις* την 3/10/31 έκανε λόγο για την *Ομοσπονδία Φοιτητών*, την *Εκτελεστική Επιτροπή Συνοικισμού Ζαμπουριών*, τα συνεργαζόμενα σωματεία Δραπετσώνας και την *Ένωση Εν Ελλάδι Κωνσταντινοπολιτών με έδρα τον Πειραιά*.

⁵²² Εφημ. *Ακρόπολις* 2/10/31.

⁵²³ Εφημ. *Ακρόπολις* 3/10/31.

⁵²⁴ Εφημ. *Η Καθημερινή* 2/10/31, 4/10/31, 5/10/31.

⁵²⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 4/10/31, *Ελεύθερον Βήμα* 4/10/31, *Η Καθημερινή* 3/10/31, 4/10/31. Το ατμόπλοιο που μετέφερε τους τούρκους επίσημους και τους συνοδούς τους συνοδεύτηκε από τις βραχονησίδες Φλέβες από τα πολεμικά «*Αετός*», «*Ιέραξ*» ενώ το «*Έλλη*» ύψωσε το διεθνές σήμα «*Καλώς Ορίσατε*», πραγματοποιήθηκαν 19 κανονιοβολισμοί και άγημα 400 ναυτών απέδωσε τιμές κατά την αποβίβαση των τούρκων στον Πειραιά. Α. Αλεξανδρής (1991), σ. 78. Ι. Αναστασιάδου (1982), σ. 75.

⁵²⁶ Εφημ. *Η Καθημερινή* 28/9/31: Η αποστολή αποτελούνταν από συζύγους, θυγατέρες, βουλευτές, δημοσιογράφοι, υπάλληλοι του υπουργείου των Εξωτερικών και τραπεζίτες.

ξενοδοχείο «Πτί Παλαί», ενώ δεξίωση παρέθεσε ο πρόεδρος της Βουλής Θ. Σοφούλης στο Κοινοβούλιο και ο δήμαρχος της Αθήνας Σ. Μερκούρης στο δημαρχείο.⁵²⁷ Οι Τούρκοι πραγματοποίησαν επισκέψεις στο νοσοκομείο «Ερυθρός Σταυρός», στο φράγμα του Μαραθώνα (υπάρχουν αναφορές που λένε ότι σε όλη τη διαδρομή πλήθος κόσμου τους χειροκροτούσε, ιδιαίτερα οι πρόσφυγες των περιοχών της Νέας Ερυθραίας και του Μπογατσίου),⁵²⁸ και στην Ελευσίνα (όπου τους υποδέχθηκε ο συννοικισμός Άγιος Σάββας) ενώ παρακολούθησαν συναυλία στο θέατρο «Ολυμπία».⁵²⁹

Στο «Πτί Παλαί» ακούστηκε από τους πολιτικούς ότι τα δύο κράτη δεν θα ξαναβρεθούν αντιμέτωπα, ενώ στη Βουλή ο Πρόεδρος της «διερμηνεύοντας πιστά το αίσθημα του ελληνικού λαού και των αντιπροσώπων» απηύθυνε εγκάρδιο χαιρετισμό, σημειώνοντας ότι πλέον έλειπαν οι οξείες αντιθέσεις του παρελθόντος και η φιλία των δύο χωρών ήταν «αξιοθαύμαστον κατόρθωμα ειρηνικού πολιτισμού» και ενσάρκωση του αισθήματος της λαϊκής ψυχής.⁵³⁰ Αποκορύφωμα της θερμής υποδοχής ήταν η αντιμετώπιση του ελληνικού κοινού προς τους Τούρκους πολιτικούς στο Παναθηναϊκό στάδιο, όπου πραγματοποιούνταν οι Παμβалκανικοί αγώνες.⁵³¹ Την θερμή υποδοχή παρουσίασαν και εγκωμίασαν οι τουρκικές εφημερίδες. Τα Εμπορικά Επιμελητήρια Αθήνας και Κωνσταντινούπολης, με την σειρά τους, έστειλαν τους χαιρετισμούς τους.⁵³² Τέλος, χαιρετισμούς στον Τούρκο πρωθυπουργό έστειλαν η Ένωση Αναπήρων Ολικής Ανικανότητας και η Ένωση Φίλων της Ειρήνης.⁵³³

Οι δύο πρωθυπουργοί στις μεταξύ τους συναντήσεις τους είχαν την ευκαιρία να μιλήσουν εκ νέου για την κοινή πολιτική στα διεθνή θέματα.⁵³⁴ Μπροστά σε κοινό ο Βενιζέλος είπε, κατά την ανταλλαγή των κυρωμένων κειμένων,

«τα έγγραφα των κυρώσεων, τα οποία ανταλλάσσουμε είνε βεβαίως σημαντικά. Αλλά τολμώ να ειπώ, ότι δεν προσθέτουν τίποτε εις το έργο μας, διότι τας κυρώσεις τους έχει ήδη δώσει

⁵²⁷ Εφημ. Ακρόπολις 6/10/31, 7/10/31, Ελεύθερον Βήμα 6/10/31, Η Καθημερινή 6/10/31.

⁵²⁸ Εφημ. Ακρόπολις 5/10/31, Ελεύθερον Βήμα 5/10/31, Η Καθημερινή 5/10/31.

⁵²⁹ Εφημ. Ελεύθερον Βήμα 6/10/31.

⁵³⁰ Εφημ. Ακρόπολις 6/10/31, Ελεύθερον Βήμα 6/10/31, Η Καθημερινή 6/10/31.

⁵³¹ Εφημ. Ακρόπολις 5/10/31, Ελεύθερον Βήμα 5/10/31, Η Καθημερινή 5/10/31.

⁵³² Εφημ. Ακρόπολις 4/10/31, Ελεύθερον Βήμα 5/10/31, Η Καθημερινή 4/10/31, 9/10/31.

⁵³³ Εφημ. Ελεύθερον Βήμα 7/10/31. Η ανακοίνωση των αναπήρων έλεγε: «... σήμερα οι λαοί ελληνικός και τουρκικός βλέποντες και παρακολουθούντες τους αντάξιους ηγέτας των θέτοντας τα θεμέλια ενός ασφαλούς και στέρρου οικοδομήματος ειλικρινούς φιλίας και στενής συνεργασίας εφ' ων θα στηριχθή η εκπολιτιστική πρόοδος και η ευημερία αμφοτέρων».

⁵³⁴ Ι. Αναστασιάδου (1982), σ. 76.

η λαϊκή ψυχή των δύο μας χωρών. Αυτή είναι η καλύτερα διαπίστωση της κυρώσεως του έργου μας»⁵³⁵,

ενώ σε άλλες περιπτώσεις είπε ότι πρέπει να γίνει εκκαθάριση του παρελθόντος και ότι οι καρποί της φιλίας «θα αποβούν μια μέρα περισσότεροι».⁵³⁶

Ο Βενιζέλος επεδίωξε, λίγες ημέρες μετά την επίσκεψη, να παρουσιάσει ότι πριν την προσέγγιση του 1930 βρέθηκε στο δίλημμα μεταξύ της υπογραφής των συμφωνιών και της ελληνικής οικονομικής καταστροφής. Στην προσπάθεια του να στερεώσει την πολιτική της προσέγγισης ξαναδιάβασε την ιστορία, λειαινώντας τις αιματηρές στιγμές που έζησαν οι δύο λαοί, λέγοντας ότι η φιλία δεν σβήνει την ιστορία, και έδωσε έμφαση στις ιστορικές στιγμές συνεργασίας και προσέγγισης. Την ενίσχυση του κλίματος, είτε, μπορούσε να βοηθήσει η οικονομική συνεργασία των δύο χωρών, οι πρόσφυγες (οι οποίοι, είτε λόγω αίματος και «κοινής καταγωγής», είτε λόγω μακροχρόνιας συνεργασίας τους με τους Τούρκους μπορούσαν να συνδέσουν τις δύο χώρες) και οι δύο μειονότητες.⁵³⁷

Ο Ισμέτ στις ομιλίες του είπε ότι η λογική επέβαλλε να παραδεχθούν οι δύο χώρες ότι το συμφέρον τους εξυπηρετούνταν με την σύσφιξη των σχέσεων και έδωσε έμφαση στην οικονομική συνεργασία τους.⁵³⁸ Μάλιστα, στην δεξίωση, που παρέθεσε προς τιμή του το ελληνικό κοινοβούλιο, ανέφερε ότι

⁵³⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 6/10/31.

⁵³⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 4/10/31.

⁵³⁷ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 11/10/31: Λίγες μέρες μετά την επίσκεψη είπε ότι η φιλία δεν λησμονεί την ιστορία αλλά στην προσπάθεια να συντηρήσει και να ενισχύσει το καλό κλίμα ανέφερε ότι οι Βαλκανικοί πόλεμοι έγιναν διότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία εκείνη την εποχή κατέρρεε, ενώ τώρα που είχε γίνει εθνικό κράτος με δημοκρατία, και είχε πάρει θέση μεταξύ των πεπολιτισμένων κρατών, μπορούσε να υπάρξει ειρήνη μια και δεν υπήρχαν εκατέρωθεν εδαφικές βλέψεις. Είπε, επίσης, ότι θα ήταν καταστροφικό, για την οικονομία, η Ελλάδα να διατηρήσει εδαφικές βλέψεις και να συνεχίσει τους ναυτικούς εξοπλισμούς, γιατί θα σταμάταγαν τα παραγωγικά έργα. Χαρακτηριστικά είπε: «*Ελληνες της Μικράς Ασίας και του Πόντου έχουν εις μεγάλην αναλογίαν κοινόν αίμα (με τους Τούρκους)[...] τι εμποδίζει, επομένως να τείνωμεν αμοιβαίως την χείραν, να σφίγωμεν αυτήν, ν' αποκαταστήσωμεν τας σχέσεις μας [...] και να επιδωθούμε στην εσωτερική ανάπλαση;*». Και συνέχισε λέγοντας ότι συνεργασίες με πρώην εχθρούς έγιναν και την εποχή του Βυζαντίου, ενώ μετά την πτώση του για μακρό χρονικό διάστημα στις ανώτερες θέσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας χρησιμοποιήθηκαν Έλληνες. Καταλήγοντας είπε, ότι η εγκάρδια συνεννόηση, στην οποία μπορούν να συμβάλλουν οι μειονότητες, «*θα αποδώσει δια τα δύο κράτη όλους τους καρπούς, τους οποίους δικαιούμεθα ν' αναμένουμε, παρά μόνον συν τω χρόνω και καθόσον θα εμπεδώνεται η αμοιβαία εμπιστοσύνη εις ευρύτερα οσημέραι λαϊκά στρώματα*».

⁵³⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 3/10/31, *Η Καθημερινή* 1/10/31, 3/10/31, 4/10/31.

«τα υψηλά και εθνικά συμφέροντα των δύο εθνών και εις το παρόν και εν μέλλον συνεπάγονται σχέσεις διηνεκές και ειλικρινείς επί τη βάσει φιλίας και εμπιστοσύνης»,⁵³⁹

ενώ κατά την ανταλλαγή των κειμένων, ότι οι δύο χώρες θα συνεργαστούν στο οικονομικό επίπεδο και σε περίπτωση πολέμου θα μείνουν ουδέτερες.⁵⁴⁰ Βοηθός στην συντήρηση και την ενίσχυση των σχέσεων ήταν, για αυτόν, οι ιδιωτικές πρωτοβουλίες, όπως αυτή των *Βαλκανικών Διασκέψεων*, οι οποίες βοηθούσαν στην οικονομική ενίσχυση των εθνικών οικονομιών και την καλή συνεννόηση τους, την εποχή που η παγκόσμια οικονομική κρίση δεν είχε πάψει να υφίσταται.⁵⁴¹

Για τον Τούρκο πρωθυπουργό το παρελθόν δεν μπορούσε να λησμονηθεί και ζήτησε οι διανοούμενοι να βοηθήσουν ώστε να *«θεωρήται ως κάτι ανήκον εις την ιστορίαν»*.⁵⁴² Τέλος, σε συνομιλία με τον Τσαλδάρη ο αρχηγός της ελληνικής αντιπολίτευσης τον διαβεβαίωσε ότι η φιλία των δύο χωρών έβρισκε σύμφωνο όλο τον ελληνικό πολιτικό κόσμο και σε ό,τι αφορούσε τον ίδιο είπε ότι η προσέγγιση είχε αποφασιστεί από την Οικουμενική κυβέρνηση, στην οποία μετείχε και ότι εναντιώθηκε στα υπογραφέντα σύμφωνα για τη διαχείριση της διευθετήσεως των εκκρεμοτήτων.⁵⁴³

Το επίσημο κοινό ανακοινωθέν της επίσκεψης έκανε λόγο για την προσπάθεια αμφοτέρων των κυβερνήσεων να διαλυθούν οι υφιστάμενες παρεξηγήσεις και ότι τα οικονομικά συμφέροντα θα υποστηρίζονταν χάρη της φιλίας τους.⁵⁴⁴ Πάνω στην οικονομική συνεργασία, που πλέον εδραιώνονταν, ήταν και η νέα ευχαριστήρια ανακοίνωση του οικονομικού επιμελητηρίου Κωνσταντινούπολης, που έλεγε:

«είμεθα πεπεισμένοι ότι η αδελφική και θερμή συνεργασία των δύο φίλων λαών επί του οικονομικού πεδίου θα δώσει ικανοποιητικά αποτελέσματα»,⁵⁴⁵

ενώ οι έμποροι της Σμύρνης ήθελαν να επιτευχθεί συνεργασία με του Έλληνες συναδέλφους τους.⁵⁴⁶ Για την ενίσχυση των δύο εθνικών οικονομιών οι επίσημοι των δύο κρατών αποφάσισαν να συνεχίσουν τις προσπάθειες τους για τη δημιουργία τρασ

⁵³⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 6/10/31, *Ελεύθερον Βήμα* 6/10/31, *Η Καθημερινή* 6/10/31.

⁵⁴⁰ Εφημ. *Η Καθημερινή* 5/10/31.

⁵⁴¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 4/10/31.

⁵⁴² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 4/10/31.

⁵⁴³ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 5/10/31, *Η Καθημερινή* 6/10/31.

⁵⁴⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 7/10/31, *Η Καθημερινή* 7/10/31.

⁵⁴⁵ Εφημ. *Η Καθημερινή* 7/10/31.

⁵⁴⁶ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 9/10/31.

καπνών Ελλάδας (ο καπνός ήταν το εθνικό της προϊόν), Τουρκίας και Βουλγαρίας, όμως η τελευταία δίστασε να προσχωρήσει στο σχηματισμό του.⁵⁴⁷

Ένα άλλο θέμα που συζητήθηκε κατά την επίσκεψη Ισμέτ στην Αθήνα ήταν η άδεια στους ανταλλάξιμους να επισκεφτούν την Τουρκία, την οποία επιδίωκε η ελληνική πλευρά ώστε να ενισχυθεί το ελληνικό εμπόριο και να υπάρξει εγκατάσταση Ελλήνων στην Τουρκία. Ο Ισμέτ φεύγοντας από την Τουρκία είχε πει ότι το θέμα θα συζητούνταν στην Αθήνα, και μετά την άφιξή του και την θερμή υποδοχή αποδέχθηκε το ελληνικό αίτημα βάζοντας όμως περιορισμούς.⁵⁴⁸ Οι ανταλλάξιμοι παρουσιάστηκαν, από τις δηλώσεις των επισήμων και τον ελληνικό τύπο, ότι πλέον είχαν τη δυνατότητα να ταξιδέψουν είτε ατομικά είτε συλλογικά και μπορούσαν να παραμείνουν για ένα τρίμηνο και μετά από την λήξη του απαιτούνταν ειδική άδεια που θα εξέδιδε ειδικό συμβούλιο.⁵⁴⁹

Ο Ρουσδής είπε ότι η ελευθερία των ταξιδιών θα ερχόταν στο μέλλον και ότι ήδη είχαν αρχίσει τα ταξίδια των εμπόρων ανταλλάξιμων. Από εκεί και πέρα, είπε ότι δεν ήταν δυνατόν να κανονιστεί το ζήτημα σύμφωνα με τους πόθους των ενδιαφερομένων και ότι οι δύο χώρες δεν θα έπρεπε να κατατρίβονται σε συζητήσεις, όταν μάλιστα υπήρχε το παράδειγμα του πιστοποιητικού του Πατριάρχη.⁵⁵⁰ Για την καθυσχάση του εθνικισμού στο εσωτερικό της Τουρκίας, ο Ισμέτ είπε ότι δεν υπήρχε κίνδυνος από τις επισκέψεις των ανταλλάξιμων στην Τουρκία, αντίθετα μάλιστα θα ενίσχυαν την τουρκική οικονομία.⁵⁵¹ Στην πορεία, όμως, η μετακίνηση των ανταλλάξιμων δεν επιτράπηκε λόγω της συνέχισης των εργασιών της Μικτής Επιτροπής, η οποία ουσιαστικά απαγόρευσε τα ταξίδια ακόμα και για λόγους αναψυχής.

Τέλος, στις συζητήσεις τέθηκαν τα ζητήματα που αφορούσαν την μειονότητα στην Τουρκία. Ο ελληνικός τύπος όλο το 1931 παρουσίασε τις πιέσεις που δεχόταν από τις τουρκικές αρχές. Μάλιστα, κατά την διάρκεια της επίσκεψης η φιλοκυβερνητική εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* αριθμωσε τα προβλήματα Ελλήνων μειονοτικών πιέζοντας την κυβέρνηση για την επίλυσή τους. Μίλησε για ελεύθερη διεξαγωγή των

⁵⁴⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 7/10/31, *Ελεύθερον Βήμα* 8/10/31, *Η Καθημερινή* 7/10/31.

⁵⁴⁸ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 4/10/31, *Η Καθημερινή* 4/10/31.

⁵⁴⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 7/10/31, 9/10/31, 21/11/31, 11/11/31, *Ελεύθερον Βήμα* 7/10/31, 9/10/31, 23/10/31, 12/12/31.

⁵⁵⁰ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 6/10/31.

⁵⁵¹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 10/10/31

νοσοκομειακών εργασιών, την ελεύθερη λειτουργία των σχολείων, την συμμετοχή των Ελλήνων στις ανώνυμες εταιρίες, για την απόδοση των ναών του Γαλατά, την διεξαγωγή εκλογών, την ανάγκη για επικοινωνία των ενοριών, την ελευθερία μετακίνησης στο εσωτερικό της χώρας, για την απαγόρευση εξάσκησης επαγγελματιών και την αναγνώριση των ευαγών ιδρυμάτων κοινής ωφέλειας, γιατί η φορολογία τους τα είχε φέρει σε δυσμενή θέση. Επίσης, ζήτησε να μην παρουσιάζονται οι ορθόδοξοι τις Κυριακές στα δικαστήρια, να βελτιωθεί η θέση των μειονοτικών σε Ίμβρο και Τένεδο και έθιξε το θέμα της τουρκικής γλώσσας στα σχολεία.⁵⁵² Ήταν φυσικό η μειονότητα να ελπίζει σε απτά αποτελέσματα από το ταξίδι Ισμέτ αλλά αυτό που προέκυψε ήταν μόνο ο λόγος των πρωθυπουργών ότι οι μειονότητες θα πρέπει να αποτελέσουν τον συνδετικό κρίκο των δύο κρατών και της φιλίας τους.⁵⁵³ Οι δύο Τούρκοι πολιτικοί επισκέφτηκαν την Αθήνα, για μερικές ώρες, τον Ιούνιο του 1932, όταν διήλθαν από τον Πειραιά και συναντήθηκαν με τον Βενιζέλο και τον Παπαναστασίου σε θερμό κλίμα.⁵⁵⁴

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσίαση των αθηναϊκών εφημερίδων για την επίσκεψη των Τούρκων πολιτικών. Το *Ελεύθερον βήμα* προσπάθησε να δημιουργήσει ευνοϊκό κλίμα για την υποδοχή παρουσιάζοντας την επιστολή των αιχμαλώτων πολέμων προς των Ισμέτ, με την οποία τάχθηκαν υπέρ της προσέγγισης, και τις επιστολές των προσφυγικών συλλόγων που αποδοκίμασαν την επιλογή της διαμαρτυρίας της *Παμβουρλιωτικής Ένωσης*.⁵⁵⁵ Μάλιστα επαναφέροντας την συζήτηση περί ιδανικών, τα ταύτισε με τα βαθύτερα συμφέροντα του λαού,⁵⁵⁶ ενώ η κοινή θέληση Ελλάδας και Τουρκίας απάλλαξε τις δύο χώρες από υπέρογκα έξοδα για ναυτικούς εξοπλισμούς. Έτσι ο ανταγωνισμός αντικαταστάθηκε από την ειρηνική συνεργασία και «σήμερον εξελίσσονται υπό τα όμματα μας εις την καθημερινή

⁵⁵² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 30/9/31, 5/10/31.

⁵⁵³ Εφημ. *Ακρόπολις* 7/10/31, *Ελεύθερον Βήμα* 4/10/31, 5/10/31, 7/10/31.

⁵⁵⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 2/6/32, *Η Καθημερινή* 2/6/32.

⁵⁵⁵ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 30/9/31, 1/10/31.

⁵⁵⁶ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 3/11/31: «οι επιπόλαιοι αναγνώσται της ιστορίας, που εκλαμβάνουν πρόληψιν ως παράδοσιν, την μοιρολατρικήν δουλείαν εις το παρελθόν ως ιστορικήν συνέχειαν, την ακινησιάν και την αποτελμάτωσιν και μοιραίαν εκμηδένισή ως ιστορικήν δράσιν. Είνε οκνηροί στην σκέψιν [...] και δεν ηθέλησαν πλέον να υποβληθούν εις τον κόπο ν' αντιληφθούν, ότι κάθε εποχή έχει τα ιδανικά της και κάθε ιδανικόν τότε μόνον είναι ζωτικόν και βιώσιμον όταν έχη την ρίζα του εις τα βαθύτερα συμφέροντα των λαών. Αλλ' ο ελληνικός λαός το ανελήφθη».

πραγματικότητα και δικαιολογούν και τας τολμηροτέρας των προβλέψεων». ⁵⁵⁷ Μετά την θερμή υποδοχή, για να ενσωματώσει τις μάζες στο κλίμα φιλίας και να ενισχυθεί η προσέγγιση των δύο χωρών έγραψε ότι η υποδοχή ήταν η «αποφασιστική κάθαρσις εις ένα ιστορικόν δράμα». ⁵⁵⁸

Στο ίδιο μήκος ήταν και η αποψη της *Ακρόπολις* που παρουσίασε ότι συζητήθηκε, στο περιθώριο των δεξιώσεων, η δημιουργία ομοσπονδίας των δύο κρατών. ⁵⁵⁹ Δημοσίευσε την αντίδραση των προσφύγων στην στάση της *Παμβουρλιωτικής* και δημοσίευσε την δήλωση του Τούρκου πρέσβη Ενίς βέη στην οποία είπε ότι κατά τον συμψηφισμό θίχθηκαν και οι Τούρκοι πρόσφυγες και στην οποία έκανε ειδική μνεία για την συμβολή της εφημερίδας στην δημιουργία καλού κλίματος για την προσέγγιση των δύο λαών. ⁵⁶⁰ Για την εφημερίδα οι Τούρκοι έπρεπε πλέον να δείξουν έμπρακτα τις καλές προθέσεις τους προς την Ελλάδα επιδιώκοντας την βελτίωση της θέσης της μειονότητας και του Πατριαρχείου. ⁵⁶¹ Είπε όμως ότι το «φρικαλέον παρελθόν» ρίχτηκε στην λήθη και ότι θεμελιώθηκε το αδιατάραχτο καθεστώς της ειρήνης, το οποίο επέτρεπε τις δύο χώρες να επικεντρωθούν στην οικονομική και εσωτερική τους ανάπτυξη. ⁵⁶²

Η Καθημερινή επιδίωκε την ενίσχυση των ελληνοτουρκικών σχέσεων αλλά συνέχισε να είναι προσκολλημένη στα παλαιά ιδανικά για την αντιμετώπιση του εσωτερικού εχθρού μιας και ο προαιώνιος εχθρός είχε γίνει φίλος. ⁵⁶³ Για τον εκδότη

⁵⁵⁷ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 4/11/31.

⁵⁵⁸ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 4/10/31. «Εδώ ένα σφουγγάρι τεράστιο επέρασε από τον πίνακα προαιώνιων εθνικών αναμνήσεων, που εθεωρούντο υφιστάμενες για πάντα με την ελληνικήν ψυχή να τις σβύσει μ' ένα αποφασιστικό κίνημα! Εδώ αναμμένο σίδερο επέρασε, με ηρωική θέλησιν, επάνω σε πληγές πολύ πρόσφατες ανοιχτές, που ο πόνος των εθεωρείτο απολύτως αδύνατον να δαμασθή τόσο σύντομα για να καυτηριάση!»

⁵⁵⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 7/10/31.

⁵⁶⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 2/10/31, 3/10/31.

⁵⁶¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 7/10/31.

⁵⁶² Εφημ. *Ακρόπολις* 3/10/31. «Το προαιώνιο άσπονδο μίσος και η θανάσιμη εχθρότητα που χώρισε τους δύο λαούς παραχώρησαν οριστικώς τη θέση τους σε μια ανθρώπινη και λογική και αμοιβαία διάθεση να ρηφθεί στη λήθη το φρικαλέον παρελθόν [...] και να θεμελιωθεί [...] ένα μόνιμο και ακλόνητο καθεστώς αδιατάραχτης ειρήνης. Για το σκοπό αυτό η Ελλάς υποβλήθηκε σε μεγάλες θυσίες σε βάρος ζωτικών συμφερόντων του προσφυγικού πληθυσμού. [...] Έλληνες- Τούρκοι απερίσπαστα από εξωτερικούς κινδύνους μπορούν να επικεντρωθούν στην οικονομική και εσωτερική αναδιοργάνωση».

⁵⁶³ Εφημ. *Η Καθημερινή* 3/10/31: «Εμείς αισθανόμαστε τους λόγους της υψηλότερης πολιτικής που ασκεί η κυβέρνηση για λογαριασμό μας, και για λόγους αβρότητας προς τους ξένους, οι οποίοι επί τέλους δεν φταίνε σε τίποτα για τις δικές μας αλληλοφρονησεις έχουμε την υποχρέωση να σταθούμε σιωπηλοί, προ της Τουρκικής φιλίας που μετά από οδυνηράς πέντε αιώνας γεννήθηκε από τας λαγόνες δύο δημοκρατιών. Λένε ότι για την Ελλάδα η φιλία είναι πολύτιμη. Λένε δεν είναι γιατί μας στοίχισε πολύ αφού όμως υπάρχει

της εφημερίδας η προσέγγιση έπρεπε να γίνει σιγά σιγά ώστε να παραμείνουν τα παλιά ιδανικά, να υπάρχει δηλαδή διατήρηση των «πάτριων και ιερών», για να αντιμετωπιστεί ο κομμουνισμός.⁵⁶⁴ Το ζήτησε γιατί στο τέλος της τετραετίας Βενιζέλου η κοινωνική πίεση από την ανεργία, την φορολογία, τη δυσαρέσκεια των προσφύγων για το *Οικονομικό Σύμφωνο* και η άνοδος της δύναμης του ΚΚΕ δημιούργησαν ανησυχία στον αστικό πολιτικό κόσμο. Για την αντιμετώπιση της *Παμβουρλιωτικής* και την προσπάθειά της για κινητοποίηση των προσφύγων χαρακτήρισε ως «κακούς» Έλληνες και «χυδαίους» ανθρώπους όσους ήθελαν να δημιουργήσουν πρόβλημα στην φιλοξενία των ξένων πολιτικών, αλλά για αντιπολιτευτικούς λόγους παρουσίασε τις θέσεις της, κάτι που δεν έκαναν οι υπόλοιπες εφημερίδες.⁵⁶⁵

Συνοψίζοντας το ταξίδι Ισμέτ, για το οποίο δεν υπάρχει στην ελληνική βιβλιογραφία εκτενή έρευνα όσον αφορά τις συζητήσεις που έγιναν και τη στάση των προσφύγων, πραγματοποιήθηκε τον Οκτώβριο του 1931, ένα χρόνο δηλαδή μετά την υπογραφή του συμφώνου Φιλίας και της σύμβασης εμπορίου. Στον χρόνο αυτό φάνηκε ότι οι ελληνικές εξαγωγές δεν αυξήθηκαν ενώ οι τουρκικές αρχές ασκούσαν πίεση στην ελληνική μειονότητα. Η ελληνική κυβέρνηση έχοντας να αντιμετωπίσει την κοινωνική πίεση, από την αύξηση της ανεργίας και των απεργιών και την δυσαρέσκεια των προσφύγων, επιδίωξε την θερμή υποδοχή των Τούρκων πολιτικών. Με αυτήν θα

και αφού καταβάλαμε το βαρύ τίμημα της ας την κρατήσουμε. Ας την βοηθήσουν να ανδρωθεί. [...]. Οι ξένοι που έρχονται, μετά από πέντε αιώνες, πρέπει να πιστέψουν ότι η φιλία των δύο χωρών εξαρτάται μόνο από αυτούς. Ας ορίσουν καλώς εις τον τόπο μας οι επίσημοι Ξένοι και ας πιστέψουν ότι η απ' της στήλης αυτής ωχρώτατη απέναντι του ενθουσιαστικού συνόλου παραφωνία δεν αποτελεί ούτε εχθρότητα, ούτε κακία, ούτε πολιτικήν. Αποτελεί δείγμα μιας ανιάτου προς το παρελθόν προσηλώσεως...»

⁵⁶⁴ Εφημ. *Η Καθημερινή* 5/10/31: Ο Γ. Βλάχος έγραψε «αν είμεθα Ελευθέριοι Βενιζέλοι, θα ελέγαμε εις τον φίλον Ισμέτ πασάν ιδιαιτέρως: «Αγαπητέ φίλε, όσα είπαμεν και υπογράψαμεν είναι σοφά και σπουδαία. Επειδή όμως συνέβη επί πέντε αιώνας να μας σφάζετε κατά λάθος και συνέβη ημείς αυτήν την σφαγήν να την πάρωμεν και την κάμωμεν Ιστορίαν, Αγώνας, Παραδόσεις, Ιδανικά και υλικόν παντός είδους και επειδή το κράτος ημείς από αυτό το υλικό αντλούμεν δυνάμεις να πείθωμεν καμμιά φορά τους Έλληνας να στρατεύονται, να σκοτώνονται και επειδή ακόμη υπάρχει αυτό το βάσανο του Κομμουνισμού, εναντίον του οποίου ως μόνα χρήσιμα όπλα μας μένουν αι εκδηλώσεις αυτών των πραγμάτων, αι Σημαίαι, τα λάβαρα, αι εικόνες, τα μαθήματα των παιδιών, δι' αυτό κάμε μου τη χάριν, έτσι να χαρής ό,τι αγαπάς, να το πούμε σιγά σιγά. Πέρυσι η υπογραφή, εφέτος ένα δύο διπλωματικά ταξείδια, του χρόνου μία εκδρομή Φοιτητών, αργότερα μια υποδοχή και όταν περάσει πλέον καιρός και έχομεν προφθάση ν' αντικαταστήσωμεν τους πέντε αιώνας με τίποτε άλλο, τότε να βάλωμεν την Κυανόλευκον με την Ημισέλινον να φιληθούν δημόσια...». *Η Καθημερινή* 4/10/31: «όμως τι θα γίνει με το παρελθόν; Τη σημαία; Τα πάτρια και τα ιερά μου; Με αυτά πολεμάμε τον κομμουνισμό. Γιατί μας τα παίρνουν; Δεν μπορούσαμε η υπογραφή της φιλίας να γίνει με τυπικό τρόπο;».

⁵⁶⁵ Εφημ. *Η Καθημερινή* 26/9/31, 28/9/31, 2/10/31, 4/10/31, 1/10/31: «η παροιμιώδης ελληνική ξενία αφ' ενός και ένα στοιχειώδες αίσθημα ανθρωπισμού και ευπρέπειας επιβάλλουν την καλή καθόλα δεξίωση των αφικνούμενων ξένων. Όσοι έχουν αντίθετες γνώμες να μην παραστούν κατά την υποδοχή».

ανταπέδιδε την θερμή υποδοχή που επιφύλαξαν στον Βενιζέλο το 1930 και θα έδινε έναυσμα για περαιτέρω βελτίωση των σχέσεων των δύο χωρών. Αυτό γιατί υπήρχε η ανάγκη αύξησης των ελληνικών εξαγωγών, της αντιμετώπισης της Βουλγαρίας και της βελτίωσής της θέσης των Ελλήνων μειονοτικών.

Για τους λόγους αυτούς η κυβέρνηση προχώρησε, με αυταρχικό τρόπο, στις προληπτικές συλλήψεις υπόπτων για επεισόδια κατά την παραμονή στην Αθήνα των Τούρκων. Εκτός αυτών ο αστικός πολιτικός κόσμος και ο αστικός τύπος ανάδειξε την υποδοχή ως εθνικό θέμα, με αποτέλεσμα οι διαφωνούντες να περιθωριοποιηθούν και η στάση τους να χαρακτηριστεί ως «αντιθενική». Πλέον η ελληνοτουρκική φιλία ήταν ο πυλώνας της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στα Βαλκάνια και ήταν αποδεκτή από όλα τα αστικά πολιτικά κόμματα. Έτσι, οι πρόσφυγες δεν μπορούσαν να διαμαρτυρηθούν προσβάλοντάς την, την στιγμή που το βιοτικό τους επίπεδο, η αγανάκτησή τους για το *Οικονομικό Σύμφωνο* και η σταδιακή μετακίνησή τους προς το *ΚΚΕ* τους μετέτρεπε σε απειλή για το αστικό καθεστώς.

Οι συμφωνίες του 1933

Μετά την επίσκεψη Ισμέτ στην Αθήνα οι δύο χώρες δεν προχώρησαν σε σύναψη συμφωνίας κατά το 1932 αλλά διατήρησαν το κλίμα «εγκαρδιότητας». Η ελληνική οικονομική κρίση και οι εκλογές του 1932 έφεραν στην πρωθυπουργία τον Παναγή Τσαλδάρη με την υποστήριξη του Ελευθερίου Βενιζέλου. Η εξέλιξη αυτή δεν μετέβαλλε την ελληνική εξωτερική πολιτική και την επιδίωξη της διατήρησης καλών σχέσεων με την Τουρκία. Άλλωστε κατά την παραμονή Ισμέτ στην Αθήνα πραγματοποιήθηκε συνάντηση του Τούρκου πρωθυπουργού με τον αρχηγό της ελληνικής αξιωματικής αντιπολίτευσης στην οποία ο Τσαλδάρης είχε αποδεχθεί ως τετελεσμένη την εδραίωση καλών σχέσεων. Για τον Τσαλδάρη η πολεμική του προς την κυβέρνηση αφορούσε στην αποτυχία της να αυξήσει τις ελληνικές εξαγωγές προς την Τουρκία.

Στην συνέχεια η άνοδος του ναζισμού στην Γερμανία, το 1933, επέβαλε νέα δεδομένα στην διεθνή πολιτική. Η Γαλλία προχώρησε στην υπογραφή νέου συμφώνου της Μικρής Αντάντ, ενώ στην Βαλκανική ο Βουλγαρικός εθνικισμός, που αυξήθηκε, επεδίωκε την έξοδο στο Αιγαίο, και δημιούργησε ανησυχία σε Ελλάδα και Τουρκία για ένωση Βουλγαρίας και Γιουγκοσλαβίας.

Οι ελληνικές εκλογές του Μαρτίου του 1933 έφεραν στην εξουσία το Λαϊκό κόμμα και τον διχασμό στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Η αλλαγή στην πολιτική ηγεσία απασχόλησε την τουρκική κυβέρνηση που ήθελε τη διατήρηση των ελληνοτουρκικών σχέσεων.⁵⁶⁶ Για τη διερεύνηση των ελληνικών προθέσεων ο Ρουσδή διήλθε από την Αθήνα λίγες μέρες μετά την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Τσαλδάρη. Οι συνομιλίες που πραγματοποίησε ήταν σε θερμό κλίμα, κάτι που τον έκανε να πει ότι η φιλία των δύο κρατών δεν στηρίζονταν σε ένα μόνο πολιτικό κόμμα.⁵⁶⁷

Ο Έλληνας πρωθυπουργός δεν παρέλειψε να αναφέρει ότι στόχος της εξωτερικής του πολιτικής ήταν να συνεχίσει και να επεκτείνει τις φιλικές σχέσεις την Ελλάδας με

⁵⁶⁶ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 26/2/33.

⁵⁶⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 9/10/31, *Ελεύθερον Βήμα* 13/3/33, *Η Καθημερινή* 12/3/33.

τις γείτονες χώρες, ενώ ο υπουργός των Εξωτερικών Δημήτριος Μάξιμος είπε ότι οι δύο χώρες ενώνονταν με αδελφικούς δεσμούς και ότι το σύμφωνο φιλίας δεν έπρεπε να διαταραχθεί.⁵⁶⁸ Κατά τις προγραμματικές δηλώσεις, στη Βουλή, ο Τσαλδάρης είπε ότι απέβλεπε στην ειρηνική πολιτική και στην σύμπτυξη των στρατιωτικών μονάδων, ώστε να εξοικονομηθούν χρήματα.⁵⁶⁹

Πέρα των ανησυχιών για την Βουλγαρία, ανέκυψε πρόβλημα στις εμπορικές σχέσεις των δύο χωρών με την ελληνική χρεοκοπία, το οποίο έπρεπε να επιλυθεί. Η κυβέρνηση Βενιζέλου, για την αντιμετώπιση της κρίσης, είχε προβεί σε λήψη μέτρων για το συνάλλαγμα, τα οποία είχαν μειώσει τις τουρκικές εισαγωγές στην Ελλάδα, όταν μάλιστα αυτή ήταν ένας καλός πελάτης για τα τουρκικά προϊόντα.⁵⁷⁰

Η *Καθημερινή* τον Δεκέμβριο του 1932 έγραψε ότι κατά το 1931 η Ελλάδα εισήγαγε τουρκικά προϊόντα αξίας 550 εκ. δρχ., το 1932 αξίας 200 εκ δρχ., ενώ εξήγαγε στην Τουρκία προϊόντα αξίας το 1931 15 εκ. δρχ. και το 1932 μόλις 6 εκ δρχ.. Τον Απρίλιο του 1933 έγραψε ότι η Ελλάδα το 1931 εισήγε από την Τουρκία 121.427 τόνους αξίας 481.354.000 σταθεροποιημένων δραχμών και το 1932 138.922 τόνους αξίας 264.928.000 σταθεροποιημένων δραχμών, ενώ αντίστοιχα για το 1931 η Ελλάδα εξήγαγε στην Τουρκία 816 τόνους αξίας 12.943.000 σταθεροποιημένων δραχμών και το 1932 804 τόνους αξίας 9.022.000 σταθεροποιημένων δραχμών. Το *Ελεύθερον Βήμα* ανέφερε ότι η αντιστοιχία των εξαγωγών των δύο χωρών αντιστοιχούσε στον λόγο 30 τουρκικά προϊόντα προς 1 ελληνικό.⁵⁷¹ Από την Τουρκία είχε ακουστεί η άποψη για την ανταλλαγή προϊόντων, κάτι που όμως απέρριψε η κυβέρνηση Βενιζέλου επιδιώκοντας την αύξηση των εξαγωγών.⁵⁷²

Μετά τις εκλογές του Μαρτίου, η Τουρκία, που αντιμετώπιζε οικονομική κρίση, επιδίωξε να αυξήσει τις εξαγωγές της την σύναψη νέας εμπορικής συμφωνίας, και την σύσφιξη των ελληνοτουρκικών σχέσεων για την αντιμετώπιση των εξωτερικών

⁵⁶⁸ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 14/3/33. Μ. Κούμας (2010), *Η Ελληνική εξωτερική πολιτική και το ζήτημα της ασφάλειας στην Νοτιοανατολική Ευρώπη 1933-1936*, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σ. 151.

⁵⁶⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 4/4/33. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η στρατιωτική θητεία, για λόγους οικονομίας, είχε μειωθεί από την κυβέρνηση Βενιζέλου από τα δύο χρόνια στους 18 μήνες και με τις άδειες μπορούσε να φτάσει τους 14 (εφημ. *Ακρόπολις* 25/2/32).

⁵⁷⁰ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 16/8/33.

⁵⁷¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 28/1/33, *Η Καθημερινή* 24/12/32, 18/4/33.

⁵⁷² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 23/8/32, *Η Καθημερινή* 19/11/32.

κινδύνων.⁵⁷³ Ένας επιπλέον λόγος που επιθυμούσε τα παραπάνω ήταν ότι η παγκόσμια οικονομική κρίση είχε σαν αποτέλεσμα τα ευρωπαϊκά κράτη σχημάτισαν οικονομικά μπλοκ χωρών, από τα οποία απουσίαζαν οι Ελλάδα και Τουρκία.

Η ελληνική κυβέρνηση, επιδιώκοντας την αύξηση της ελληνικής παραγωγής και εξαγωγών, αποδέχθηκε το τουρκικό αίτημα, με αποτέλεσμα ο Τούρκος υπουργός Εθνικής Οικονομίας Τζελάλ βέη και ο υφυπουργός Εξωτερικών Νουμάτ βέη να επισκεφθούν την Αθήνα για διαπραγματεύσεις και την υπογραφή των συμφωνίας.⁵⁷⁴ Στην εξασφάλιση ευμενούς κλίματος κατά τις διαπραγματεύσεις ο τύπος των δύο χωρών αρθρογράφησε υπέρ της εγκαρδιότητας των σχέσεων τους.⁵⁷⁵ Ο Τσαλδάρης απευθυνόμενος προς τους Τούρκους υπουργούς, αλλά και προς το εσωτερικό της χώρας, προσπάθησε να ενισχύσει την φιλία των δύο χωρών και είπε:

«υπήρξεν εποχή ήδη μεμακρυσμένη καθ' ην οι λαοί μας φέροντες την κληρονομιά ενός ενδόξου παρελθοντος, εθεώρουν εαυτούς ως πρωταγωνιστές ενός δράματος μακραίωνος, [...] οι δύο λαοί εκ μιας ιδιοτροπίας της ιστορίας, εκλήθησαν να ζήσουν ο εις παρά το πλευρόν άλλου επί μακρούς αιώνας, να γνωρισθούν αλλήλους, να αλληλοεκτιμηθούν και να κατανοήσουν ο εις τον άλλον [...] ο άκρατος εθνικισμός έσχεν ως συνέπειαν ρήξεως πολυτεείς, εδόθη η ευκαιρία της δημιουργίας δεσμών μεταξύ των δύο λαών [...]. Οι λαοί δεν πρέπει να λησμονούν την ιστορίαν των. Οφείλουν μόνον να δημιουργούν νέαν»,⁵⁷⁶

ενώ ο Τζελάλ είπε ότι οι δύο λαοί πρωταγωνίστησαν στη δημιουργία της ειρήνης και ότι ο εθνικισμός που θέλει την αξιοπρέπεια, την υπερηφάνεια και το καθήκον για την άνευ όρων εξυπηρέτηση της πατρίδας ένωσε τις δύο χώρες.⁵⁷⁷ Στη δεξίωση του Εμπορικού Επιμελητηρίου ο πρόεδρος του μίλησε για την ανάγκη στενότερης οικονομικής συνεργασίας, ενώ ο Έλληνας υφυπουργός οικονομικών είπε ότι η μεγαλύτερη εξαγωγή εξασφάλιζε μεγαλύτερη εισαγωγή με αποτέλεσμα την αύξηση της εγκαρδιότητας των σχέσεων των δύο χωρών.⁵⁷⁸

Η εμπορική συμφωνία που υπογράφηκε είχε εξάμηνη ισχύ και προβλέπονταν η εφαρμογή της σε δύο στάδια. Στο πρώτο τρίμηνο αντί το 25% της αξίας των

⁵⁷³ Εφημ. *Ακρόπολις* 19/3/33: Μετά τις δηλώσεις Τσαλδάρη για περαιτέρω σύσφιξη των σχέσεων το Εμπορικό Επιμελητήριο Κωνσταντινούπολης δήλωσε ότι καθίσταται επιτακτική η ανάγκη για την σύναψη της νέας συμφωνίας

⁵⁷⁴ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 18/4/33, 28/4/33, *Η Καθημερινή* 5/4/33, 18/4/33.

⁵⁷⁵ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 19/4/33, 23/4/33, 25/4/33, *Η Καθημερινή* 5/4/33, 18/4/33, 23/4/33, 25/4/33.

⁵⁷⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 28/4/33.

⁵⁷⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 28/4/33.

⁵⁷⁸ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 5/5/33.

εισαγόμενων στην Ελλάδα τουρκικών προϊόντων θα καταβάλλονταν ελληνικά προϊόντα, το ποσοστό αυξάνονταν με το 5% των ναύλων των ελληνικών ατμόπλοιων, ενώ το υπόλοιπο 70% θα αποπληρώνονταν με συνάλλαγμα. Στην δεύτερη φάση, το ποσοστό των ελληνικών προϊόντων αυξάνονταν στο 30%, ενώ παρέμενε το ίδιο ποσοστό για τα ναύλα. Επίσης, η όλη λειτουργία θα γίνονταν με το σύστημα των ταμειακών γραμματικών που ίσχυε με την ελληνογιογκοσλαβική συμφωνία.⁵⁷⁹ Με την συμφωνία η Ελλάδα μπορούσε να διαθέσει τα προϊόντα της, μείωνε την εξαγωγή συναλλάγματος ενώ την ίδια στιγμή συνέχιζε να προμηθεύεται σε καλές τιμές τα τουρκικά προϊόντα. Η Τουρκία, από την άλλη εξασφάλισε την εξαγωγή των προϊόντων της, σε μία χώρα η οποία ήταν από τους καλύτερους πελάτες της και ταυτόχρονα οι δύο χώρες δυνάμωναν τις σχέσεις τους, όταν μάλιστα στα βόρεια σύνορα τους υπήρχε ο κίνδυνος της αναθεωρητικής Βουλγαρίας.

Στη Βουλή ο Τσαλδάρης είπε ότι τα ελληνικά προϊόντα μπορούσαν να πωλούνταν φθηνότερα στην τουρκική αγορά, θα αυξάνονταν οι ελληνικές εξαγωγές (οι οποίες ήταν αξίας 250.000 τουρκικών λιρών έναντι 10.000.000 λιρών των τουρκικών εξαγωγών) και ότι:

«πολιτικά συμφέροντα είναι στενότερα συνδεδεμένα με τα οικονομικά και αφού ολόκληρη η Ανατολική Ευρώπη είναι χωρισμένη εις ζώνας επιρροών αι οποίαι φυσικό είναι να εφάπτονται του κύκλου της ιδικής μας οικονομικής δράσεως, η στενωτέρα επαφή μετρά της χώρας η οποία υφίσταται την ίδια ακριβώς πίεσιν ναι της οποίας τα συμφέροντα αντιμετωπίζουν τους ίδιους με των ιδικών μας φραγμούς καθίσταται ανάγκη ζωτική».

Επίσης, οι σχέσεις των δύο χωρών εδράζονταν στην αμοιβαιότητα και ότι έλαβε διαβεβαιώσεις για την εξομείωση γηγενών και μεταναστών Ελλήνων στην Τουρκία, ενώ διέψευσε φήμες περί ένωσης Ελλάδας, Τουρκίας, Βουλγαρία, την οποία επιθυμούσε η Ιταλία και ανησυχούσε την Γαλλία.⁵⁸⁰ Ο Παπαναστασίου, από την βενιζελική πτέρυγα, είπε ότι θα έπρεπε η οικονομική συμφωνία να επεκταθεί σε όλα τα Βαλκανικά κράτη κάτι που θα έπρεπε να προβλεφθεί στο νέο σύμφωνο φιλίας των δύο χωρών.⁵⁸¹ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι μετά την υπογραφή της συμφωνίας αυξήθηκε η ζήτηση των Ελλήνων εμπορών για την συμμετοχή τους στις εκθέσεις στην

⁵⁷⁹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 10/5/31, *Νέος Ριζοσπάστης* 11/5/31.

⁵⁸⁰ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 12/5/33, *Η Καθημερινή* 11/5/33, 12/5/33, *Νέος Ριζοσπάστης* 19/4/33, 7/5/33, 11/5/33.

⁵⁸¹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 12/5/33.

Κωνσταντινούπολη και την Σμύρνη, κάτι που ενίσχυσε η τουρκική κυβέρνηση, όμως ακούστηκαν από την Τουρκία αρνητικές κριτικές για την ποιότητα των προϊόντων και την κακή προώθηση τους, αλλά όπως έγραψε η αντιπολιτευόμενη εφημερίδα *Ελεύθερο Βήμα* οι ελληνικές εξαγωγές αυξήθηκαν.⁵⁸²

Ο Τούρκος υφυπουργός των εξωτερικών κατά την παραμονή του στην Αθήνα έδωσε στην ελληνική κυβέρνηση το προσχέδιο του νέου συμφώνου, το οποίο συζητήθηκε με τον Ρουσδή όταν αυτός διήλθε από την Αθήνα τον Ιούλιο.⁵⁸³ Εκτός αυτού, ο τούρκος υπουργός συζήτησε και για το σύμφωνο του Ευξείνου, το οποίο βρίσκονταν στις διαπραγματεύσεις για την υπογραφή του, και το οποίο η Τουρκία ήθελε την ελληνική συμμετοχή, μιας και η Ελλάδα λόγω της ναυτιλίας είχε οικονομικά συμφέροντα στην περιοχή και η Τουρκία επεδίωκε την σύσφιξη των σχέσεων.⁵⁸⁴ Η συζήτηση, όμως επανέφερε την φήμη, σε Γαλλία και Γιουγκοσλαβία, για την δημιουργία ένωσης Ελλάδας, Τουρκίας και Βουλγαρίας.⁵⁸⁵

Το ταξίδι του Τσαλδάρη για την υπογραφή της νέας συμφωνίας έδωσε στους Τούρκους την επιβεβαίωση της αποδοχής της ελληνοτουρκικής προσέγγισης από το σύνολο των ελληνικών αστικών κομμάτων. Στόχος του ήταν η υπογραφή μιας νέας διακρατικής συμφωνίας και να τεθούν οι βάσεις για μια νέα συμφωνία εμπορίου ώστε να αυξηθούν οι ελληνικές εξαγωγές.⁵⁸⁶ Έτσι, οι δύο χώρες επεδίωξαν την ενίσχυση της ισχύος τους και να στραφούν στα εσωτερικά προβλήματα τους, την εποχή που η ΚτΕ άρχισε να δείχνει ότι δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει την αναθεωρητική πολιτική, όπως με την κρίση στην Μαντζουρία το 1931 και το 1933 με την πρόκληση του ναζισμού.

Αναχωρώντας για την Τουρκία, για την επίτευξη ευμενούς κλίματος κατά τις συνομιλίες, ανέφερε ότι τα αισθήματα μεταξύ των δύο κρατών ήταν αμοιβαία και ότι είχαν αναγνωρίσει την ανάγκη μιας στενής συνεργασίας.⁵⁸⁷ Όπως και ο Βενιζέλος, το 1930, επέλεξε να επισκεφτεί το Πατριαρχείο στην επιστροφή του από την Άγκυρα. Τέλος, στην δημιουργία του θερμού κλίματος βοήθησε η αρθρογραφία του τουρκικού

⁵⁸² Εφημ. *Ακρόπολις* 28/6/33, *Ελεύθερον Βήμα* 10/7/33, 12/8/33, 30/11/33, *Η Καθημερινή* 28/6/33.

⁵⁸³ Εφημ. *Η Καθημερινή* 12/5/33.

⁵⁸⁴ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 17/7/33, *Η Καθημερινή* 17/7/33, *Νέος Ριζοσπάστης* 17/7/33.

⁵⁸⁵ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 18/7/33, 30/8/33, *Νέος Ριζοσπάστης* 17/7/33.

⁵⁸⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 9/9/33, 15/9/33, *Η Καθημερινή* 15/9/33.

⁵⁸⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 10/9/33, 11/9/33, *Ελεύθερον Βήμα* 11/9/33, *Η Καθημερινή* 11/9/33.

τύπου και η επίσημη υποδοχή που επεφύλαξε η τουρκική κυβέρνηση.⁵⁸⁸ Στην αποβίβαση του υπήρχε πλήθος κόσμου, μεγαλύτερο από τον συνήθη, προς το οποίο ο Έλληνας πρωθυπουργός είπε «*Ζήτω η Ελλάς*», «*Ζήτω η Τουρκία*».⁵⁸⁹ Τέλος, για την ενίσχυση της τουρκικής λαϊκής αποδοχής της ελληνοτουρκικής προσέγγισης, η υποδοχή που του επεφύλαξε η τουρκική κυβέρνηση στην Άγκυρα βιντεοσκοπήθηκε και προβλήθηκε στους κινηματογράφους της Κωνσταντινούπολης.⁵⁹⁰

Οι συνομιλίες του Τσαλδάρη με τον Κεμάλ, που πραγματοποιήθηκαν μέσα σε πολύ θερμό κλίμα, ήταν για θέματα οικονομίας, εμπορίου και γεωργίας.⁵⁹¹ Ο ρεαλιστής Ισμέτ έκανε λόγο για την θερμότητα των σχέσεων, την ειλικρίνεια τους και την εκτεταμένη φιλία των δύο κρατών, που τους παρείχαν την ασφάλεια, την ηρεμία και την ισχύ.⁵⁹² Για να γίνει κοινωνός του κλίματος των ελληνοτουρκικών σχέσεων ο τουρκικός λαός είπε ότι η φιλία αποτελούσε θεμελιώδη βάση της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής και ότι αυτή δεν στηρίζονταν μόνο στην ταυτότητα συμφερόντων των δύο χωρών και της γεωγραφικής θέσης τους αλλά ανταποκρίνονταν στο ενδόμυχο αίσθημα των δύο λαών.⁵⁹³ Όσο για τις συζητήσεις που είχαν πραγματοποιηθεί είπε ότι η κοινή διπλωματική δράση απέβλεπε αποκλειστικά στην σταθεροποίηση της ειρήνης η οποία έπρεπε να επεκταθεί στην βαλκανική χερσόνησο και στην αντιμετώπιση των μεγάλων διεθνών προβλημάτων. Είπε επίσης ότι τα δύο έθνη έπρεπε να συνεχίσουν την οικονομική συνεργασία μιας και η παγκόσμια οικονομική κρίση δεν φαινόταν να οδεύει στο τέρμα της.⁵⁹⁴

Ο Τσαλδάρης, προσπαθώντας να αποδυναμώσει την εικόνα για τον Βενιζέλο και την εξωτερική πολιτική του, είπε ότι το έργο της προσέγγισης δεν ξεκίνησε το 1930

⁵⁸⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 11/9/33, 12/9/33, *Η Καθημερινή* 11/9/33. Το πολεμικό «*Έλλη*» που μετέφερε τον πρωθυπουργό, συνοδεύτηκε από τα Δαρδανέλια από 2 τουρκικά αντιτορπιλικά και στην συνέχεια και από 16 αεροπλάνα. Επιπλέον, ο Κεμάλ είχε διακόψει την λουτροθεραπεία του για να συναντηθεί με τον Τσαλδάρη στην Άγκυρα.

⁵⁸⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 11/9/33, 12/9/33, *Η Καθημερινή* 12/9/33, *Νέος Ριζοσπάστης* 11/9/33.

⁵⁹⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 13/9/33, *Ελεύθερον Βήμα* 13/9/33, *Η Καθημερινή* 13/9/33.

⁵⁹¹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 12/9/33. Το θερμό κλίμα φάνηκε κατά την συνομιλία Κεμάλ, Τσαλδάρη όταν ο πρώτος είπε «*μην φύγετε εξ Άγκυρας προτού ικανοποιηθείτε πλήρως*» για να λάβει την απάντηση «*τότε πρέπει να φύγω αυτοστιγμεί*» και όταν ο τούρκος Πρόεδρος αποχώρησε από τη δεξίωση (που έγινε προς τιμήν των Ελλήνων επισήμων) μετά την αποχώρηση των Ελλήνων πολιτικών κάτι το οποίο δεν έπραξε σε προηγούμενες περιπτώσεις.

⁵⁹² Εφημ. *Ακρόπολις* 13/9/33, *Η Καθημερινή* 12/9/33.

⁵⁹³ Εφημ. *Ακρόπολις* 12/10/33, *Ελεύθερον Βήμα* 12/9/33.

⁵⁹⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 13/9/33, *Η Καθημερινή* 13/9/33, *Νέος Ριζοσπάστης* 12/9/33.

αλλά το 1825 από τον Αλ. Μαυροκορδάτο. Μίλησε για την σύσφιξη των σχέσεων των δύο λαών και ανέφερε, με στόχο την ενίσχυση της ελληνικής ναυτιλίας, ότι τα ελληνικά ατμόπλοια μπορούσαν να μεταφέρουν τα άφθονα τουρκικά προϊόντα στις αγορές του εξωτερικού, πέρα από την μεταφορά που έκαναν με την εφαρμογή της εμπορικής συμφωνίας. Επιπλέον, για την ενίσχυση της ελληνικής βιομηχανίας, είπε ότι οι δύο λαοί ήταν λιτοί, εργατικοί και μπορούσαν να εργαστούν μαζί για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης.⁵⁹⁵

Ο Παπαναστασίου, ως πρόεδρος των *Βαλκανικών Διασκέψεων*, έστειλε συγχαρητήριο τηλεγράφημα προς τους Κεμάλ και Ισμέτ για την επιτυχία των διαπραγματεύσεων, λέγοντας ότι η ελληνική κυβέρνηση ήταν άξια συγχαρητηρίων και ότι η ελληνοτουρκική προσέγγιση ανταποκρίνονταν πλήρως στα συμφέροντα και τον πόθο των δύο λαών, λέγοντας όμως ότι δεν είχε σημασία ποιος ξεκίνησε την προσέγγιση αλλά ποιος αγωνίστηκε για αυτήν, ώστε να μην θεωρείται πρωτεργάτης της ο Μαυροκορδάτος αλλά ο Βενιζέλος.⁵⁹⁶

Το σύμφωνο «*Εγκάρδιας Συνεννόησης*», όπως ονομάστηκε το σύμφωνο που υπογράφηκε, εξασφάλιζε, για δέκα έτη, στις δύο χώρες την ασφάλεια του κοινού χερσαίου συνόρου, την πολιτική και οικονομική συνεννόηση σε κοινού ενδιαφέροντος θέματα και την κοινή εκπροσώπηση στο εξωτερικό των δύο κρατών. Αν και η συμφωνία δεν ήταν στρατιωτική έβαλε τα θεμέλια για μια πλήρη αμυντική συμμαχία, άφηνε όμως στις διατάξεις της την ελευθερία της μετέπειτα προσχώρησης των υπόλοιπων Βαλκανικών χωρών.⁵⁹⁷ Ως κοινό σύνορο θεωρήθηκε η περιοχή του Έβρου και όχι το Αιγαίο ώστε να αποφευχθεί η δημιουργία συνασπισμού έναντι της Ιταλίας, που κατείχε τα Δωδεκάνησα.⁵⁹⁸ Στην Βουλγαρία προτάθηκε η συμμετοχή της όταν μετά την αναχώρηση από την Τουρκία του Έλληνα πρωθυπουργού Ισμέτ και Ρουσδή

⁵⁹⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 13/9/33, *Ελεύθερον Βήμα* 13/9/33, *Η Καθημερινή* 13/9/33.

⁵⁹⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 13/9/33, *Ελεύθερον Βήμα* 13/9/33, *Η Καθημερινή* 14/9/33.

⁵⁹⁷ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 5/10/33, 15/9/33, *Η Καθημερινή* 14/9/33, 15/9/33, *Νέος Ριζοσπάστης* 20/3/33, 21/3/33, 14/9/33, 15/9/33. Σ. Β. Μαρκεζίνης (1994), *Πολιτική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, σειρά Β', Σύγχρονος Ελλάς, τόμος 4^{ος}, εκδόσεις Πάπυρος, (Β), σ. 85. Α. Τούντα-Φεργάδη (2012), *Συνιστώσες της γένεσης και της πορείας του ελληνικού κράτους*, εκδόσεις Σακκουλά, Θεσσαλονίκη, σ. 102. Θ. Βερέμης (2003), *Ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453-2003*, εκδόσεις ΕΛΙΑΜΕΠ, Ι. Σιδέρη, Αθήνα, σ. 99. Θ. Βερέμης, Γ. Κολιόπουλος (2006), σ. 375. Κ. Σβολόπουλος (1978), σ. 356.

⁵⁹⁸ Σ. Β. Μαρκεζίνης (1994), (Β), σ. 85. Ι. Π. Πικρός (1996), σ. 30. Γ. Δαφνής (1997), σ. 658.

ταξίδεψαν στην Σόφια, όμως αυτή λόγω των αναθεωρητικών βλέψεων της δεν δέχθηκε.⁵⁹⁹

Στο κοινό ανακοινωθέν για την συμφωνία αναφέρονταν η ταύτιση απόψεων, η ατμόσφαιρα εγκαρδιότητας και η απόφαση των δύο χωρών να τονώσουν τις εμπορικές συναλλαγές και να εναρμονίσουν τις οικονομικές προσπάθειες τους. Έτσι, αποφασίσθηκε η ίδρυση μικτής επιτροπής για την εξεύρεση μέσων επίτευξης κοινών στόχων στις εξωτερικές σχέσεις και σε περίπτωση που αποδώσει καρπούς θα χρησιμοποιήσουν ως βάση μια νέας οικονομικής συνεργασίας.⁶⁰⁰ Η εξέλιξη στο επίπεδο των οικονομικών σχέσεων έκανε το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Πειραιά να στείλει στον Άγκυρα συγχαρητήριο τηλεγράφημα.⁶⁰¹

Για τις συζητήσεις που έγιναν σε οικονομικό επίπεδο ο Έλληνας υπουργός Εθνικής Οικονομίας Πεσμαζόγλου ανέφερε ότι οι Τούρκοι είχαν αποδεχθεί την παροχή άδειας καθ' υπέρβαση της εισαγωγής ορισμένων ειδών απολύτου προτιμήσεως ελληνικού εμπορίου, την παρεμφερή βιομηχανική πολιτική, ώστε να μην ανταγωνίζονται τα προϊόντα, την επέκταση της συμφωνίας στα καπνά, τα σύκα και την σταφίδα. Επιπλέον, δέχθηκαν αντί την καταβολή συναλλάγματος την μεταφορά με ελληνικά πλοία για τις τουρκικές μεταφορές πέραν του 5% εξαντληθέντος του περιθωρίου, που όριζε η προηγούμενη σύμβαση, ελληνικές τεχνικές εταιρείες να αναλάβουν εκτέλεση έργων στην Τουρκία και για τα ταξίδια των ανταλλάξιμων για καθαρά εμπορικούς λόγους η τουρκική πρεσβεία στην Αθήνα να δίνει άδεια δίμηνης ισχύος.⁶⁰² Το θέμα των ταξιδιών των ανταλλάξιμων, λόγω της συνέχισης της Μικτής Επιτροπής, παρέμεινε εκκρεμές αν και ασκούσαν πίεση από τον ελληνικό τύπο για την επίλυση του.⁶⁰³

Οι θερμές εκδηλώσεις των Τούρκων συνεχίστηκαν και στην επιστροφή του Τσαλδάρη στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί ο Έλληνας πρωθυπουργός επισκέφθηκε το Πατριαρχείο (όπου ο Πατριάρχης μίλησε για την ειρήνη που επιδιώκεται από τα δύο

⁵⁹⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 15/9/33, 16/9/33, *Ελεύθερον Βήμα* 19/9/33, 21/9/33. Α. Τούντα-Φεργάδη (2005), *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας 1912-1941*, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σ. σ. 366-367.

⁶⁰⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 16/6/33.

⁶⁰¹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 19/9/33.

⁶⁰² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 15/9/33, *Η Καθημερινή* 15/9/33, *Νέος Ριζοσπάστης* 16/9/33.

⁶⁰³ Εφημ. *Ακρόπολις* 12/9/33, 17/9/33, *Ελεύθερον Βήμα* 13/9/33.

κράτη και για το ότι η στενότερη σχέση τους δεν θα μπορούσε παρά να βελτιώσει την θέση του Πατριαρχείου και της μειονότητας), κατέθεσε στεφάνι στο μνημείο *Ηρώων της Νίκης* (μια ακόμα προσπάθεια για την λήθη του παρελθόντος των σχέσεων των δύο λαών) και οι ναύτες του «Έλλη» παρέλασαν τραγουδώντας ελληνικά άσματα.⁶⁰⁴

Η υπογραφή της συμφωνίας επικροτήθηκε από όλον τον αστικό πολιτικό κόσμο μια και αρχικά ο Πρόεδρος της Γερουσίας Στυλιανός Γονατάς είπε ότι η φιλία δεν εδράζεται μόνο στα σύμφωνα αλλά στις καρδιές των δύο λαών, προκαλώντας την ευχαρίστηση της κυβέρνησης. Στην συνέχεια ο Μιχαλακόπουλος, έμμεσα σύμφωνος με την συμφωνία, ζήτησε να ενισχυθούν οι ένοπλες δυνάμεις για να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν την τυχόν ένωση Βουλγαρίας, Γιουγκοσλαβίας.⁶⁰⁵ Η προτροπή του πρώην υπουργού των εξωτερικών σηματοδοτούσε την στροφή της φιλελεύθερης παράταξης από τον ιδεαλισμό στον ρεαλισμό και την ενίσχυση της ισχύος, μέσω των στρατιωτικών δυνάμεων, μια και από τον Οκτώβριο του 1931 και τα γεγονότα στην Μαντζουρία φάνηκε η αδυναμία της ΚτΕ να αντιμετωπίσει την αναθεωρητική πίεση.⁶⁰⁶

Τελευταίος εξέφρασε την άποψη του ο Βενιζέλος λέγοντας ότι η φιλία ήταν έργο του και ότι ήταν ικανοποιημένος που η κυβέρνηση του Λαϊκού κόμματος την συνέχισε, αλλά θεώρησε ολίσθημα την αναζήτηση της πατρότητας στον Μαυροκορδάτο, λέγοντας επίσης ότι ήταν «αντιεθνική» η στάση της ουδετερότητας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Επιπλέον, προσπαθώντας να μειώσει περαιτέρω την διπλωματική επιτυχία (όπως την παρουσίαζε η κυβέρνηση) είπε ότι οι διατάξεις της

⁶⁰⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 17/9/33, *Η Καθημερινή* 17/9/33, 18/9/33, *Νέος Ριζοσπάστης* 17/9/33. Το «Έλλη» το συνόδευσαν στολίσκοι αεροπλάνων, πολεμικά πλοία και υποβρύχια.

⁶⁰⁵ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 19/9/33, *Η Καθημερινή* 1/10/33, *Νέος Ριζοσπάστης* 19/9/33, 20/9/33, 21/9/33. Η αντιπολίτευση θα πρέπει να σημειώσουμε ότι είχε αποχωρίσει από την Βουλή ενώ το κλίμα επιβαρύνθηκε από την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου στην Κηφισιάς. Απάντηση στον Μιχαλακόπουλο έδωσε ο Χατζηκυριάκος, που είπε ότι η κατάσταση της ελληνικής οικονομίας δεν επέτρεπε την ενίσχυση των ενόπλων δυνάμεων και κατηγόρησε την βενιζελική παράταξη για την εγκατάλειψη των πολεμικών εξοπλισμών (εφημ. *Η Καθημερινή* 2/10/33).

⁶⁰⁶ Η πίεση της βενιζελικής παράταξης για πολεμικές προπαρασκευές οδήγησαν τον πρωθυπουργό να πει στην Γερουσία ότι «η εξωτερική πολιτική της Ελλάδος υπήρξε το μεγαλύτερο όχημα δια την ασφάλεια της χώρας [...]. Αποτελεί ύβριν το λεγόμενον ότι η χώρα είνε άοπλος» (εφημ. *Ακρόπολις* 21/6/34, *Η Καθημερινή* 21/6/34). Ο Μιχαλακόπουλος ζήτησε την ενίσχυση των ενόπλων δυνάμεων και τον Αύγουστο του 1934 λέγοντας ότι ενισχύονταν η Αγγλία, η Γαλλία, το Βέλγιο, η Τσεχοσλοβακία, Γιουγκοσλαβία, η Ρουμανία, η Τουρκία ακόμα και η Ιταλία (εφημ. *Ακρόπολις* 17/8/34).

συμφωνίας άρχισαν να συζητούνται αμέσως μετά την υπογραφή της συμφωνίας του 1930.⁶⁰⁷

Στην Ελλάδα προετοιμάστηκε υποδοχή στον Έλληνα πρωθυπουργό στην Θεσσαλονίκη, όπου έφτασε μετά την Κωνσταντινούπολη, και στην συνέχεια στην Αθήνα, όπου την υποδοχή την προετοίμασε ο δήμαρχος Μερκούρης και ο μετέπειτα δήμαρχος της Κώστας Κοντζιάς.⁶⁰⁸ Στην Θεσσαλονίκη μπροστά σε πλήθος κόσμου ο Τσαλδάρης είπε ότι πλέον τα ελληνικά σύνορα ήταν εγγυημένα, κάτι που έδινε στην Ελλάδα την δυνατότητα να στραφεί στην εσωτερική αναδημιουργία και ότι η συμφωνία επέτρεπε την μετάβαση των Ελλήνων στην Τουρκία, τη διευθέτηση της πληρωμής των ναύλων των ελληνικών ατμόπλοιων και τον τερματισμό των εργασιών της Μικτής Επιτροπής και του Μικτού Δικαστηρίου, που θα εξοικονομούσε κονδύλια και θα παγίωνε τις ιδιωτικές σχέσεις των δύο λαών.⁶⁰⁹

Στην Αθήνα ο Μερκούρης είπε ότι ο πρωθυπουργός ήρθε με κλαδί ελιάς, σύμβολο της αρχαίας θεάς Αθηνάς, προστάτιδα της πόλης, ενώ ο Τσαλδάρης μίλησε με ικανοποίηση για τα αποτελέσματα του ταξιδιού, ότι πλέον η Ελλάδα μπορούσε να επικεντρωθεί στην οικονομική της ανάπτυξη και κάλεσε την αντιπολίτευση να επιστρέψει στην Βουλή.⁶¹⁰ Είπε ακόμα, η προσέγγιση της Τουρκίας είχε ωριμάσει στην ψυχή του λαού και ότι είχαν αυξηθεί οι ελληνικές εξαγωγές, που σε συνδυασμό με τον περιορισμό του συναλλάγματος βελτίωναν το εμπορικό ισοζύγιο (την περίοδο Ιανουαρίου-Ιουνίου 1932 το έλλειμα είπε ότι ήταν 131 εκ. χρυσά φράγκα ή 3.314 εκ. δρχ, ενώ στην ίδια περίοδο του 1933 το έλλειμα ήταν 61 εκ. χρυσά φράγκα ή 1.734 εκ. δρχ).⁶¹¹

Στην Βουλή μίλησε για την υποδοχή του στην Τουρκία, την εκκαθάριση του παρελθόντος, για την εναρμόνιση συμφερόντων, την πρόοδο τους και τους «άρρηκτους» δεσμούς που συνέδεαν τους δύο λαούς. Για την συμφωνία είπε ότι δεν στρέφονταν κατά κανενός και οι διατάξεις της περιελάμβαναν την αμοιβαία ασφάλεια των κοινών συνόρων. Για τα κοινά ζητήματα διεθνούς φύσεως θα υπήρχε συνεννόηση

⁶⁰⁷ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 20/9/33.

⁶⁰⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 17/9/33, *Η Καθημερινή* 18/9/33.

⁶⁰⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 19/9/33, *Ελεύθερον Βήμα* 19/9/33, *Νέος Ριζοσπάστης* 19/9/33.

⁶¹⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 20/9/33, *Η Καθημερινή* 20/9/33.

⁶¹¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 20/9/33, *Ελεύθερον Βήμα* 20/9/33, *Η Καθημερινή* 20/9/33.

και θα υπήρχε κοινή εκπροσώπηση στις διεθνείς συγκεντρώσεις όπου υπήρχε δυνατότητα.⁶¹² Τέλος ανέφερε:

*«η κυβέρνηση έχει σταθερά την επίφασιν να εμμένει απερεγκλίτως εις την πολιτικήν της ελληνοτουρκικής φιλίας και στενής συνεργασίας, η οποία και τα ιδιαίτερα συμφέροντα των δύο χωρών εξυπηρετεί και την γενικωτέραν εν τω κόσμω θέσιν των δύο κρατών προάγει και ενισχύει και είμαι ευτυχής δυνάμενος και από του βήματος τούτου να διαπιστώσω και να εκδηλώσω την βαθειάν εκτίμησιν μου δια την αδιαφιλονίκητον ειληκρύνειαν και την πλήρη προς την πολιτικήν ταύτην αφοσίωσιν των διαπρεπών κυβερνητών της φίλης Τουρκίας ενθέρμων θιασωτών της πολιτικής ταύτης και εγγυωμένων την συνέχισιν αυτής».*⁶¹³

Ο Βενιζέλος, με την σειρά του, μετέβη στην Κωνσταντινούπολη λίγες μέρες μετά την επιστροφή Τσαλδάρη, επικαλούμενος πρόσκληση του Ισμέτ από το 1932 και την καθυστέρηση λόγω των ελληνικών εκλογών.⁶¹⁴ Εκεί τον υποδέχθηκαν θερμά οι Ισμέτ και Ρουσδή και δήλωσε ότι το νέο σύμφωνο έβρισκε ερείσματα στην συνείδηση των λαών.⁶¹⁵ Ενάντια στο σύμφωνο τάχθηκε το ΚΚΕ γιατί το έβλεπε ως μέσο για να στραφούν οι εργαζόμενοι μακριά από την δύσκολη καθημερινότητά τους και να προετοιμαστούν για έναν νέο πόλεμο στην Μακεδονία (που υποστήριζε την αυτονομία της) αλλά και ενάντια στην Σοβιετική Ένωση για χάρη των τραπεζιτών, των εφοπλιστών, των τσιφλικάδων και των βιομηχάνων.⁶¹⁶ Η συμφωνία δημιούργησε νέα δεδομένα στην Βαλκανική πολιτική.

Η αποχώρηση της Γερμανίας από την ΚτΕ σηματοδότησε την έναρξη ζυμώσεων για την υπογραφή του *Βαλκανικού Συμφώνου* για την αντιμετώπιση της ιταλικής και βουλγαρικής αναθεωρητικής πολιτικής. Έτσι με δεδομένη την ελληνοτουρκική συμφωνία η Τουρκία υπέγραψε με την Ρουμανία σύμφωνο φιλίας, μη επιθέσεως και δικαστικού διακανονισμού την 17^η Οκτωβρίου και την 27^η Νοεμβρίου σύμφωνο με την Γιουγκοσλαβία.⁶¹⁷

Οι εφημερίδες της έρευνας μάς παρακολούθησαν την υποδοχή που επεφύλαξαν οι Τούρκοι στους Έλληνες πολιτικούς, την τουρκική αρθρογραφία και την εντύπωση των ξένων διπλωματών. Ανέφεραν μάλιστα ότι το ταξίδι είχε σαν σκοπό την σύσφιξη

⁶¹² Εφημ. *Η Καθημερινή* 19/10/33.

⁶¹³ Εφημ. *Η Καθημερινή* 19/10/33.

⁶¹⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 26/9/33, *Ελεύθερον Βήμα* 26/9/33.

⁶¹⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 29/9/33, *Ελεύθερον Βήμα* 26/9/33.

⁶¹⁶ Εφημ. *Νέος Ριζοσπάστης* 12/11/33. Το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας (1961), (Α), σ. σ. 581-582.

⁶¹⁷ Ι. Π. Πικρός (1996), σ. 31.

των πολιτικών και οικονομικών σχέσεων.⁶¹⁸ *Η Καθημερινή*, άλλαξε στάση σε σχέση με το 1930 και το 1931 ως προς τις επαφές των πολιτικών των δύο χωρών και ο διευθυντής Γ. Βλάχος βρέθηκε επικεφαλής των ανταποκριτών της. Έγραψε ότι ο Τσαλδάρης πήγε στην Άγκυρα «ως φορέας ολοκλήρου της θελήσεως του ελληνικού λαού, τα αισθήματα, ανεξαρτήτως άλλων πολιτικών διαφορών που χωρίζουν τις δύο παρατάξεις», ότι ο Τούρκος πρέσβης έδωσε ανθοδέσμη στη σύζυγο του Έλληνα πρωθυπουργού και ότι ο πρωθυπουργός κατέθεσε στεφάνι στο μνημείο στο *Ηρώων της Νίκης*.⁶¹⁹ Μετά την επιστροφή του απολογήθηκε για την αρθρογραφία του για το ταξίδι Βενιζέλου στην Τουρκία το 1930 γράφοντας ότι *Η Καθημερινή* είναι εφημερίδα και όπως το λέει η λέξη η γνώμη της είναι εφήμερη και εκπροσωπεί το αίσθημα της στιγμής ενώ όσο αφορούσε την συμφωνία του 1930 την χαρακτήρισε καλή.⁶²⁰ Η αύξηση της ασφάλειας των ελληνικών συνόρων και η πιο στενή οικονομική σχέση των δύο χωρών, που θα αύξανε τις ελληνικές εξαγωγές, έκανε την εφημερίδα να γράψει πως το νέο σύμφωνο είναι «επωφελής δια τα συμφέροντα των δύο χωρών [...] αποβαίνει πλέον ρυθμιστής της πολιτικής και οικονομικής δράσεων των εις τον στίβον των διεθνών ανταγωνισμών», και πως βοηθά στην πολιτική σταθερότητα και την προπαρασκευή της οικονομικής αναγέννησης και ότι ήταν «αληθινής αδελφώσεως χειραψίας υπό την θερμήν πνοήν των Λαών».⁶²¹

Η Ακρόπολις ήθελε την οικονομική εξάπλωση του ελληνισμού και την απομάκρυνση των ανέργων, που αποτελούσαν απειλή για το αστικό καθεστώς. Για τον

⁶¹⁸ Εφημ. Ακρόπολις 11/9/33, 12/9/33, *Ελεύθερον Βήμα* 11/9/33, 13/9/33, *Η Καθημερινή* 11/9/33, 12/9/33, 13/9/33, *Νέος Ριζοσπάστης* 11/9/33.

⁶¹⁹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 10/9/33, 17/9/33.

⁶²⁰ Εφημ. *Η Καθημερινή* 21/9/33: «Ουσίαν αποτελεί το ότι ενώ προ τριών ετών επετηθήμεν κατά του κ. Ε. Βενιζέλου διότι υπέγραψε, καθ' ον τρόπον υπέγραψεν, το πρώτον σύμφωνον μετά της Τουρκίας, τώρα όχι μόνον εξερράγημεν εις χειροκροτήματα διότι υπογράψαμεν ημείς σύμφωνον νέον και κατά τρόπον πολύ περισσότερον θορυβώθη, αλλ' είχομεν το θάρρος –οι φιλελεύθεροι γράφουν, αυθάδειαν- να μετάσχωμεν της ελληνοτουρκικής εορτής. Εις την ουσίαν λοιπόν αυτήν απαντώνμεν ομολούντες ότι δυνατόν είνε να έχουν οι Φιλελεύθεροι δίκαιον, αλλ' αυτό, η παλινωδία η επί του ίδιου θέματος αλλαγή τακτικής, ή περί προσώπων, πραγμάτων και καταστάσεων μεταβολή πεποιθήσεων, αποτελεί χαρακτηριστικό της εφημερίδος, η οποία δι' αυτό λέγεται εφημερίς· δια να είνε εφήμερος, δια να εκπροσωπή το αίσθημα της στιγμής, δια να χαρακτηρίζη την εποχήν της και να μην είνε ούτε βιβλίον, ούτε μελέτη, ούτε διακοίνωσις ή συνθήκη εις τα οποίας δικαιούνται να επανέλθη κανείς. [...] Φανερά λοιπόν και χωρίς ουδένα εκ μέρους μας δυσταγμόν γράφομεν ότι το Ελληνοτουρκικόν Σύμφωνον αποτέλεσε μέρος της κατά το 1930 εξωτερικής πολιτικής του κ. Ε. Βενιζέλου, και ότι η πολιτική αυτή, εξαιρέση της ευκολίας με την οποίαν τότε εδόθησαν τα εκ μέρους ημών ανταλλάγματα, υπήρξε καλή. Θέλουν οι φιλελεύθεροι κάτι άλλο; [...]. Το ελληνοτουρκικόν Σύμφωνον, ως τώρα διεμορφώθη, δύσκολον είνε να μην αποτελή και δια τα δύο κράτη καθαράν Συμμαχίαν...».

⁶²¹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 15/9/33, 6/10/33.

λόγο αυτό συνέχιζε να αρθρογραφεί υπέρ της ελληνοτουρκικής φιλίας και ζήτησε την υπογραφή συμφώνου για εγκατάσταση Ελλήνων, γηγενών και προσφύγων, στην Τουρκία. Για την εφημερίδα οι Έλληνες άνεργοι έπρεπε να πάνε στην αραιοκατοικημένη και «μαραινόμενη» Τουρκία, μια και η Ελλάδα είχε υπερπληθυσμό και οι γαίες δεν αρκούσαν.⁶²² Έτσι, στην υποδοχή που επεφύλαξαν στον Τσαλδάρη οι Τούρκοι είπε ότι μια γυναίκα του φώναζε «*Μην λησμονείτε τους πρόσφυγας*».⁶²³ Για την καθυσύχαση των Τούρκων για την εγκατάσταση των προσφύγων στην Μικρά Ασία είπε ότι αφού υπογράφεται συμμαχία πρέπει να διαγραφούν οι αδικαιολόγητοι περιορισμοί αφού οι Έλληνες Μικρασιάτες ήταν γνωστοί «*νομιμόφροντοι και συντηρητικοί*».⁶²⁴ Όσο αφορούσε την συμφωνία την χαρακτήρισε αναγκαία γιατί πρόσφερε στις δύο χώρες την ασφαλή διέξοδο από τα οικονομικά δεινά.⁶²⁵

Με την πόλωση, ανάμεσα στις δύο μεγάλες ελληνικές πολιτικές παρατάξεις, να έχει πάρει διαστάσεις, μετά το αποτυχημένο κίνημα Πλαστήρα και την απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου, το *Ελεύθερον Βήμα* είδε την συμφωνία ως έναν ακόμα σταθμό στην εξέλιξη των ελληνοτουρκικών σχέσεων, οι οποίες ξεκίνησαν με την πολιτική του Ε. Βενιζέλου.⁶²⁶ Έτσι, βρέθηκε να κατηγορεί τον Έλληνα πρωθυπουργό, για την επιλογή του να πει ότι η προσέγγιση ξεκίνησε από τον Αλ. Μαυροκορδάτο μετά την επανάσταση του 1821.⁶²⁷ Γι' αυτήν ο Τσαλδάρης ξέχασε τους ενδιάμεσους πολέμους και την αντιεθνική στάση της ουδετερότητας του *Λαϊκού Κόμματος* κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, η οποία οδήγησε σε ομαδικούς εκτοπισμούς Ελλήνων και τη θανατική τους καταδίκη. Ζήτησε όμως η εξωτερική πολιτική να παραμείνει εκτός της κομματικής εκμετάλλευσης, ώστε να είναι «*εθνική*».⁶²⁸ Αναφορικά με το σύμφωνο, θεώρησε ότι «*κάθε λίθος στο στέρεο οικοδόμημα προσφέρει χαρά*»⁶²⁹ και το

⁶²² Εφημ. *Ακρόπολις* 12/9/33, 18/9/33.

⁶²³ Εφημ. *Ακρόπολις* 11/9/33.

⁶²⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 13/9/33. Την επιστροφή των Ελλήνων στην Μικρά Ασία την ήθελε από το 1930, παρουσιάζοντας σε ρεπορτάζ την κρίση του τουρκικού εμπορίου και ότι η νεκρή πόλη της Σμύρνης ζητούσε την επιστροφή των Ελλήνων για την ανάστασή της (εφημ. *Ακρόπολις* 11/11/30).

⁶²⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 18/9/33: «τα οικτρά οικονομικά χάλια, εις τα οποία μας έχει και τας δύο χώρας οδηγήσει η παγκόσμιος κρίσις και αι ιδιαίτεροι δυσμενείς συνθήκαι υπό τας οποίας από αρκετών ετών τελούμεν [...] είναι γεγονός ότι Τουρκία και Ελλάδα καβουρδίζονται και βασανίζονται τα τελευταία χρόνια, μέσα εις το ίδιο καβουρδιστήρι των στερήσεων και των πικριών. [...] Ας ζήσουμε λοιπόν από κοινού την ασφαλή διέξοδον από τα οικονομικά μας δεινά».

⁶²⁶ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 20/9/33.

⁶²⁷ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 9/9/33, 15/9/33.

⁶²⁸ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 15/9/33, 20/9/33.

⁶²⁹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 20/9/33.

αντιμετώπισε ως «αναμφισβήτως μοναδικόν παράδειγμα εις την Ιστορίαν της ανθρωπότητας...». ⁶³⁰ Τέλος, δεν παρέλειψε να αναφερθεί στην ανάγκη της βελτίωσης της θέσης του Πατριαρχείου και της ελληνικής μειονότητας. ⁶³¹

Ο *Νέος Ριζοσπάστης* θεωρούσε ότι η συμμαχία των δύο κρατών προετοίμαζε ιμπεριαλιστικό πόλεμο (για την Ελλάδα είπε ότι η είχε εδαφικές βλέψεις για το Μοναστήρι) ώστε να βρεθούν νέες αγορές για την αστική τάξη και να τερματιστεί η οικονομική κρίση. ⁶³² Για τους κομμουνιστές αυτό που έπρεπε να κάνουν οι δύο χώρες ήταν να υπογράψουν σύμφωνα μη επίθεσης, όπως αυτά που είχε υπογράψει η Ε.Σ.Σ.Δ. (π.χ. με τα κράτη της Μ. Αντάντ). ⁶³³ Είδε, λοιπόν, την συμφωνία ως σύμφωνο πολέμου και όχι ειρήνης που είδαν οι αστικές εφημερίδες. Για τις ελληνοτουρκικές σχέσεις είπε ότι εδραιώνεται η πεποίθηση ότι η ελληνοτουρκική συνεργασία είναι στενή σε σημείο που μπορεί να λεχθεί ότι οι δύο κυβερνήσεις έχουν κοινή πολιτική για τα μεγάλα διεθνή προβλήματα. ⁶³⁴

Ωστόσο διατήρησε επιφυλάξεις κατά πόσο οι δύο κυβερνήσεις επιδίωκαν κατά βάθος την ειρήνη και είχαν απορρίψει το ενδεχόμενο ενός μεταξύ τους πολέμου. Αυτό γιατί ο ανταγωνισμός των δύο χωρών για τα καπνά, τους ναυτικούς εξοπλισμούς και οι ανησυχίες των Ελλήνων για τη θέση της ελληνικής μειονότητας στην Τουρκία και οι ανησυχίες των Τούρκων για ελληνική επίθεση από τα νησιά Λέσβο και Χίο δημιουργούσαν ένα κλίμα ανησυχίας. ⁶³⁵ Τέλος, στην προσπάθεια να απομακρύνει τις εργαζόμενες μάζες από τα αστικά κόμματα χαρακτήρισε την υποδοχή Τσαλδάρη, σε Θεσσαλονίκη και Αθήνα, ως μια προσπάθεια του αστικού πολιτικού κόσμου να αποσπάσει τον λαό από το καθημερινό πρόβλημα της αναζήτησης του μεροκάματου και κάλεσε τους εργαζόμενους να αποδοκιμάσουν τη «λαϊκή» υποδοχή. ⁶³⁶

Συμπερασματικά βλέπουμε ότι η κυβέρνηση Τσαλδάρη από την πρώτη στιγμή της εξουσίας της είχε να αντιμετωπίσει την οικονομική κρίση, την μείωση των ελληνικών εξαγωγών και λόγω του κινήματος Πλαστήρα την πόλωση στο εσωτερικό της χώρας. Όσον αφορούσε το εξωτερικό, η άνοδος του ναζισμού έθεσε νέα δεδομένα

⁶³⁰ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 16/9/33.

⁶³¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 17/9/33, 24/9/33.

⁶³² Εφημ. *Νέος Ριζοσπάστης* 9/9/33, 13/9/33, 15/9/33.

⁶³³ Εφημ. *Νέος Ριζοσπάστης* 9/9/33.

⁶³⁴ Εφημ. *Νέος Ριζοσπάστης* 12/9/33.

⁶³⁵ Εφημ. *Νέος Ριζοσπάστης* 15/9/33.

⁶³⁶ Εφημ. *Νέος Ριζοσπάστης* 17/9/33, 19/9/33, 12/11/33.

στη διεθνή πολιτική σκακιέρα, τα οποία οδήγησαν την Βουλγαρία και την Ιταλία, τις δυσαρεστημένες από τις συνθήκες ειρήνης χώρες, να αυξάνουν τις διεκδικήσεις τους για εδαφική επέκταση. Η ελληνική κυβέρνηση, ακολουθώντας την πολιτική Βενιζέλου, προχώρησε σε εμπορική συμφωνία με την Τουρκία, ώστε να αυξηθούν οι εξαγωγές και ο τζίρος της ναυτιλίας αλλά και να μειωθεί το συνάλλαγμα που έβγαινε στο εξωτερικό, κάτι που θα τη βοηθούσε στην αντιμετώπιση της κρίσης από την ελληνική χρεωκοπία.

Η περαιτέρω αύξηση των βουλγαρικών πιέσεων οδήγησαν στην υπογραφή του συμφώνου «*Εγκάρδιας Συνεννόησης*» μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Με αυτό εγγυόνταν το κοινό χερσαίο σύνορο των δύο χωρών, αφήνοντας έτσι εκτός συμφωνίας το θαλάσσιο που εφάπτονταν με την Ιταλία. Επιπλέον, οι δύο χώρες θα είχαν κοινή εκπροσώπηση σε διεθνή θέματα κοινού συμφέροντος και έβαλαν τις βάσεις για μια νέα εμπορική συμφωνία και την κοινή βιομηχανική πολιτική, ώστε να μην υπάρχει ανταγωνισμός προϊόντων. Οι τελευταίοι στόχοι της συμφωνίας δεν παρουσιάστηκαν από την ελληνική βιβλιογραφία η οποία την αντιμετώπισε την συμφωνία ως μία προσπάθεια ενίσχυσης της ελληνικής ισχύος και μόνο. Στον πολιτικό λόγο των δύο κυβερνήσεων παρουσιάστηκε η επιδίωξη της ειρήνης η οποία θεωρήθηκε ότι θα διατηρούνταν με την αύξηση της ισχύος και την οικονομική ανάπτυξή τους.

Η βενιζελική παράταξη υποστηριζόμενη από κομμάτι της αστικής τάξης που ήταν συνδεδεμένο με το ιταλικό κεφάλαιο και λόγω της αδυναμίας των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων να αμυνθούν έναντι των ιταλικών στην Ήπειρο, στο Αιγαίο και το Ιόνιο, δέχθηκε την νέα συμφωνία, την οποία θεώρησε ως συνέχεια της προσέγγισής της Τουρκίας που είχε αρχίσει το 1930. Η αναφορά όμως του πρωθυπουργού στον Αλ. Μαυροκορδάτο ως πρωτεργάτη της προσέγγισης έδωσε έναυσμα για την περαιτέρω αντιπαράθεση των δύο παρατάξεων. Έχοντας υπόψη τα γεγονότα στην Μαντζουρία και την άνοδο του ναζισμού η βενιζελική παράταξη άρχισε να ζητά από την κυβέρνηση μεγαλύτερους πολεμικούς εξοπλισμούς και αύξηση της ισχύος, οπότε η απομάκρυνση από την συλλογική ασφάλεια της ΚτΕ δεν την βρήκε αρνητική.

Βαλκανικές Διασκέψεις

Παράλληλα με τις προσπάθειες των κυβερνήσεων Ελλάδας και Τουρκίας για να συσφίξουν τις σχέσεις τους ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου, το 1929, προσπάθησε να δημιουργήσει μία ένωση των Βαλκανικών κρατών, βασισμένη στην εθνική κυριαρχία, στην οποία θα εντασσόταν και η Βουλγαρία. Με την ένωση θεωρούσε ότι οι βαλκανικές χώρες θα μπορούσαν να απομακρυνθούν από την ανάμειξη των Μεγάλων Δυνάμεων στα Βαλκάνια αλλά και να συμβάλουν στην πραγματοποίηση της *Ευρωπαϊκής Ένωσης*.⁶³⁷

Για την πραγματοποίηση της ένωσης θα έπρεπε να λυθούν τα ακανθώδη ζητήματα τα οποία αφορούσαν τις σχέσεις των βαλκανικών κρατών και να αναγνωριστεί το εδαφικό καθεστώς. Για την επίλυσή τους πρότεινε την δημιουργία ετήσιων διασκέψεων στις οποίες αντιπρόσωποι από τα βαλκανικά κράτη θα μπορούσαν να τα συζητήσουν, χωρίς οι κυβερνήσεις να ήταν υποχρεωμένες να αποδεχθούν τα αποτελέσματα τους. Μπορούσαν όμως να παρακολουθήσουν τους πολιτικούς στόχους των υπόλοιπων κρατών και να σχεδιάσουν την εξωτερική τους πολιτική.

Στην επιτροπή πρότεινε την συμμετοχή της Τουρκίας, μιας και ήδη η επίσημη ελληνική πολιτική είχε ως στόχο την προσέγγιση της Τουρκίας, ενώ επίσης η συμμετοχή της θα είχε διπλή σημασία. Η πρώτη διότι η Τουρκία είχε αποδεχθεί το εδαφικό καθεστώς, με αποτέλεσμα να ενισχύει το μπλοκ των χωρών που επιθυμούσαν την διατήρηση των διατάξεων των συνθηκών ειρήνης έναντι της Βουλγαρίας. Η δεύτερη διότι η Τουρκία μπορούσε να βοηθήσει στην ενίσχυση του εμπορίου ανάμεσα στις βαλκανικές χώρες. Τέλος, θα μπορούσε να την απομακρύνει από την επιρροή της Σοβιετικής Ένωσης και να την εντάξει στο αντικομμουνιστικό μπλοκ.⁶³⁸

⁶³⁷ Α. Τούντα-Φεργάδη (2012), σ. 87.

⁶³⁸ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 10/10/30, *Ριζοσπάστης* 21/9/30, 22/9/30, 25/9/30. Α. Τούντα-Φεργάδη (2005), *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας 1912-1941*, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σ. σ. 345-347, 350.

Στην Α' Βαλκανική Διάσκεψη, που έγινε την Αθήνα, ο Παπαναστασίου πρότεινε την υπογραφή πολυμελούς συμφώνου μη επίθεσης, την οικονομική συνεργασία, την τελωνειακή ένωση και την ελεύθερη μετακίνηση των υπηκόων των βαλκανικών κρατών.⁶³⁹ Με τις προτάσεις αυτές η Ελλάδα θα μπορούσε να αυξήσει τις εξαγωγές της, όταν μάλιστα το μεγαλύτερο μέρος του ελλείματος τής στο εμπορικό ισοζύγιο της προέρχονταν από τις βαλκανικές χώρες, να μετακινηθούν οι άνεργοι προς τις γειτονικές της χώρες και να εξασφαλίσει τα σύνορά της.⁶⁴⁰

Όμως η κυβερνητική εξωτερική πολιτική αν και επιθυμούσε τους πολιτικούς και οικονομικούς στόχους που έθεσε ο Παπαναστασίου, δεν πίστευε ότι ήταν εφικτή η υπογραφή ενός συμφώνου στο οποίο θα συμμετείχε η Βουλγαρία και συνέχισε την επιδίωξη την πολιτική των υπογραφών διμερών συμφωνιών μεταξύ των βαλκανικών χωρών, όπως αυτών που υπέγραψε με Ρουμανία, Ιταλία, Γιουγκοσλαβία, Τσεχοσλοβακία και Τουρκία.⁶⁴¹ Επιπλέον, ο Βενιζέλος βλέποντας ότι για την Α' Διάσκεψη δυσανεστήθηκαν Ιταλία και Σοβιετική Ένωση ανησύχησε για την τυχόν μεταβολή της Ιταλίας ως προς τις ελληνοϊταλικές σχέσεις, ενώ ο Μιχαλακόπουλος είπε ότι *«ίσως μετά από έναν αιώνα θα ήταν ώριμη»* η ιδέα για την ένωση.⁶⁴² Υπολόγισε τη δυσανεσκεια και της Ε.Σ.Σ.Δ. επειδή η Τουρκία ήταν στενά συνδεδεμένη με αυτήν με αποτέλεσμα να υπάρχει κίνδυνος να επηρεαστούν οι ελληνοτουρκικές σχέσεις. Οι δυσκολίες για την ένωση φάνηκαν στην Διάσκεψη όταν η Βουλγαρία ανακίνησε το ζήτημα εξόδου της στο Αιγαίο.⁶⁴³

Η Διάσκεψη πραγματοποιήθηκε λίγες μέρες πριν το ταξίδι Βενιζέλου στην Τουρκία και οι Τούρκοι αντιπρόσωποι έγιναν αποδέκτες θερμής υποδοχής από τους Έλληνες. Μάλιστα, απαντώντας σε υπαινιγμούς άλλων αντιπροσώπων, για αν θα έπρεπε ή όχι να συμμετέχει η Τουρκία, οι Τούρκοι αντιπρόσωποι είπαν ότι η Τουρκία ήταν βαλκανική χώρα, οπότε δικαίως συμμετείχε σε αυτή, ενώ τάχθηκαν υπέρ της

⁶³⁹ Π. Παπαστράτης (1988), σ. 424. Π. Παπαστράτης (2009), σ. 409.

⁶⁴⁰ Π. Παπαστράτης (1988), σ. σ. 425-426.

⁶⁴¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 2/7/30: συνέντευξη Α. Μιχαλακόπουλου, υπουργού των εξωτερικών.

⁶⁴² Εφημ. *Ακρόπολις* 10/10/33. Α. Τούντα-Φεργάδη (2012), σ. 39. Δ. Κιτσίκης (1977), σ. 90.

⁶⁴³ Εφημ. *Η Καθημερινή* 5/10/30.

ειρήνης και της συνεννόησης.⁶⁴⁴ Μάλιστα ο Εσρέφ βέης στο θέατρο των Δελφών, όπου μεταφέρθηκαν οι αντιπρόσωποι, έπλεξε το εγκώμιο του ελληνικού πολιτισμού από τον οποίο πήγασε το ειρηνικό πνεύμα.⁶⁴⁵ Όσον αφορά την ένωση ο αντιπρόσωπος Χασάν βέης παρουσιάστηκε επιφυλακτικός για την επίτευξη της ένωσης αλλά εξέφρασε την ικανοποίηση για τα αποτελέσματα της Διάσκεψης, λέγοντας ότι η επαφή των αντιπροσώπων μπορούσε να βοηθήσει στην συνεννόηση των χωρών.⁶⁴⁶

Με στόχο την οικονομική συνεργασία των βαλκανικών χωρών πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 1931, σε Θεσσαλονίκη και Κωνσταντινούπολη, η Βαλκανική Εβδομάδα, ώστε να συγκεντρωθούν στην πρώτη βαλκάνιοι έμποροι, βιομήχανοι, τραπεζίτες και στη δεύτερη παράγοντες του τουρισμού.⁶⁴⁷ Για την Τουρκία οι διαφορές των κρατών θα μπορούσαν να επιλυθούν με την ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων και προσπάθησε να δημιουργήσει θετικό κλίμα στην Β' Διάσκεψη που πραγματοποιήθηκε σε αυτήν τον Οκτώβριο του 1931.⁶⁴⁸ Σε αυτήν, στα ανάκτορα του Βοσπόρου, συζητήθηκαν το *Βαλκανικό Σύμφωνο*, η πιστή εφαρμογή των συμφωνιών, το θέμα των μειονοτήτων, η σιδηροδρομική ένωση, η συνεργασία των υγειονομικών υπηρεσιών, η προστασία των καπνών και των δημητριακών και η δυνατότητα ενοποίησης του ιδιωτικού δικαίου.⁶⁴⁹

Το θέμα των μειονοτήτων και η αναθεωρητική πολιτική της Βουλγαρία, αλλά και η υποστήριξη της από την Γιουγκοσλαβία δημιούργησε ανησυχία σε Ελλάδα και Τουρκία για την γιουγκοσλαβοβουλγαρική ένωση.⁶⁵⁰ Ο Ισμέτ είπε ότι η επαφή στις διασκέψεις διευκολύνει την βαθμιαία λύση των ζητημάτων, ανέφερε μάλιστα το παράδειγμα των ελληνοτουρκικών σχέσεων και θεώρησε ότι η ένωση ακόμα ήταν ουτοπικός στόχος αλλά οι χώρες μπορούσαν να αναμένουν γόνιμα αποτελέσματα από

⁶⁴⁴ Εφημ. *Ριζοσπάστης* 8/10/33, 14/10/30. Ο Ριζοσπάστης είπε ότι όλοι οι αντιπρόσωποι δεν ήθελαν την συμμετοχή της Τουρκίας. Για εμάς αυτό οφείλονταν στις ανησυχίες της Γιουγκοσλαβίας για σχηματισμό ενός μπλοκ Ελλάδας-Τουρκίας- Βουλγαρίας υπό την Ιταλία, το οποίο σε συνδυασμό με την άμεση σχέση Αλβανίας, Ιταλίας θα της δημιουργούσε την αίσθηση του πνιγμού. Εφημ. *Ακρόπολις* 9/10/33, *Η Καθημερινή* 6/10/33, 11/10/30. Η Βουλγαρία από την άλλη δεν ήθελε την τουρκική συμμετοχή διότι έτσι αυξάνονταν η δύναμη των αντιαναθεωρητικών χωρών.

⁶⁴⁵ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 13/10/33.

⁶⁴⁶ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 12/10/30.

⁶⁴⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 27/4/31, 28/4/31, *Η Καθημερινή* 24/4/31.

⁶⁴⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 6/9/31.

⁶⁴⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 12/9/31, 21/10/31, *Ελεύθερον Βήμα* 20/10/31. Α. Τούντα-Φεργάδη (2012), σ.σ. 94-95.

⁶⁵⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 17/10/31, 22/10/31, *Η Καθημερινή* 7/11/31. Π. Παπαστράτης (1988), σ. 423.

τις διασκέψεις.⁶⁵¹ Ο Κεμάλ, που ευχήθηκε να προχωρήσει η προσπάθεια για την βαλκανική ευημερία, είπε στον Παπαναστασίου ότι μπορούσε να παραχωρήσει την Κωνσταντινούπολη ως πρωτεύουσα της Ένωσης.⁶⁵² Στο πλαίσιο των σχέσεων των δύο χωρών κατά την διάσκεψη παρουσιάστηκε θερμό κλίμα κατά την υποδοχή των Ελλήνων αντιπροσώπων και συμφωνήθηκε η μείωση των τελών των τηλεγραφημάτων μεταξύ των δύο χωρών, ώστε να μειωθεί το κόστος επικοινωνίας και των εμπορικών επαφών.⁶⁵³

Στην προδιάσκεψη τον Ιανουάριο του 1932, που έγινε στην Κωνσταντινούπολη, συμφωνήθηκε το σχέδιο του *Βαλκανικού Συμφώνου*, εγκρίθηκε η ταχυδρομική ένωση, αλλά τέθηκε πάλι το θέμα των μειονοτήτων.⁶⁵⁴ Ο Παπαναστασίου, ως αρχηγός της Ελληνικής αντιπροσωπίας, παρέδωσε στον Κεμάλ σημείωμα που αφορούσε τη θέση της Ελληνικής μειονότητας (το περιεχόμενο του οποίου δεν γνωρίζουμε αλλά ούτε και την απάντηση της τουρκικής πλευράς. Με τον τρόπο αυτό φάνηκε ότι τα ζητήματα της ελληνικής μειονότητας δεν ήταν στη συζήτηση πρωτεύοντα).⁶⁵⁵ Ο Κεμάλ, δείχνοντας ότι αποδέχονταν το εδαφικό καθεστώς και ότι η ελληνοτουρκική φιλία ήταν πλέον εδραιωμένη, του είπε ότι χαίρει που η γενέτειρα του η Θεσσαλονίκη είναι ελληνική.⁶⁵⁶ Η ελληνική αντιπροσωπία, επιδιώκοντας την ανάπτυξη των ελληνικών εξαγωγών και του βαλκανικού εμπορίου πρότεινε την μείωση του συστήματος δασμών κατά 50% των ελάχιστων συμβατικών δασμών.⁶⁵⁷ Από την πλευρά τους οι κυβερνήσεις Ελλάδας και Τουρκίας επιδίωκαν την οικονομική συμφωνία ανάμεσα στις Βαλκανικές χώρες όμως δεν ήθελαν οι Διασκέψεις να παίρνουν πολιτικές αποφάσεις για την αποφυγή να βρεθούν υπό τετελεσμένα γεγονότα.⁶⁵⁸

Στην Γ' Διάσκεψη, που πραγματοποιήθηκε στο Βουκουρέστι τον Οκτώβριο του 1932, ψηφίστηκε το προσχέδιο του *Βαλκανικού Συμφώνου*, που είχε επεξεργαστεί η

⁶⁵¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 27/10/31, *Ελεύθερον Βήμα* 27/10/31, *Η Καθημερινή* 22/10/31.

⁶⁵² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 2/2/31, *Η Καθημερινή* 28/10/31. Βασίλης Γ. Διαμαντόπουλος (1982), *Από την πολιτική και πνευματική ζωή του Αλέξανδρου Παπαναστασίου*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα, σ. σ. 91-92. Α. Τούντα-Φεργάδη (2012), σ. 96.

⁶⁵³ Εφημ. *Ακρόπολις* 16/10/31, *Ελεύθερον Βήμα* 30/10/31, *Η Καθημερινή* 16/10/31, 22/10/31, 30/10/31, 31/10/31, 2/11/31.

⁶⁵⁴ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 5/2/32.

⁶⁵⁵ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 2/2/32.

⁶⁵⁶ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 3/2/32.

⁶⁵⁷ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 5/2/32.

⁶⁵⁸ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 15/3/32, *Η Καθημερινή* 31/3/33.

ελληνική αντιπροσωπεία, προκαλώντας την αποχώρηση της Βουλγαρίας μιας και διαφώνησε με το μειονοτικό. Αντιρρήσεις εξέφρασαν η Γιουγκοσλαβία, προκαλώντας εκ νέου ανησυχίες για ένωση της με τη Βουλγαρία⁶⁵⁹ και η Ρουμανία αλλά στο τέλος το ψήφισαν.⁶⁶⁰ Το προσχέδιο περιελάμβανε τις αρχές της μη επίθεσης και του ειρηνικού διακανονισμού των διαφορών, την προστασία των μειονοτήτων, τελωνειακή ένωση και την μείωση 20-30% των δασμών.⁶⁶¹ Τέλος έγινε δεκτή η πρόταση Έλληνα αντιπρόσωπου για την ίδρυση Γεωργικού Επιμελητηρίου.⁶⁶² Τα οικονομικά ζητήματα συζητήθηκαν και την Βαλκανική Εβδομάδα, που πραγματοποιήθηκε στην Κωνσταντινούπολη τον Μάιο του 1933, με στόχο την κατάρτιση μια κοινής εμπορικής συνθήκης.⁶⁶³

Στη Δ' Διάσκεψη, που πραγματοποιήθηκε τον Νοέμβριο του 1933 στη Θεσσαλονίκη λόγω του ότι η πόλη αυτή είχε άμεσα συμφέροντα (πολιτικά και οικονομικά) που άπτονταν της *Βαλκανική Ένωσης*, συζητήθηκαν τα ίδια θέματα, αλλά τα καταιγιστικά ευρωπαϊκά γεγονότα είχαν άμεσο αντίκτυπο στο Βαλκανικό χώρο.⁶⁶⁴ Η κυβέρνηση Τσαλδάρη, όπως φάνηκε στη συζήτηση στη Βουλή, σε νομοσχέδιο για τους συννοικισμούς, φάνηκε να είναι επιφυλακτική για τα αποτελέσματα των Διασκέψεων, με τον πρωθυπουργό όμως να λέει ότι θα μπορούσε να αποδεχθεί ορισμένες αποφάσεις τους, ενώ ο Μεταξάς είπε ότι οι συμφωνίες θα έπρεπε να παίρνονται από τις κυβερνήσεις.⁶⁶⁵ Η Ελλάδα με τον Π. Πιπινέλη, που βρέθηκε στο πλευρό του υπουργού των εξωτερικών Δ. Μάξιμου, επεδίωξε την ανάκτηση της «χαμένης αξιοπιστίας» της χώρας έναντι του άξονα Αγγλίας, Γαλλίας, που τον έβλεπε ως «παράγοντα τάξεως» και αποδέχθηκε την συμμετοχή της στο *Βαλκανικό Σύμφωνο*

⁶⁵⁹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 21/11/32. Χ. Ροζάκης (1987), «Ο πολιτικός λόγος του Αλέξανδρου Παπαναστασίου για τη διεθνή θέση της Ελλάδας», συλλογικό, Γ. Αναστασιάδης, Γ. Κοντογιώργης, Π. Πετρίδης (επιμ.), *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Πολύτροπο, Αθήνα, σ. σ. 337-386, σ. 382.

⁶⁶⁰ Εφημ. *Η Καθημερινή* 26/10/32. Α. Τούντα- Φεργάδη (2012), σ. 96.

⁶⁶¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 22/10/33. Κ. Σβολόπουλος (1987), «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η διαβαλκανική συνεννόηση», συλλογικό, Γ. Αναστασιάδης, Γ. Κοντογιώργης, Π. Πετρίδης (επιμ.), *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Πολύτροπο, Αθήνα 1987, σ. σ. 387-398, σ. 396.

⁶⁶² Εφημ. *Η Καθημερινή* 26/10/32.

⁶⁶³ Εφημ. *Ακρόπολις* 28/5/33.

⁶⁶⁴ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 26/3/33, *Η Καθημερινή* 6/11/33. Α. Τούντα- Φεργάδη (2012), σ. 98.

⁶⁶⁵ Εφημ. *Η Καθημερινή* 1/9/33.

και απομακρύνθηκε ακόμα περισσότερο από τον στόχο των Βαλκανικών Διασκέψεων.⁶⁶⁶

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι ο Παπαναστασίου με τις διασκέψεις έβαλε ξανά την Τουρκία στη Βαλκανική πολιτική με στόχο να αντιμετωπίσει τις αναθεωρητικές βλέψεις της Βουλγαρίας. Υπήρχαν δύο λόγοι που τον ώθησαν σε αυτό, ο πρώτος ήταν ότι η Τουρκία, όπως και η Ελλάδα, είχε αποδεχτεί το εδαφικό καθεστώς ως μόνιμο και διότι η ελληνική κυβέρνηση είχε ξεκινήσει τις διαπραγματεύσεις για την προσέγγιση της γείτονας της. Οι διασκέψεις αν και δεν είχαν για τις κυβερνήσεις δεσμευτικό χαρακτήρα έδωσαν την ευκαιρία να συζητηθούν τα βαλκανικά ζητήματα αλλά και προτάσεις που αφορούσαν οικονομικές συμφωνίες και θέματα χαμηλής πολιτικής που αφορούσαν τα βαλκανικά κράτη.

Οι κυβερνήσεις Ελλάδας και Τουρκίας, όμως, αν και επεδίωκαν την ανάπτυξη βαλκανικών οικονομικών δεν ήθελαν να βρεθούν προ τετελεσμένων αποφάσεων, τις οποίες δεν τις ενέκριναν οι ίδιες, μια και η βουλγαρική στάση δεν επέτρεπε να πραγματοποιηθεί η ένωση των κρατών. Μπόρεσαν όμως να διακρίνουν τις πολιτικές προθέσεις της Βουλγαρίας και της Γιουγκοσλαβίας για την επίλυση των διαφορών τους και οδήγησαν Ελλάδα και Τουρκία να σχηματίσουν άξονα για να αντιμετωπίσουν μια τυχόν ένωσή τους. Πάνω σε αυτό τον άξονα στηρίχθηκε το *Βαλκανικό Σύμφωνο* με το οποίο Ελλάδα, Τουρκία, Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία επιδίωξαν την αύξηση της ισχύος τους και έβαλαν σε δεύτερη προτεραιότητα τις οικονομικές τους σχέσεις.

⁶⁶⁶ Ι. Π. Πικρός (1996), σ. 18.

Το Βαλκανικό Σύμφωνο και η πορεία των ελληνοτουρκικών σχέσεων

Οι προσπάθειες του Παπαναστασίου για τη *Βαλκανική Ένωση* μέσω των διασκέψεων δεν μπόρεσαν να ανακόψουν την προσπάθεια της Γαλλίας να συγκροτήσει αμυντική συμμαχία στα Βαλκάνια.⁶⁶⁷ Η οικονομική κρίση και η άνοδος του Χίτλερ οδήγησαν την Γαλλία να επαναδραστηριοποιήσει τη Μικρή Αντάντ και να επιδιώξει την τελωνειακή ένωση των κρατών του Δούναβη. Καθώς είχε επηρεαστεί λιγότερο από τις άλλες Μεγάλες Δυνάμεις από το κραχ του 1929 και τις επιπτώσεις του, ήταν για τις βαλκανικές κυβερνήσεις ο περιζήτητος τραπεζίτης⁶⁶⁸ και το 1933 επιδίωξε τη δημιουργία μιας *Βαλκανικής Ένωσης*, με βάση το ελληνοτουρκικό σύμφωνο. Στο πλαίσιο αυτό τα βαλκανικά κράτη βρέθηκαν να δέχονται μία αθροιστική πίεση και προχώρησαν στην υπογραφή συμφώνου.⁶⁶⁹

Το Βαλκανικό σύμφωνο που προωθήθηκε είχε σαν σκοπό τη διατήρηση του εδαφικού καθεστώτος, κάτι το οποίο έβρισκε σύμφωνη την ΕΣΣΔ και δυσαρεστημένη την Ιταλία καθώς το προτεκτοράτο της Αλβανίας συνόρευε πλέον με έναν αμυντικό συνασπισμό.⁶⁷⁰ Η ΕΣΣΔ επεδίωκε τη διατήρηση του εδαφικού status quo και τα βαλκανικά κομμουνιστικά κόμματα μία κοινωνική επανάσταση η οποία θα απελευθέρωνε τα κράτη από το ζυγό της ιμπεριαλιστικής συμμαχίας, που ήταν ο πολιτικός, οικονομικός και χρηματοπιστωτικός ζυγός τους, και θα σχημάτιζε μία κομμουνιστική ένωση και όχι ομοσπονδία κρατών.⁶⁷¹

Η ελληνική κυβέρνηση στο δίλημμα να συμμετέχει ή όχι στους ευρωπαϊκούς συνασπισμούς και στην περιφερειακή συμμαχία των Βαλκανίων επέλεξε την συμμετοχή. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν οι προσπάθειες της Γαλλίας για την προσέγγιση

⁶⁶⁷ Π. Παπαστράτης (1988), σ. 428.

⁶⁶⁸ Εφημ. *Η Καθημερινή* 29/12/33, 30/12/33, 31/12/33, *Νέος Ριζοσπάστης* 19/10/33.

⁶⁶⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 28/12/33, *Η Καθημερινή* 10/10/33, 13/10/33, 15/10/33, 27/12/33, 28/12/33, 29/12/33.

⁶⁷⁰ Α. Τούντα- Φεργάδη (2005), σ. 376, Κ. Σβολόπουλος (1978), σ. 356.

⁶⁷¹ Δ. Κιτσίκης (1977), σ. 78.

της Γιουγκοσλαβίας με την Βουλγαρία, με αποτέλεσμα Ελλάδα και Τουρκία να επιδιώξουν την συμμετοχή τους σε μια πολυμερή συμμαχία.⁶⁷²

Οι ζυμώσεις για την υπογραφή της συμφωνίας άρχισαν αμέσως μετά την υπογραφή της ελληνοτουρκικής συμφωνίας του 1933 και την αποχώρηση της Γερμανίας από την ΚτΕ. Η αρχή έγινε με το ταξίδι του Γιουγκοσλάβου βασιλιά σε Τουρκία και Ελλάδα αλλά και με το ταξίδι του Ρουμάνου υπουργού των Εξωτερικών Τιτουλέσκο στις βαλκανικές πρωτεύουσες, στο οποίο πρότεινε την υπογραφή διμερών συμφωνιών με στόχο την διασφάλιση του εδαφικού καθεστώτος.⁶⁷³ Για την βολιδοσκόπηση των Μεγάλων Δυνάμεων ο Έλληνας υπουργός των εξωτερικών ταξίδεψε σε Παρίσι, Ρώμη και Λονδίνο. Στο Παρίσι, εμπνευστές του συμφώνου, τον συγχάρηκαν για το έργο που επιτελεί, ενώ ο Μουσολίνι φάνηκε να δυσφορεί και ο βρετανός υπουργός των Εξωτερικών Τζον Σάιμον περιορίστηκε να συστήσει να περιληφθεί και η Βουλγαρία στο σύμφωνο.⁶⁷⁴ Ο ίδιος ο Μάξιμος σε δηλώσεις του φάνηκε να είναι ικανοποιημένος από τις επαφές του στην Ρώμη και στο Λονδίνο.⁶⁷⁵ Στο ταξίδι του ο ελληνικός τύπος παρουσίασε τις επαφές που είχε με τους τούρκους διπλωμάτες και την ταυτότητα απόψεων τους.⁶⁷⁶

Μετά την επιστροφή του στην Αθήνα, και με δεδομένη την άρνηση της Βουλγαρίας να συμμετάσχει στην επικείμενη συμφωνία, οι αρχηγοί των ελληνικών κομμάτων, σε σύσκεψη τους, τάχθηκαν κατά της υπογραφής της συμφωνίας.⁶⁷⁷ Ο Βενιζέλος με υπόμνημα του είπε ότι η στροφή της εξωτερικής πολιτικής ήταν

⁶⁷² Εφημ. *Ακρόπολις* 21/10/33, *Ελεύθερον Βήμα* 9/10/33, 14/2/34, *Η Καθημερινή* 7/10/33. Τον Δεκέμβριο του 1933 ο Βασιλιάς της Βουλγαρίας Βόρις επισκέφθηκε το Βελιγράδι, κάτι που δημιούργησε περαιτέρω ανησυχίες σε Ελλάδα και Τουρκία για την ένωση σε ομοσπονδία των δύο κρατών. Εφημ. *Ακρόπολις* 11/12/33, 12/12/33, *Η Καθημερινή* 11/12/33, 12/12/33, 13/12/33, 14/12/33.

⁶⁷³ Εφημ. *Ακρόπολις* 1/10/33, 7/10/33, 14/10/33, 15/10/33, 21/10/33, *Ελεύθερον Βήμα* 2/10/33, 6/10/33, *Η Καθημερινή* 3/10/33, 5/10/33, 7/10/33, 9/10/33, 14/10/33, 15/10/33, 21/10/33. Σ. Σφέτας, (2012), «Βαλκανικά Σύμφωνα Φιλίας 1923-2011», συλλογικό, Ν. Μέρτζος, Σ. Σφέτας, Ι. Ζούκας, Μ. Καραγιάννης, Σ. Δορδανάς, Η. Σκουλίδας (επιμ), *Βαλκάνια 1913-2011, Εκατό χρόνια θύελλες και χίμαιρες*, εκδόσεις Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, σ. σ. 103-118, σ. 106.

⁶⁷⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 28/12/33, 6/1/34, 9/1/34, 10/1/34, 12/1/34, *Η Καθημερινή* 27/12/33, 28/12/33, 29/12/33, 30/12/33, 31/12/33, 5/1/33, 6/1/34, 7/1/34, 13/1/34. Γ. Δαφνής (1997), σ. σ. 662-663. S. Bernstein, P. Milza (1997), σ. 100: Η Γαλλία είχε δει είδε να κλονίζεται η συμμαχία της με την Πολωνία, η οποία υπέγραψε με τη Γερμανία σύμφωνο μη επίθεσης. Αυτό προκάλεσε ανησυχία και στην ΕΣΣΔ, η οποία μετά από εισήγηση της Γαλλίας έγινε μέλος της ΚτΕ.

⁶⁷⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 13/1/34, *Η Καθημερινή* 9/1/34, 13/1/34.

⁶⁷⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 10/1/34, *Η Καθημερινή* 18/1/34.

⁶⁷⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 28/1/34, *Η Καθημερινή* 28/1/34.

επικίνδυνη, δυσαρεστούσε Αγγλία και Ιταλία και ζήτησε την συμμετοχή της Βουλγαρίας, ενώ για το ίδιο το σύμφωνο ανέφερε πως δεν προσέφερε την ειρήνη.⁶⁷⁸ Στο ίδιο μήκος ήταν και η ομιλία του Καφαντάρη, ενώ ο Παπαναστασίου ζήτησε την συμμετοχή Αλβανίας και Βουλγαρίας. Ο Μιχαλακόπουλος ζήτησε διμερή σύμφωνο και ο Μεταξάς είπε ότι το σύμφωνο όδευε σε συμμαχίες τις οποίες δεν ενέκρινε και σε υπόμνημα του προς την κυβέρνηση ζήτησε την προσοχή της σε ορισμένα σημεία.⁶⁷⁹ Ο Παπαναστασίου, ως πρόεδρος των Βαλκανικών Διασκέψεων ζήτησε την αναβολή της υπογραφής της και την υπογραφή συμφωνίας μη επίθεσης, ώστε να συμμετέχει και η Βουλγαρία.⁶⁸⁰

Η Τουρκία ήθελε την υπογραφή της συμφωνίας για να ενισχυθεί έναντι της Ιταλίας, μιας και έναντι της Βουλγαρίας υπήρχε η ελληνοτουρκική συμφωνία εγγύησης του κοινού συνόρου.⁶⁸¹ Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι κατά τις διαπραγματεύσεις στο Βελιγράδι προσπάθησε οι διατάξεις της συμφωνίας να αφήνουν περιθώριο ένταξης σε αυτήν της Βουλγαρίας.⁶⁸² Στον λόγο των πολιτικών της υπήρχε η επιδίωξη της ειρήνης, η οποία θα υπήρχε με την διατήρηση του εδαφικού καθεστώτος και η ελπίδα ότι στην επίτευξη του στόχου αυτού θα συνέβαλε η ελληνοτουρκική συμφωνία του 1933.⁶⁸³ Για την εξασφάλιση των συνόρων της προχώρησε στην ενίσχυση των πολεμικών παρασκευών, σε μία περίοδο όπου η οικονομία της προσπαθούσε να δώσει ώθηση στην τουρκική επιχειρηματικότητα.⁶⁸⁴

Η Ελλάδα με την συμφωνία, όπως είπε ο Έλληνας πρωθυπουργός, εξασφάλιζε την ειρήνη, ενώ βοηθούσε για περαιτέρω στενές οικονομικές σχέσεις των χωρών μελών της.⁶⁸⁵ Η ειρήνη εξασφαλιζόταν, γι' αυτόν, διότι απέτρεπε την ένωση Γιουγκοσλαβίας και Βουλγαρίας, η οποία θα έθετε σε κίνδυνο τα ελληνικά σύνορα. Η στροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής προς την γαλλική πολιτική οφείλονταν στην σχέση του ελληνικού τραπεζικού κεφαλαίου με το γαλλικό (τον Μάρτιο υπογράφηκε η

⁶⁷⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 1/2/34. Γ. Δαφνής (1997), σ. 664. Μ. Κούμας, (2012), σ. σ. 187-188.

⁶⁷⁹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 3/2/34, *Νέος Ριζοσπάστης* 1/2/34. Κ. Αθ. Κατσάμπας, (1982), σ. σ. 184-186.

⁶⁸⁰ Εφημ. *Η Καθημερινή* 3/2/34, *Νέος Ριζοσπάστης* 3/2/34. Α. Τούντα- Φεργάδη (2012), σ. 110.

⁶⁸¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 1/2/34, 7/2/34, 13/2/34, *Ελεύθερον Βήμα* 10/2/34, *Η Καθημερινή* 1/2/34, 6/2/34, *Νέος Ριζοσπάστης* 16/4/34.

⁶⁸² Εφημ. *Ακρόπολις* 4/2/34, *Ελεύθερον Βήμα* 4/2/34.

⁶⁸³ Εφημ. *Ακρόπολις* 7/2/34, 13/2/34, *Η Καθημερινή* 6/2/34.

⁶⁸⁴ Εφημ. *Η Καθημερινή* 27/4/34.

⁶⁸⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 5/2/34.

ελληνογαλλική εμπορική συμφωνία⁶⁸⁶), στο ότι στρατιωτικοί κύκλοι γύρω από τον Κονδύλη πίστευαν ότι η Γαλλία θα μπορούσε να εξουδετερώσει την ιταλική απειλή και στον Μάξιμο, ο οποίος ήταν επηρεασμένος από την γαλλική κουλτούρα και ήταν κάτοικος Γαλλίας.⁶⁸⁷ Στον τομέα της άμυνας, ο Μιχαλακόπουλος ζήτησε, εκ νέου, την ενίσχυση της πολεμικής μηχανής, κάτι που άνοιξε πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ κυβέρνησης και αντιπολίτευσης.⁶⁸⁸

Το Βαλκανικό σύμφωνο υπογράφηκε, αν και Ιταλία και Αγγλία ήθελαν την αναβολή της υπογραφής, στην Αθήνα μαζί με ένα πρωτόκολλο που αρχικά είχε διατηρηθεί κρυφό.⁶⁸⁹ Σε αυτό το άρθρο 3 άφηνε ανοιχτό το ενδεχόμενο εμπλοκής της Ελλάδας με εξωβαλκανική δύναμη, δηλαδή με την Ιταλία και την Ε.Σ.Σ.Δ., κάτι που αύξησε την αντιπαράθεση μεταξύ κυβέρνησης και αντιπολίτευσης. Η Τουρκία, πριν την υπογραφή της συμφωνίας και μετά από την ρωσική πίεση, αποδεσμεύτηκε από την υποχρέωση συνδρομής της σε σύρραξη εναντίον της Ε.Σ.Σ.Δ.⁶⁹⁰ Ο Βενιζέλος, καθώς είχε υπόψη τις πολύ καλές ελληνοϊταλικές εμπορικές σχέσεις και υπολογίζοντας τις πολύ δυνατές ιταλικές στρατιωτικές δυνάμεις πίστευε ότι η Ελλάδα έπρεπε να τηρήσει ουδέτερη στάση και να διατηρήσει ίσες αποστάσεις με τις Δυνάμεις.⁶⁹¹

Το ζήτημα συζητήθηκε σε μία σειρά συσκέψεων των Ελλήνων πολιτικών αρχηγών όπου η αντιπολίτευση στηριζόμενη στην πλειοψηφία που είχε στην Γερουσία και στην κοινή συνέλευση των δύο νομοθετικών σωμάτων ζήτησε την απεμπλοκή της Ελλάδας από υποχρεώσεις έναντι της Ιταλίας.⁶⁹² Ο Βενιζέλος ζήτησε την ουδετερότητα της Ελλάδας, την οποία όμως ο γαλλοαγγλικός άξονας τη θεώρησε ως φιλοϊταλική θέση, και έκανε τον Κονδύλη να εισηγηθεί την απόρριψη των θέσεων του,

⁶⁸⁶ Εφημ. *Η Καθημερινή* 17/3/34.

⁶⁸⁷ Εφημ. *Νέος Ριζοσπάστης* 16/4/34.

⁶⁸⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 15/10/34. Μ. Κούμας (2012), σ. σ. 186-187, Α. Τούντα-Φεργάδη, (2003), σ. 161.

⁶⁸⁹ Γ. Δαφνής (1997), σ. 663. Μάλιστα η Γιουγκοσλαβία είχε αποδεχθεί την ιταλική πρόταση αλλά την αντέκρουσε η ελληνική κυβέρνηση.

⁶⁹⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 25/2/34. Γ. Δαφνής (1997), σ. 666. Δ. Κιτσίκης (1977), *Ελλάς και ξένοι 1919-1967. Από τα αρχεία του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα, σ. 42.

⁶⁹¹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 1/10/33, 2/10/33, 3/10/33. Ήδη από το 1933 οι φιλελεύθεροι ζητούσαν την ενίσχυση των ενόπλων δυνάμεων (κάτι που προξένησε εκ νέου αντιπαράθεση τις δύο μεγάλες παρατάξεις για το ποιος ευθύνεται για την κατάσταση των ενόπλων δυνάμεων) αλλά αυτή δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί λόγω της δυσπραγίας της ελληνικής οικονομίας, και λόγω της άρνησης της Μ. Βρετανίας να ενισχύσει με δάνειο ή εξοπλισμό την Ελλάδα, αλλά και την Τουρκία. Το ζήτημα των εξοπλισμών συνεχίστηκε μέχρι το τέλος της υπό εξέταση περίοδο. Εφημ. *Ακρόπολις* 21/6/34, 12/12/34.

⁶⁹² Μ. Κούμας, (2012), σ. 196.

ζητώντας την αποφασιστική προσχώρηση της Ελλάδας στον γαλλικό συνασπισμό.⁶⁹³ Για τον κρητικό πολιτικό το σύμφωνο αντί να αμβλύνει τις διαφορές των Βαλκανικών χωρών διεύρυνε το χάσμα τους και όσο αναφορά την ασφάλεια της Ελλάδας είπε ότι προστατευόταν ήδη από μία επίθεση της Βουλγαρίας, μέσω του συμφώνου εγγυήσεως του «κοινού συνόρου» με την Τουρκία. Με το Βαλκανικό Σύμφωνο, γι' αυτόν, η Βουλγαρία μπορούσε να επωφεληθεί από μία ιταλική επίθεση μέσω Αλβανίας στη Γιουγκοσλαβία, και να της επιτεθεί και αυτή, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί για την Ελλάδα ένα *casus foederis*.⁶⁹⁴

Επικριτές του Συμφώνου και του μυστικού πρωτοκόλλου ήταν και οι Παπαναστασίου, Μιχαλακόπουλος και Καφαντάρης, με τον τελευταίο να το χαρακτηρίζει ως «*σύμφωνο αυτοκτονίας*», αλλά ζήτησε η κριτική εναντίον του συμφώνου να μην γίνεται δημόσια και να μην αποβλέπει την ακύρωση του.⁶⁹⁵ Με το φόβο της μη κύρωσης του από τα νομοθετικά σώματα ο Μάξιμος πρότεινε την επιβολή δικτατορίας, κάτι που αρνήθηκε ο Μεταξάς.⁶⁹⁶ Ο τελευταίος βλέποντας το αδιέξοδο συμβούλευσε τον Μάξιμο στη συζήτηση για την κύρωση του συμφώνου να προβεί σε μία διευκρινιστική δήλωση που θα επέτρεπε την υπερψήφιση του από την αντιπολίτευση, κάτι που πρότεινε και ο Καφαντάρης.⁶⁹⁷ Ο Μεταξάς είπε ότι η Βουλγαρία θα μπορούσε να συμμαχήσει με την Ε.Σ.Σ.Δ., κάτι που επέφερε την διάσπαση του ελληνοτουρκικού άξονα, μια και η Τουρκία είχε πιο στενές σχέσεις με την Ε.Σ.Σ.Δ. από ότι με την Ελλάδα.⁶⁹⁸ Πράγματι ο Μάξιμος στην συζήτηση για την κύρωση τόνισε ότι ο «σκοπός του συμφώνου της Βαλκανικής συνεννοήσεως είναι η εγγύηση της ασφάλειας των ενδοβαλκανικών συνόρων εναντίον επιθέσεως προερχόμενης εξ οιοδήποτε βαλκανικού κράτους» και ότι η «Ελλάς εν ουδεμία

⁶⁹³ Α. Ρήγος (1995), (Β), σ. 258.

⁶⁹⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 6/3/34, 8/3/34, *Ελεύθερον Βήμα* 8/4/34. Θ. Βερέμης, Γ. Κολιόπουλος, (2006), σ. 376. Α. Τούντα- Φεργάδη (2012), σ. 105. Ο Βενιζέλος σε συνέντευξη του στην εφημερίδα *Πολιτικά* του Βελιγραδίου είπε ότι η Ελλάδα ήταν εξασφαλισμένη έναντι της Βουλγαρίας και δεν ήθελε να εμπλακεί σε ένα πόλεμο Γιουγκοσλαβίας-Ιταλίας.

⁶⁹⁵ Μ. Κούμας (2012), σ. 196.

⁶⁹⁶ Ι. Π. Πικρός (1996), σ. 32. Κ. Π. Καλλιγιάς (1988), σ. σ. 310-314.

⁶⁹⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 4/3/34, *Η Καθημερινή* 4/3/34. Γ. Δαφνής (1997), σ. 669. Μ. Κούμας (2012), σ. 196.

⁶⁹⁸ Εφημ. *Νέος Ριζοσπάστης* 4/3/34.

περιπτώσει δύναται, προς εκτέλεσιν των δια του συμφώνου, να αχθεί εις πόλεμον με οποιαδήποτε Μεγάλην Δύναμη» κάτι που έγινε δεκτό από την αντιπολίτευση.⁶⁹⁹

Ο Παπαναστασίου, μετά την ερμηνεία είπε ότι θα ψήφιζε το σύμφωνο αλλά ζήτησε να συνεχιστούν οι Βαλκανικές Διασκέψεις, για να καλύψουν τα κενά, τις ελλείψεις και τις παραλείψεις του.⁷⁰⁰ Ο Βενιζέλος είπε ότι κατά το Σύνταγμα το μυστικό πρωτόκολλο δεν μπορούσε να τεθεί σε ισχύ και ότι η κήρυξη πολέμου πρέπει να γίνει μετά από έγκριση της Βουλής και ότι μετά την ερμηνεία Μάξιμου δεν προκύπτει καμία περίπτωση εμπλοκής της Ελλάδας σε πόλεμο με κάποια Μεγάλη Δύναμη.⁷⁰¹

Η ερμηνευτική δήλωση Μάξιμου προκάλεσε τη δυσαρέσκεια των υπόλοιπων τριών μερών του συμφώνου, τα οποία πίεσαν την ελληνική κυβέρνηση για να μην αποσπαστεί από το σύμφωνο.⁷⁰² Η τουρκική κυβέρνηση ανησύχησε για την ελληνική, ενώ ο τουρκικός τύπος κατηγόρησε τον Βενιζέλο.⁷⁰³ Μάλιστα έγραψε ότι ο κρητικός πολιτικός γνώριζε για την υπογραφή της συμφωνίας από την εποχή που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη και δεν είχε αντιδράσει.⁷⁰⁴

Για τον τουρκικό τύπο το Βαλκανικό σύμφωνο προήγαγε την ασφάλεια, που είχε τεθεί στην περιοχή με την ελληνοτουρκική συμφωνία, και ότι δεν στρέφονταν έναντι τρίτου κράτους.⁷⁰⁵ Μάλιστα, παρουσίασε ως ενδεχόμενο την συνέχιση του Βαλκανικού συμφώνου χωρίς την Ελλάδα, με την συμμετοχή της Βουλγαρίας και την κατάρρευση της ελληνοτουρκικής φιλίας.⁷⁰⁶ Για τον Ρουσδή οι ανησυχίες της ελληνικής αντιπολίτευσης δεν ίσχυαν και δημιουργούσαν δυσχέρειες στις φιλικές σχέσεις των συμβεβλημένων κρατών με των μη συμβεβλημένων.⁷⁰⁷

⁶⁹⁹ Γ. Δαφνής, (1997), σ. 669. Κ. Π. Καλλιγιάς, (1988), σ. σ. 310-314.

⁷⁰⁰ Α. Τούντα- Φεργάδη, (2012), σ. 109.

⁷⁰¹ Γ. Δαφνής, (1997), σ. σ. 669-670.

⁷⁰² Σ. Σφέτας, (2012), σ. σ. 105-109.

⁷⁰³ Εφημ. *Η Καθημερινή* 3/3/34, 5/5/34,

⁷⁰⁴ Εφημ. *Η Καθημερινή* 3/3/34.

⁷⁰⁵ Εφημ. *Η Καθημερινή* 6/3/34.

⁷⁰⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 4/3/34, *Η Καθημερινή* 6/3/34. Το ενδεχόμενο συμμετοχής της Βουλγαρίας αντί της Ελλάδας το παρουσίασε και η εφημερίδα *Ακρόπολις* την 11/3/34 λέγοντας ότι η υπήρχε το ενδεχόμενο να γίνει παραχώρηση εδαφών στην Βουλγαρία από Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία.

⁷⁰⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 8/3/34, *Η Καθημερινή* 8/3/34.

Στις 17 Μαρτίου οι τέσσερις υπουργοί των εξωτερικών υπέγραψαν δεύτερο πρωτόκολλο που αφορούσε την κοινή στρατιωτική δράση εναντίον της Βουλγαρίας, σε περίπτωση που δεν προχωρούσε στη διάλυση ενόπλων ομάδων που βρισκόντουσαν στο έδαφος της και δρούσαν κατά των γειτονικών χωρών. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα ο Παπαναστασίου να δηλώσει, στη *Βαλκανική Διάσκεψη* την 31^η Μαρτίου, ότι τα κράτη προωθούσαν μόνο την ασφάλεια και όχι την ανάπτυξη σχέσεων μεγαλύτερης συνεννόησης.⁷⁰⁸

Επιπλέον αύξηση στην πόλωση μεταξύ των δύο ελληνικών παρατάξεων επέφερε την 7^η Απριλίου η απάντηση, σε σχετική ερώτηση, του Μάξιμου με την οποία το άρθρο 3 του πρώτου πρωτοκόλλου δεν είχε ανατραπεί, με αποτέλεσμα να φανεί ότι είχε παραπλανήσει τη Γερουσία.⁷⁰⁹ Αυτή η δήλωση οδήγησε τον Βενιζέλο να δημοσιεύσει στην εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* σειρά άρθρων στα οποία επιτέθηκε κατά του Συμφώνου. Η αρθρογραφία αυτή οδήγησε την κυβέρνηση να μην υπογράψει, φοβούμενη τις αντιδράσεις, τις στρατιωτικές συμβάσεις που προέβλεπε το άρθρο 4 του μυστικού πρωτοκόλλου.

Ο Βενιζέλος σε αυτά ανέφερε ότι η Ελλάδα είχε να αντιμετωπίσει μόνο την Βουλγαρία, ενώ με το Βαλκανικό μπορούσε να βρεθεί σε πόλεμο και με την Ιταλία, όταν μάλιστα έπρεπε να συνεχίσει την πολιτική φιλίας με όλες τις Μεγάλες Δυνάμεις.⁷¹⁰ Είπε ακόμα, ότι ήταν παιδαριώδη το επιχείρημα ότι το *Σύμφωνο* υπογράφηκε για να αντιμετωπίσει την Βουλγαρία, γιατί με αυτό συνασπίστηκαν 60 εκατομμύρια έναντι των 6 Βουλγάρων και των 800 χιλιάδων Αλβανών. Στην αρθρογραφία του ανέφερε ότι δεν ήταν πιθανή η ένωση Γιουγκοσλαβίας, Βουλγαρίας, λόγω του Μακεδονικού και διότι οι Σέρβοι δεν ήθελαν ομοσπονδία με την Βουλγαρία.⁷¹¹ Μάλιστα ανέφερε ότι η Τουρκία μερίμνησε ώστε να μην εμπλακεί με την Ε.Σ.Σ.Δ. κάτι που όπως άφησε να εννοηθεί έπρεπε να κάνει η ελληνική κυβέρνηση έναντι της Ιταλίας.⁷¹² Για τον Μιχαλακόπουλο η Ελλάδα ήταν Μεσογειακή χώρα και

⁷⁰⁸ Α. Τούντα- Φεργάδη, (2012), σ. 113.

⁷⁰⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 10/4/34, *Ελεύθερον Βήμα* 10/4/34, *Η Καθημερινή* 10/4/34. Γ. Δαφνής, (1997), σ. 670.

⁷¹⁰ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 12/4/34, 13/4/34.

⁷¹¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 14/4/34.

⁷¹² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 14/4/34.

δεν είχε να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις της κεντρικής Ευρώπης και ως ενδεδειγμένη λύση πρότεινε για μία ακόμα φορά τα διμερή, τριμερή σύμφωνα.⁷¹³ Ο Τσαλδάρης είπε, καλύπτοντας τον υπουργό του, ότι με την ερμηνευτική δήλωση η κυβέρνηση υπήρξε απόλυτα συνεπής έναντι των διατάξεων του συμφώνου.⁷¹⁴

Η Τουρκία στην προσπάθειά της να κρατήσει σε καλό επίπεδο τις σχέσεις με την Ιταλία προχώρησε σε σύναψη εμπορικής συμφωνίας τον Απρίλιο. Ο φόβος της όμως μετά τον λόγο Μουσολίνι ενώπιον της συνελεύσεως του Φασισμού, περί ιταλικής επέκτασης στην Ασία, την οδήγησε στην πραγματοποίηση ναυτικών γυμνασίων στο Αιγαίο.⁷¹⁵ Για αυτήν, όπως είπε ο Ρουσδή, το Βαλκανικό σύμφωνο είχε τοπικό και αντιρεβιζιονιστικό χαρακτήρα και δεν έφερε αλλαγές στις σχέσεις της Τουρκίας με τις φίλες της.⁷¹⁶ Έτσι, η Τουρκία βρέθηκε να ανησυχεί για Ιταλία και Βουλγαρία και προσπάθησε να διατηρήσει τις υφιστάμενες σχέσεις φιλίας με αυτές, αλλά και σε περίπτωση που επιδίωκαν την ρήξη να έχει την υποστήριξη των υπόλοιπων Βαλκανικών κρατών και της Γαλλίας.

Για την καθησύχηση των τουρκικών ανησυχιών, περί της ελληνικής στάσης ως προς το σύμφωνο και την ενίσχυση των οικονομικών σχέσεων ο υπουργός των Στρατιωτικών Κονδύλης ταξίδεψε στην Τουρκία, όπου και συναντήθηκε με τους Τούρκους κυβερνήτες.⁷¹⁷ Οι Τούρκοι ήθελαν να μάθουν την στάση που θα κρατούσε η Ελλάδα σε ενδεχόμενη ιταλική επίθεση προς την Τουρκία, ενώ ο Ρουσδή είπε ότι η φιλία απαιτούσε συνεχή προσπάθεια.⁷¹⁸ Ο Κονδύλης είπε ότι η Ελλάδα ήταν πιστή στην πολιτική του συμφώνου αλλά δεν μπορούσε να αναλάβει στρατιωτικές δεσμεύσεις.⁷¹⁹ Όσοω αφορά τις ελληνοτουρκικές σχέσεις είπε ότι τα δύο έθνη

⁷¹³ Εφημ. *Ακρόπολις* 12/4/34, *Ελεύθερον Βήμα* 14/4/34.

⁷¹⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 11/4/34.

⁷¹⁵ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 17/4/34, 18/4/34, 19/4/34, 20/4/34, 34/4/34, *Η Καθημερινή* 11/4/34, 18/4/34, 25/4/34, 8/6/34 *Νέος Ριζοσπάστης* 16/4/34. Οι φόβοι ως προς την προσέγγιση των δύο κρατών ενισχύθηκαν με την επίσκεψη του Γιουγκοσλάβου υπουργού εξωτερικών Γιέφτιτς στην Σόφια, η οποία ήταν η πρώτη μετά τον πόλεμο. (εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 9/5/34, *Νέος Ριζοσπάστης* 8/5/34).

⁷¹⁶ Εφημ. *Η Καθημερινή* 13/4/34.

⁷¹⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 5/5/34, 6/5/34, 7/5/34, 8/5/34, *Ελεύθερον Βήμα* 8/5/34, *Η Καθημερινή* 29/4/34, 4/5/34, 5/5/34, 6/5/34, 8/5/34.

⁷¹⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 5/5/34, *Ελεύθερον Βήμα* 7/5/34, *Η Καθημερινή* 5/5/34, 7/5/34, 8/5/34, *Η Καθημερινή* 7/5/34, *Νέος Ριζοσπάστης* 7/5/34.

⁷¹⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 9/5/34, *Ελεύθερον Βήμα* 9/5/34, *Η Καθημερινή* 9/5/34, 12/5/34. Σ. Σφέτας, (2012), σ. σ. 105-109. Κ. Αθ. Κατσάμπας, (1982), σ. 184-186. Γ. Δαφνής, (1997), σ. 674.

*«προωρίσθησαν υπό της μοίρας να ζήσουν ηνωμένα και συνεργαζόμενα. Εάν κατά το παρελθόν η τύχη έφερεν αυτά αντίπαλα, αι περιστάσεις απέδειξαν περισσότερον παντός άλλου ότι επιβάλλεται να συνεργασθούν και εις το μέλλον».*⁷²⁰

Αυτό οδήγησε Τουρκία, Ρουμανία και Γιουγκοσλαβία να αρχίσουν τις διαπραγματεύσεις για τους στρατιωτικούς όρους του *Συμφώνου* και να υπογράψουν την συμφωνία τον Ιούνιο του 1934.⁷²¹ Ο Βενιζέλος επανέλαβε ότι ο κίνδυνος πολέμου αφορούσε μόνο Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία, που ήταν υπό την στήριξη της Γαλλίας και κινδύνευαν από Ιταλία και Ουγγαρία, και ότι με το *Βαλκανικό* η Ελλάδα μπορούσε να εμπλακεί σε πόλεμο.⁷²² Ο Τσαλδάρης απαντώντας του είπε ότι το *Βαλκανικό Σύμφωνο* εξυπηρετούσε το κοινό συμφέρον, παγίωνε την ειρήνη, εξασφάλιζε το έδαφος και ότι ατυχώς ο Βενιζέλος επέσιε ανύπαρκτους κινδύνους.⁷²³ Η στάση Βενιζέλου προς το σύμφωνο παρουσιάστηκε από τον ελληνικό τύπο ως η αιτία για την έξοδο των Ελλήνων επαγγελματιών από την Τουρκία και για την απαγόρευση του ιερατικού σχήματος από την τουρκική κυβέρνηση.⁷²⁴

Οι τέσσερις χώρες του συμφώνου, πέρα από την αντιμετώπιση των εξωτερικών απειλών, προσπάθησαν να ενισχύσουν τις οικονομικές και εμπορικές τους σχέσεις και στην συγχώνευση του Δικαίου.⁷²⁵ Αν και επιδιώχθηκε η ένωση του Βαλκανικού με την Μ. Αντάντ, Ελλάδα και Τουρκία αρνήθηκαν λόγω των διαφορετικών απειλών που είχαν οι δύο σχηματισμοί.⁷²⁶ Τα θέματα αυτά απασχόλησαν την συνάντηση των αντιπροσώπων των τεσσάρων χωρών τον Οκτωβρίου 1934 που έγινε στην Άγκυρα, όπου την ελληνική πλευρά εκπροσώπησε ο Δ. Μάξιμος (την περίοδο της διαμονής του στην Τουρκία εορτάζονταν η τουρκική εθνική επέτειος και ο Έλληνας υπουργός παρακολούθησε τους εορτασμούς στην τουρκική εθνοσυνέλευση και την παρέλαση).⁷²⁷

Η οριστική στάση της Ελλάδας έναντι του Βαλκανικού καθορίστηκε στο Βελιγράδι το 1936, όταν πλέον ο πόλεμος φαινόταν να είναι κοντά. Εκεί η Ελλάδα είχε

⁷²⁰ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 5/5/34.

⁷²¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 16/5/34, *Η Καθημερινή* 15/5/34, 16/5/34. Γ. Δαφνής (1997), σ. 670.

⁷²² Εφημ. *Η Καθημερινή* 19/5/34.

⁷²³ Εφημ. *Η Καθημερινή* 28/5/34.

⁷²⁴ Εφημ. *Η Καθημερινή* 17/8/34, 18/8/34, *Ριζοσπάστης* 9/2/34.

⁷²⁵ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 3/11/34, *Η Καθημερινή* 21/10/34, 31/10/34, *Ριζοσπάστης* 3/11/34.

⁷²⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 30/10/34, 1/11/34, 2/11/34, 11/11/34, *Ελεύθερον Βήμα* 1/11/34, *Η Καθημερινή* 31/10/34, 1/11/34.

⁷²⁷ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 30/10/34, 2/11/34, *Η Καθημερινή* 30/10/34, 2/11/34. Συζητήσεις για την οικονομία έγιναν και στην Αθήνα τον Ιανουάριο του 1935 και στην συνέχεια πάλι στην Άγκυρα (εφημ. *Η Καθημερινή* 4/1/35, 24/4/35, 27/4/35).

συμπαραστάτη την Τουρκία και μπόρεσε να αποσυνδεθεί από την υποχρέωση εμπλοκής της σε πόλεμο με την Ιταλία. Συγκεκριμένα αποφασίσθηκε ότι η Ελλάδα θα τηρούσε ουδετερότητα σε περίπτωση περιπλοκής με εξωβαλκανική δύναμη, η αλβανική επίθεση κατά της Γιουγκοσλαβίας δεν θα θεωρούνταν ως δυνάμενη να προκαλέσει στρατιωτική παρέμβαση της Ελλάδας, καθορίζονταν οι περιπτώσεις προσφυγής στην ΚτΕ η οποία θα αποφάσιζε εάν υποχρεούτο να παρέμβει ή όχι, και στην περίπτωση γενικότερης σύρραξης θα ζητούνταν η γνώμη και η συμβουλή της Γαλλίας και της Αγγλίας.⁷²⁸

Το *Βαλκανικό Σύμφωνο* βρέθηκε στο επίκεντρο της αντιπαράθεσης και στον αθηναϊκό τύπο. Η κυβερνητική *Καθημερινή* έγραψε ότι είχε ως σημείο αναφοράς το ελληνοτουρκικό σύμφωνο «*Εγκάρδιας Συνεννόησης*» και ότι υπογράφηκε λόγω της ανάγκης για διασφάλιση των συνόρων και της ανόρθωσης των βαλκανικών χωρών. Πριν την υπογραφή του έβλεπε ότι το σύμφωνο θα ήταν σε οικονομικό επίπεδο, με δυνατότητα επέκτασης στο πολιτικό και μετά την υπογραφή του μίλησε για την δυνατότητα της οικονομικής συνεργασίας των χωρών, κάτι που δείχνει ότι μερίδα του ελληνικού αστικού κόσμου πίεζε ώστε πέρα της γεωστρατηγικής να υπάρχει οικονομικό όφελος για αυτήν.⁷²⁹ Για την εφημερίδα η συμφωνία ήταν όργανο της ειρήνης μια και έθετε τέρμα στην αβεβαιότητα που υπήρχε μετά από το τέλος του Α' Παγκόσμιου Πολέμου.⁷³⁰ Με την υπογραφή του έβλεπε ότι η Τουρκία επέστρεφε στην ευρωπαϊκή πολιτική, θέτοντας όλο το κύρος της στην οργάνωση της ειρήνης.⁷³¹

Η πολεμική που έκανε ο αρχηγός των Φιλελευθέρων προς το Σύμφωνο προκάλεσε ανησυχίες στην Τουρκία και η εφημερίδα αναδημοσίευσε τουρκικά άρθρα, έτσι ώστε να οξύνει την αντιπαράθεση στο εσωτερικό της Ελλάδας, μια και η φιλία με την γείτονα της χώρα θεωρούνταν πλέον από το Λαϊκό κόμμα ως επιβεβλημένη.⁷³² Μάλιστα, βλέποντας να πραγματοποιούνται συνομιλίες Γιουγκοσλαβίας και Τουρκίας με την Βουλγαρία έγραψε στο τίτλο άρθρου της: «*Τα πρώτα ανησυχαστικά*

⁷²⁸ Εφημ. *Η Καθημερινή* 6/5/34. Β. Θεοδωρόπουλος (1996), σ. 104.

⁷²⁹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 10/10/33, 3/4/34.

⁷³⁰ Εφημ. *Η Καθημερινή* 6/2/34, 9/2/34, 10/2/34, 15/2/34.

⁷³¹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 6/2/34.

⁷³² Εφημ. *Η Καθημερινή* 3/3/34, 5/3/34, 27/4/34, 30/4/34, 9/6/34. Χαρακτηριστικό είναι ένα άρθρο του Γ. Α. Βλάχου στο οποίο έγραψε: «*Αληθινά; Είναι πατριώτης ο κ. Ε. Βενιζέλος; ...*» (εφημ. *Η Καθημερινή* 9/3/34).

αποτελέσματα της δολοφονικής των εθνικών συμφερόντων του αρχηγού της αντιπολιτεύσεως». ⁷³³ Στο πλαίσιο αυτό δημοσίευσε άρθρο του εμπορικού συμβούλου της τουρκικής πρεσβείας στην Αθήνα, Χαλίλ Μιδάτ, στο οποίο παρουσίασε την ανάγκη της Ελλάδας να διατηρήσει στενή σχέση με την Τουρκία. Ο αρθρογράφος ανέφερε τις εμπορικές των δύο χωρών από το 1919 έως το 1934 που από θετικό ισοζύγιο για την Ελλάδα το 1931 έφτασε η Ελλάδα να εξάγει στην Τουρκία μόλις το 2,8% της αξίας των προϊόντων που εξήγαγε η Τουρκία σε αυτή, ενώ με την εμπορική συμφωνία του Μαΐου του 1933 οι ελληνικές εξαγωγές έφτασαν το 30% των αντίστοιχων τουρκικών. ⁷³⁴

Το *Ελεύθερον Βήμα* έγραψε ότι η Τουρκία προσχώρησε στο σύμφωνο για να εξασφαλίσει την ειρήνη, μια και θεωρούνταν απαραίτητη για τις μεταρρυθμίσεις και την «οικονομική αφύπνιση του Τούρκου», εδραίωνε το κεμαλικό καθεστώς, διότι συμπλήρωνε την συνεννόηση με την Ελλάδα και αποφεύγονταν η ένωση Γιουγκοσλαβίας, Βουλγαρίας. ⁷³⁵ Ως προς την ελληνική επιλογή για την συμφωνία κατηγόρησε τον Έλληνα πρωθυπουργό για αθέτηση των προγραμματικών του δηλώσεων, στις οποίες είπε ότι θα ακολουθούσε την εξωτερική πολιτική της προηγούμενης κυβέρνησης. ⁷³⁶ Λίγο πριν το ταξίδι Κονδύλη στην Άγκυρα έγραψε ότι «η εγκάρδιος συνεννόηση με την Τουρκία αποτελεί άξονα της εξωτερικής μας πολιτικής», όμως η Ελλάδα δεν μπορούσε να γίνει «προκεχωρημένον επάκτιον οχύρωμα της Τουρκίας εναντίον της Ιταλίας» μια και σε λίγες ώρες θα μπορούσε να «εκμηδενισθεί η ίδια άνευ ωφελήματος υπέρ της σύμμαχον και γείτονος αυτής». ⁷³⁷ Έτσι, έθεσε το όριο της συμμαχίας Ελλάδας, Τουρκίας, η οποία θα έπρεπε να περιοριστεί μόνο έναντι της Βουλγαρίας και να μην επεκταθεί έναντι της Ιταλίας.

Η *Ακρόπολις*, που για όλα τα φλέγοντα ζητήματα ζητούσε την συσπείρωση του αστικού πολιτικού κόσμου, έγραψε ότι το σύμφωνο ως εθνικό θέμα έπεσε στο «χθαμαλόν επίπεδον» του κομματικού ανταγωνισμού και ζήτησε την παρέμβαση του

⁷³³ Εφημ. *Η Καθημερινή* 18/4/34.

⁷³⁴ Εφημ. *Η Καθημερινή* 5/5/34.

⁷³⁵ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 20/2/34, 14/2/34, 31/10/34.

⁷³⁶ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 9/3/34.

⁷³⁷ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 29/4/34.

Προέδρου της Δημοκρατίας Αλέξανδρου Ζαΐμη.⁷³⁸ Έτσι, τάχθηκε υπέρ του συμφώνου μια και το χαρακτήρισε ως «ιστορικής σημασίας», με το οποίο κατοχυρώνονταν η ειρήνη και οι κοινοί πόθοι των χωρών του και απαλλάσσονταν από την ιστορία που τις ήθελε αντιμέτωπες.⁷³⁹ Επιπλέον λόγος που τάχθηκε υπέρ του ήταν ο φόβος της για την απομόνωση της Ελλάδας μιας και παρουσιάστηκε το ενδεχόμενο αντί αυτής να συμμετείχε στην συμφωνία η Βουλγαρία.⁷⁴⁰

Για τον *Νέο Ριζοσπάστη* η άνοδος του ναζισμού οδήγησε σε ζυμώσεις των ιμπεριαλιστικών ευρωπαϊκών δυνάμεων. Είδε, λοιπόν, το σύμφωνο ως γέννηση μιας πολεμικής συμμαχίας, η οποία είχε επιθετικό χαρακτήρα έναντι της Ε.Σ.Σ.Δ. (μια και η Τουρκία αρνήθηκε να αναλάβει υποχρεώσεις εναντίον της).⁷⁴¹ Η Τουρκία, για την εφημερίδα, υπέγραψε την συμφωνία, ώστε να επικεντρωθεί στην εσωτερική της ανασυγκρότηση και την αντιμετώπιση των εσωτερικών της προβλημάτων αλλά και για να εξασφαλιστεί έναντι των ανοιχτών βουλγαρικών βλέψεων στην Ανδριανούπολη.⁷⁴² Όσον αφορά το ελληνοτουρκικό σύμφωνο εγγύησης του κοινού συνόρου, που ο αστικός τύπος το παρουσίασε ως αιτία και βάση του *Βαλκανικού*, ο *Ριζοσπάστης* το είδε ως αφορμή για την επιτάχυνση των στρατιωτικών προετοιμασιών στην Βαλκανική, κάτω από την απειλή της Γιουγκοσλαβο-βουλγαρικής ένωσης.⁷⁴³

Όσο αφορά τη διαμάχη που άνοιξε μεταξύ της κυβέρνησης και των φιλελευθέρων είπε ότι ήταν μάχη μεταξύ των οργάνων των ευρωπαϊκών ιμπεριαλιστών (λόγω των ελληνικών βλέψεων προς την Γιουγκοσλαβία). Αυτό γιατί το *Λαϊκό Κόμμα* και οι υποστηριχτές του ήταν δεμένοι με τα γαλλικά κεφάλαια και η Γαλλία βρίσκονταν

⁷³⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 3/2/34, 19/2/34, 1/3/34, 5/3/34, 12/3/34. Χαρακτηριστικοί τίτλοι, με τους οποίους επεδίωκε την ένωση των αστικών δυνάμεων ήταν: «SOS Που είνε το στιβαρό χέρι που θα μας σώση;» (εφημ. *Ακρόπολις* 12/6/33), «Δεν θα βρεθεί επί τέλους κανείς να μας δέση;» (εφημ. *Ακρόπολις* 13/6/33), «Η νέα σημαία της Ακροπόλεως: «Κάτω η παντοδυναμία των δύο μεγάλων κομμάτων. Το τρομερόν κακόν που έκαμε εις τον τόπον ο κ. Βενιζέλος καταργήσας την αναλογικήν» (εφημ. *Ακρόπολις* 6/11/33), «Ποιος άλλος περισσότερον από εσάς τους δύο ευθύνεται αν ευρίμεθα εις τα πρόθυρα εμφυλίου σπαραγμού;» (εφημ. *Ακρόπολις* 26/1/34), «Ο λαός αξιού να ησυχάσετε. Διαδηλοί την αξίωσιν του αυτήν δια της Ακροπόλεως». Μια έρευνα της εφημερίδας μας εις τα λαϊκά στρώματα. Ο εκνευρισμός και η δυσανεξία όλων των εργαζόμενων τάξεων» (εφημ. *Ακρόπολις* 21/4/34), «Εκλογάς! Εκλογάς! Να γλυτώσωμεν πλέον από αυτές τας αηδίας!» (εφημ. *Ακρόπολις* 25/6/34), «Δεν απομένει άλλη από τας εκλογάς λύσεις» (εφημ. *Ακρόπολις* 26/6/34).

⁷³⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 7/2/34, 8/2/34, 10/2/34.

⁷⁴⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 11/3/34.

⁷⁴¹ Εφημ. *Νέος Ριζοσπάστης* 10/2/34, 13/5/34..

⁷⁴² Εφημ. *Νέος Ριζοσπάστης* 15/4/34, 16/4/34.

⁷⁴³ Εφημ. *Νέος Ριζοσπάστης* 22/1/34.

πίσω από την υπογραφή του και ότι οι φιλελεύθεροι ήταν προσκολλημένοι με το αγγλικό κεφάλαιο, που δεν έβλεπε με καλό μάτι την ενίσχυση της Γαλλίας στην Βαλκανική, και με την Ιταλία.⁷⁴⁴ Έτσι, πίσω από την φρασεολογία περί ειρήνης είδε ότι προετοιμάζονταν πόλεμος και με πρότυπο την Ε.Σ.Σ.Δ. κάλεσε τους εργαζόμενους σε αντίσταση και στον ξεσηκωμό ώστε να πάρουν την εξουσία στα χέρια τους και την δημιουργία διεθνιστικής συναδέλφωσης των λαών της Βαλκανικής.⁷⁴⁵

Στο πλαίσιο των εμπορικών σχέσεων των δύο κρατών, οι ελληνικές εισαγωγές στην Τουρκία ενισχύθηκαν (έφτασαν στο 30% των τουρκικών εισαγωγών στην Ελλάδα) μετά την εμπορική συμφωνία του 1933 αλλά η υποτίμηση της δραχμής, τα περιοριστικά ελληνικά μέτρα, η πτώση της ελληνικής καταναλωτικής δύναμης και η ενίσχυση της ελληνικής παραγωγής μείωσαν τις τουρκικές εισαγωγές στην Ελλάδα.⁷⁴⁶ Στο ταξίδι Μάξιμου στην Τουρκία, τον Οκτώβριο του 1934, ήταν και ο υπουργός εθνικής οικονομίας Πεσμαζόγλου ώστε να υπάρξουν διαπραγματεύσεις για την υπογραφή νέας εμπορικής συμφωνίας και τη δημιουργία ενός κοινού οργανισμού για την σταφίδα και τα καπνά.⁷⁴⁷

Η νέα εμπορική συμφωνία υπογράφηκε την 10^η Νοεμβρίου 1934 και στις διατάξεις της γίνονταν υποδιαίρεση τουρκικών προϊόντων, ανάλογα με τον τρόπο πληρωμής, υπήρχε νέα εφαρμογή του συστήματος τριμερούς συμψηφισμού, καθιερώθηκε ο ιδιωτικός συμψηφισμός (κλήριγκ) για ορισμένες κατηγορίες, καθορίστηκαν κατάλογοι ελεύθερων εισαγωγών, δασμολογικές εκπτώσεις και ευκολίες ελληνικών εξαγωγών.⁷⁴⁸ Ο Πεσμαζόγλου, με δηλώσεις προς τους δημοσιογράφους, είπε ότι εξετάστηκε η επίτευξη κοινής βιομηχανικής πολιτικής, ώστε τα προϊόντα των δύο χωρών να μην ανταγωνίζονται, ότι με την νέα σύμβαση θα υπάρχουν νέες δασμολογικές εκπτώσεις, μείωση του παρεχόμενου συναλλάγματος και ότι με το νέο σύστημα συμψηφισμού θα βελτίωνε τις εξαγωγές της Τουρκίας χωρίς να

⁷⁴⁴ Εφημ. *Νέος Ριζοσπάστης* 19/10/33, 6/2/34, 10/2/34, 26/2/34, 14/4/34, 16/4/34.

⁷⁴⁵ Εφημ. *Νέος Ριζοσπάστης* 9/2/34, 10/2/34, 11/2/34, 26/2/34, 13/5/34.

⁷⁴⁶ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 15/3/34, *Η Καθημερινή* 5/4/34, 13/10/34.

⁷⁴⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 5/11/34, *Η Καθημερινή* 5/11/34.

⁷⁴⁸ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 11/11/34, 12/11/34, *Η Καθημερινή* 11/11/34, 12/11/34, *Ριζοσπάστης* 12/11/34.

θίγονται τα αντίστοιχα ελληνικά προϊόντα.⁷⁴⁹ Ο Ρουσδής σε δηλώσεις του είπε ότι πλέον τα σύνορα των δύο χωρών είχαν μόνο διοικητικό χαρακτήρα.⁷⁵⁰

Η Ελλάδα, για να κερδίσει την εύνοια της Τουρκίας, λόγω του Βαλκανικού και για την δημιουργία ευμενούς κλίματος για την εμπορική σύμβαση που αναφέραμε παραπάνω, το καλοκαίρι είχε προβεί στην απαγόρευση τραγουδιών από τις ένοπλες δυνάμεις που μπορούσαν να θίξουν τους Τούρκους και την υποστήριξε στο αίτημα για από κοινού κατάληψη έδρας στο Συμβούλιο της ΚτΕ.⁷⁵¹ Η Τουρκία, όμως, λόγω της αύξησης της ανεργίας αποφάσισε την απαγόρευση επαγγελματιών σε ξένους υπηκόους, χωρίς να εξαιρέσει τους Έλληνες. Επίσης, μετά την επιστροφή Πεσμαζόγλου με νόμο απαγόρευσε τη χρησιμοποίηση πολιτικών και ιερατικών σχημάτων σε δημόσιο χώρο, οπότε για τους ιερείς απαγορεύτηκε το ιερατικό σχήμα (ράσο) έξω από τους ναούς.⁷⁵²

Το ερώτημα που τέθηκε στους Έλληνες πολιτικούς αρχηγούς ήταν εάν θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί το ζήτημα ως εσωτερική υπόθεση της Τουρκίας ή ως μία ακόμα επίθεσή της έναντι της ελληνικής μειονότητας. Μάλιστα προτάθηκε η συνεδρίαση του συμβουλίου των πολιτικών αρχηγών για να εξετασθεί το θέμα, κάτι που όμως δεν έγινε γιατί οι αρχηγοί δεν ήταν διατεθειμένοι μέσα στο γεωπολιτικό και γεωστρατηγικό πλαίσιο που υπήρχε και την οικονομική συνεργασία, να αλλάξουν την πολιτική έναντι της Τουρκίας.⁷⁵³ Κάποιοι όμως προχώρησαν σε δηλώσεις για την ελληνοτουρκική φιλία δείχνοντας την σύνδεση της ελληνικής πολιτικής με το θεσμό της Εκκλησίας. Αυτό γιατί οι ίδιοι δεν έκαναν δηλώσεις όταν η ελληνική μειονότητα συνέχιζε να πιέζεται από τις τουρκικές αρχές. Το ζήτημα απασχόλησε τον ελληνικό τύπο και στην συνέχεια τον τουρκικό, που σχολίασε τον ελληνικό, προκαλώντας πίεση προς την τουρκική κυβέρνηση που απάλλαξε από την εφαρμογή του νόμου τον Πατριάρχη.⁷⁵⁴

⁷⁴⁹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 7/11/34.

⁷⁵⁰ Εφημ. *Η Καθημερινή* 16/11/34.

⁷⁵¹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 17/7/34.

⁷⁵² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 17/7/34, 5/9/34, *Η Καθημερινή* 8/8/34, 30/11/34, 5/12/34.

⁷⁵³ Εφημ. *Ακρόπολις* 5/12/34, *Η Καθημερινή* 5/12/34, 6/12/34.

⁷⁵⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 28/11/34, 29/11/34, 30/11/34, 1/12/34, 3/12/34, 8/12/34, *Ελεύθερον Βήμα* 27/11/34, 30/11/34, 1/12/34, 3/12/34, *Η Καθημερινή* 1/12/34, 2/12/34, 3/12/34.

Πρώτος που έκανε δήλωση ήταν ο Μεταξάς, που είπε ότι η φιλία ήταν ετεροβαρής και ότι υπήρχε δυσπιστία.⁷⁵⁵ Ο Τσαλδάρης είπε:

*«η ελληνοτουρκική φιλία δεν είχε δυνατόν να προαχθεί δια της πολιτικής μόνον των δύο κυβερνήσεων αλλά κυρίως δια της προαγωγής του πνεύματος της εγκαρδιότητος μεταξύ των δύο λαών».*⁷⁵⁶

Το ζήτημα αποτέλεσε πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο ελληνικών παρατάξεων μετά από δήλωση του Βενιζέλου. Ο κρητικός πολιτικός είπε ότι ήταν ικανοποιητική η εξαίρεση του Πατριάρχη και δικαιολόγησε την επιλογή της Τουρκίας ώστε να ρίξει τους τόνους της ελληνικής επίθεσης προς την Τουρκία. Το κεμαλικό καθεστώς, γι' αυτόν, εφόσον κατήργησε το χαλιφάτο, ήθη, έθιμα της αυτοκρατορίας ήταν επόμενο να στραφεί κατά της ιερατικής περιβολής. Είπε ακόμα ότι δεν θα έπρεπε να συνδέεται η ενδυμασία με το δόγμα και την εκκλησιαστική διοίκηση.⁷⁵⁷ Στην συνέχεια ο πρωθυπουργός προέβη σε δήλωση ικανοποίησης για την δήλωση Βενιζέλου, ώστε να μειώσει την αντιπολιτευτική τάση του τύπου που έριχνε ευθύνες στην κυβέρνηση για τον χειρισμό του θέματος. Ο αντιπολιτευτικός τύπος θεώρησε υπεύθυνο τον Μάξιμο, διότι δεν κατάφερε να ενημερωθεί για το θέμα όταν βρίσκονταν στην Τουρκία.⁷⁵⁸ Έτσι ο Βενιζέλος σε δεύτερη του ανακοίνωση είπε ότι ο Τσαλδάρης προσπάθησε να εκμεταλλευτεί για κομματικούς λόγους την πρώτη δήλωση του.⁷⁵⁹ Σε απάντηση του ο πρωθυπουργός είπε ότι ο αρχηγός της αντιπολίτευσης αδιαφορούσε εάν η πολεμική του προκαλούσε ζημιά στην χώρα και ότι

«ουδείς εχέφρων άνθρωπος θα ηδύνατο ν' αξιώσει όπως η Ελλάς έρθει εις ρήξιν μετά της Τουρκίας διότι αυτή δεν ανακοίνωσεν αρκετά ενωρίς, αφ' ότου οι Έλληνες υπουργοί ευρίσκοντο εν τη πρωτευούση ταύτης το κατόπιν ληφθέν μέτρον, το οποίον και εσωτερικής φύσεως ετύγχανεν».

μάλιστα, για να μειώσει την αντίδραση της κοινής γνώμης που είχε σχηματισθεί είπε ότι κανένα άλλο δόγμα και θρησκεία είχε διαμαρτυρηθεί στην τουρκική κυβέρνηση.⁷⁶⁰ Για το θέμα η Εκτελεστική Επιτροπή Προσφυγικού Συνδέσμου έστειλε ψήφισμα στην κυβέρνηση και στην αντιπολίτευση και ήρθε σε επαφή με τις εθνικές επαγγελματικές

⁷⁵⁵ Εφημ. Ακρόπολις 6/12/34, Η Καθημερινή 6/12/34.

⁷⁵⁶ Εφημ. Η Καθημερινή 7/12/34.

⁷⁵⁷ Εφημ. Ακρόπολις 8/12/34, Ελεύθερον Βήμα 8/12/34, Η Καθημερινή 8/12/34.

⁷⁵⁸ Εφημ. Ελεύθερον Βήμα 4/12/34, 7/12/34.

⁷⁵⁹ Εφημ. Ακρόπολις 13/12/34.

⁷⁶⁰ Εφημ. Η Καθημερινή 12/12/34.

εμπορικές, επιστημονικές και εργατικές οργανώσεις για την διοργάνωση συλλαλητηρίων.⁷⁶¹

Για την εκτόνωση της κρίσης ο Τούρκος υπουργός των εξωτερικών Ρουσδή προγραμματίσε διέλευση από την Αθήνα.⁷⁶² Στις δηλώσεις του προς τους Έλληνες δημοσιογράφους είπε ότι ο νόμος δεν αφορούσε μόνο την Ορθόδοξη Εκκλησία αλλά όλες τις περιβολές, πολιτικές και θρησκευτικές όλων των δογμάτων. Είπε ακόμα ότι η βάση του νόμου βρίσκονταν στο λαϊκισμό, μία από τις αρχές του κεμαλισμού, η οποία όπως είπε ήταν αναγκαία για την πρόοδο της Τουρκίας και δεν υπήρχε πρόθεση να θιχθεί και να προσβληθεί η Ελλάδα. Τέλος απαντώντας σε όσους πρότειναν την αναθεώρηση των ελληνοτουρκικών σχέσεων είπε «...ο ελληνικός λαός ας μην λησμονεί ότι τα συμφέροντα του την στιγμήν αυτήν είνε συνδεδεμένα αρρήκτως με τα τουρκικά».⁷⁶³ Αν και Μάξιμος και Ρουσδή είχαν συνομιλίες για την αποφυγή αφορμών που θα επηρέαζαν την κοινή γνώμη ως προς την φιλία των δύο χωρών η Τουρκία προχώρησε στην αλλαγή των επωνύμων, ενώ δεν επέτρεψε στον Έλληνα στρατιωτικό ακόλουθο να επισκεφτεί στρατιωτικές εγκαταστάσεις, όπως είχε πράξει η ελληνική κυβέρνηση στον Τούρκο ακόλουθο.⁷⁶⁴

Το ζήτημα απασχόλησε τον ελληνικό τύπο, ο οποίος οδηγήθηκε στην εσωτερική αντιπαράθεση για ένα ζήτημα εξωτερικής πολιτικής. Η κυβερνητική *Καθημερινή* αρχικά εξέφρασε την ελπίδα η τουρκική κυβέρνηση να εξαιρέσει τον Ορθόδοξο κλήρο.⁷⁶⁵ Με την άρνηση της κυβέρνησης Ισμέτ να δεχθεί το ελληνικό αίτημα η εφημερίδα έγραψε ότι η δυσφορία του ελληνικού λαού ήταν δίκαιη αλλά προσπάθησε να εντάξει τον νόμο στο πλαίσιο των τουρκικών μεταρρυθμίσεων, περί των σχέσεων με τις θρησκείων, και ότι το μέτρο αφορούσε σε αριθμό περισσότερους κληρικούς από άλλα δόγματα και δεν αφορούσε μόνο τον Ορθόδοξο κλήρο.⁷⁶⁶ Ο ίδιος ο Γ. Βλάχος σε άρθρο του με τίτλο «οι τούρκοι έχουν δίκιο και άδικον ταυτοχρόνως» έγραψε ότι οι Τούρκοι είχαν δίκιο να θέλουν να διευθύνουν το εσωτερικό της χώρας τους αλλά θα

⁷⁶¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 6/12/34, *Η Καθημερινή* 6/12/34.

⁷⁶² Εφημ. *Ακρόπολις* 13/12/34, *Η Καθημερινή* 10/12/34, 15/12/34.

⁷⁶³ Εφημ. *Ακρόπολις* 16/12/34, *Ελεύθερον Βήμα* 16/12/34, *Η Καθημερινή* 16/12/34.

⁷⁶⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 18/12/34, 24/12/34, *Η Καθημερινή* 18/12/34, *Ριζοσπάστης* 24/12/34.

⁷⁶⁵ Εφημ. *Η Καθημερινή* 2/12/34, 5/12/34.

⁷⁶⁶ Εφημ. *Η Καθημερινή* 3/12/34.

έπρεπε να καταλάβουν τη διαφορά της ελληνικής θρησκείας από την δική τους και ότι έθεταν σε κίνδυνο την φιλία και τα σύμφωνα με την Ελλάδα.⁷⁶⁷

Για να ελέγξει την αγανάκτηση των αναγνωστών του στο άρθρο του «Υπόθεσις Δύσκολος» ζήτησε την συσπείρωση των Ελλήνων για να φανούν «φρόνιμοι πατριώται» και να μην γίνουν βάρος στην ελληνική κυβέρνηση στην οποία έπρεπε ν' αφευθεί η διαχείριση της κρίσης.⁷⁶⁸ Όταν πλέον ο νόμος ψηφίστηκε συνέστησε την σιωπή ώστε εκτός του ράσου που χάθηκε να μην χαθεί η συμμαχία με την Τουρκία.⁷⁶⁹ Όσον αφορά τις δηλώσεις Βενιζέλου, την πρώτη (για αποσύνδεση του ράσου από το ορθόδοξο δόγμα) την παρουσίασε ως υποστήριξη του κυβερνητικού έργου ενώ με την δεύτερη είπε ότι ο αρχηγός της αντιπολίτευσης αδιαφορούσε εάν βλάπτει τα συμφέροντα της πατρίδας του.⁷⁷⁰

Το *Ελεύθερον Βήμα* κατηγόρησε την κυβέρνηση για κακούς χειρισμούς, της καταλόγισε υποχωρητικότητα και είπε ότι η φιλία μεταξύ των δύο εθνών διατρέχει «σοβαρόν κίνδυνον» για κάτι που για τους Έλληνες ήταν αδικαιολόγητο.⁷⁷¹ Παρουσίασε την Οικουμενικότητα του Πατριαρχείου και ότι η στάση των τουρκικών αρχών δεν είχε μεταβληθεί με την προσέγγιση των δύο κρατών. Οι Τούρκοι είπαν ότι εάν ήθελαν «το ωραίον οικοδόμημα της αλληλεγγύης και της συνεργασίας μεταξύ των δύο εθνών» δεν θα έπρεπε να προσβάλουν θανάσιμα το κύρος της κεφαλής της Ορθοδοξίας.⁷⁷² Όταν όμως ο Βενιζέλος δημοσίευσε το άρθρο του με το οποίο διαχώριζε το ράσο από το δόγμα, ώστε να συνεχιστεί η φιλία των δύο χωρών, η εφημερίδα άρχισε να αλλάζει στάση ως προς το ζήτημα. Έτσι παρουσίασε ότι η φιλία,

⁷⁶⁷ Εφημ. *Η Καθημερινή* 6/12/34: «μας θέλουν οι Τούρκοι ως φίλους; [...]. Θέλουν το Βαλκανικό σύμφωνον, αντί να είναι χαρτί να γίνη ουσία, αντί να είναι λόγος ρητορικός να γίνη παλμός; [...]. Τότε θα μας δώσουν το ράσο μας πίσω. Θα μας το δώσουν και θα δώσουμε ημείς όρκον πίστεως ως αντάλλαγμα ότι θα το κρατήσωμεν ράσο, ότι θα αποβλέψωμεν εις αυτόν ως έμβλημα της Ορθοδοξίας» και εάν δεν το δεχθούν «τότε σκεπτόμεθα: το ράσον το οποίον δι' ημάς είναι πελώριον και σκεπάζει αυτήν την στιγμήν και θολώνει όλων των ορθοδόξων την σκέψιν, δεν είναι τίποτε δια τους Τούρκους είναι ότι πράγματι είναι: ένα κομμάτι πανί. Λοιπόν θυσιάζουν οι Τούρκοι την φιλίας μας, τα αισθήματα μας και τα μετ' αυτών συνδυασμένα συμφέροντα εις ένα κομμάτι πανί; Αλλά τότε δι' αυτούς όχι δι' ημάς, όλα αυτά φιλία και σύμφωνα και συνθήκαι δεν είναι πραγματικά. Δεν αξίζουν τίποτε...».

⁷⁶⁸ Εφημ. *Η Καθημερινή* 7/12/34.

⁷⁶⁹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 9/12/34.

⁷⁷⁰ Εφημ. *Η Καθημερινή* 14/12/34.

⁷⁷¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 30/11/34, 5/12/34. Στο δεύτερο άρθρο χαρακτήρισε τον Τσαλδάρη και τους Έλληνες διπλωμάτες αντικείμενα χλεύης.

⁷⁷² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 1/12/34.

«το πολύτιμο αγαθόν» τραυματίστηκε αλλά συνεχίζεται και ότι τουρκοί κύκλοι θεωρούσαν ότι ο τουρκικός στρατός ήταν έτοιμος να υπερασπίσει και τις δύο χώρες.⁷⁷³

Η Ακρόπολις είπε ότι ήταν η εφημερίδα που συνέβαλλε στην προσέγγιση των δύο χωρών και θαύμαζε ανεπιφύλακτα την αναμορφωτική προσπάθεια του Κεμάλ αλλά χαρακτήρισε υπερβολικό τον ζήλο για τον περιορισμό του ιερατικού σχήματος, και τον χαρακτήρισε ως «έσχατη ύβριν» και «ανοικειοτέραν πρόκλησιν».⁷⁷⁴ Έτσι, στο πρωτοσέλιδο άρθρο της: «Είτε με φέσι είτε με φράγκο τα αισθήματα των δεν αλλάζουν» δείχνοντας τον εθνικισμό της είπε ότι η ελληνική διπλωματία για την ιδέα της ελληνοτουρκικής προσέγγισης θυσιάσε σπουδαία συμφέροντα του έθνους και των προσφύγων οπότε δεν χρειάζονταν πλέον η φιλία, μιας και δεν στηρίζονταν στον αμοιβαίο σεβασμό.⁷⁷⁵

Για την Ακρόπολη ο νόμος αυτός ήρθε να προστεθεί στα υπόλοιπα εκκρεμή προβλήματα που αντιμετώπιζε η ελληνική μειονότητα, τη στιγμή που η μειονότητα στη Θράκη ήταν ελεύθερη σε όλες τις εκδηλώσεις του ιδιωτικού και δημόσιου βίου.⁷⁷⁶ Για την εφημερίδα η αιτία κρύβονταν πίσω από την πολιτική διαμάχη που είχε από το 1933 αναζωπυρωθεί και σε αυτό το πλαίσιο εντάσσουμε το άρθρο του πρώην δικτάτορα Θ. Πάγκαλου, που έλεγε ότι έπρεπε να πάψουν οι εσωτερικές έριδες και να ενισχυθεί η εθνική άμυνα γιατί «μόνο ισχυροί θα εμπνεύσωμεν σεβασμόν εις τους φίλους και φόβον εις τους εχθρούς».⁷⁷⁷

Ο Ριζοσπάστης, πιστός στην επιδίωξη της ειρήνης, κάλεσε σε εγρήγορση τις εργαζόμενες μάζες ώστε το ζήτημα να μην μεταβάλει τον προσανατολισμό της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και η Ελλάδα οδηγηθεί σε νέο μακελειό.⁷⁷⁸ Κατηγόρησε τον αστικό τύπο για την στάση που τήρησε και είπε ότι με αφορμή το ράσο κάποια παράσιτα των αστών και των τσιφλικάδων ήθελαν να οδηγήσουν τον λαό

⁷⁷³ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 11/12/34, 14/12/34.

⁷⁷⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 1/12/34.

⁷⁷⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 5/12/34: «τι να κάμωμεν...την τυπικήν και ανύπαρκτον, την δήθεν «φιλία» των Τούρκων, όταν η φιλία δεν στηρίζεται εις αμοιβαίον σεβασμόν και αμοιβαίαν εξυπηρέτησιν, αλλά διατηρείται αναλώμασι του ενός μόνον εκ των δύο μερών;»

⁷⁷⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 6/12/34, 10/12/34.

⁷⁷⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 9/12/34.

⁷⁷⁸ Εφημ. *Ριζοσπάστης* 6/12/34.

στο σφαγείο.⁷⁷⁹ Τέλος, δεν παρέλειψε να πει ότι πίσω από την ελληνική αντίδραση βρίσκονταν η Μ. Βρετανία, η οποία παρουσιάστηκε να μην είναι ευχαριστημένη από το 1922 και δεν έβλεπε με καλό μάτι την ελληνοτουρκική προσέγγιση.⁷⁸⁰

Κατά τη διάρκεια του κινήματος του 1935 η τουρκική κυβέρνηση τάχθηκε ενεργά υπέρ της κυβέρνησης Τσαλδάρη, ώστε να εξασφαλίσει την συνέχιση του *Βαλκανικού Συμφώνου* και έτσι να έχει την συμπαράσταση της Ελλάδας έναντι της Ιταλίας, μια και η στάση Βενιζέλου δεν της επέτρεπε να υπολογίζει στην ελληνική βοήθεια σε ενδεχόμενη ιταλική επίθεση. Για τον λόγο αυτόν σταμάτησε όλα τα ελληνικά πλοία που μετέφεραν τρόφιμα και καύσιμα και ήθελαν να εξέλθουν των Στενών, ώστε να μην περάσουν στον έλεγχο των βενιζελικών. Μάλιστα ο Τούρκος πρωθυπουργός είπε:

*«συμμετέχαμεν ειλικρινώς εις την θλίψιν, ην ησθάνθη η φίλη χώρα. Διατηρούμεν την απόλυτον πεποίθησιν εις τον πατριωτισμό του ελληνικού λαού. Είμεθα βέβαιοι ότι το φίλον έθνος θα δυνηθή να υπερπηδήσῃ την σκληράν ταύτην δοκιμασίαν. Επιθυμώ να σας δηλώσω ότι είμεθα ειπέρ ποτέ πιστοί και προσηλωμένοι εις την Ελλάδα. Οι διαπρεπείς κυβερνήται αυτής ασφαλώς θα υπερπηδήσουν τας σημερινάς δυσχέρειας εν αλληλεγγύη και με θάρρος δια την σωτηρίαν της φίλης χώρας».*⁷⁸¹

Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Τούρκος πρέσβης στην Αθήνα είπε ότι ήταν «*χαρά του τουρκικού λαού που κατεπνίγηκε το κίνημα συντόμως με τα ασφαλή και δραστικά μέτρα*». ⁷⁸² Στην συνέχεια οι δύο χώρες συνεχίζοντας τις εμπορικές τους σχέσεις προχώρησαν στην υπογραφή νέας εμπορικής συμφωνίας, η οποία ήταν πιο απλή ως προς τον μηχανισμό ανταλλαγής και ευνοϊκότερη για το εμπόριο τους, αν και η αύξηση της τουρκικής βιομηχανίας, για να επιτευχθεί η αυτάρκεια, περιόριζε τις ελληνικές εισαγωγές στην Τουρκία.⁷⁸³

Η συζήτηση που άνοιξε, μετά την καταστολή του κινήματος, για την παλινόρθωση της μοναρχίας στην Ελλάδα ανησύχησε την Τουρκία όσο αφορούσε την ελληνική εξωτερική πολιτική.⁷⁸⁴ Όταν πλέον ο Γεώργιος Β' επέστρεψε ως βασιλιάς στην Αθήνα και δεν μεταβλήθηκε η εξωτερική πολιτική ως προς την Τουρκία και το

⁷⁷⁹ Εφημ. *Ριζοσπάστης* 6/12/34, 7/12/34, 8/12/34.

⁷⁸⁰ Εφημ. *Ριζοσπάστης* 9/12/34.

⁷⁸¹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 13/3/35. Ι. Π. Πικρός (1996), σ. 13.

⁷⁸² Εφημ. *Η Καθημερινή* 13/3/35.

⁷⁸³ Εφημ. *Η Καθημερινή* 26/9/35, 27/9/35.

⁷⁸⁴ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 12/9/35.

Βαλκανικό σύμφωνο δημιούργησε ικανοποίηση στην τουρκική κυβέρνηση.⁷⁸⁵ Μάλιστα η στροφή της Ελλάδας προς την Αγγλία ικανοποίησε ακόμα περισσότερο την Τουρκία, εφόσον αυτή την εξασφάλισε σε ενδεχόμενη ιταλική επίθεση.⁷⁸⁶ Θυμίζουμε ότι μετά την ιταλική επίθεση στην Αιθιοπία η Τουρκία προσέφερε στρατιωτική βοήθεια στην Μ. Βρετανία ώστε να αντιμετωπιστούν οι Ιταλοί. Μετά την εισβολή των Γερμανών στον Ρήνο προσπάθησε να εξασφαλίσει την επανοχύρωση των Στενών και την Ελληνική συγκατάθεση για αυτήν, κάτι που έγινε ενώ παράλληλα δέχθηκε την αποδέσμευση των ελληνικών υποχρεώσεων έναντι της Ιταλίας από το Βαλκανικό σύμφωνο.⁷⁸⁷ Μετά την συμφωνία η Ελλάδα άμεσα επανοχύρωσε τα νησιά Λήμνο και Σαμοθράκη και ο Ρουσδής είπε στην Τουρκική εθνοσυνέλευση είχε:

*«Οι διατάξεις που αφορούν τα ανήκοντα στη γείτονα και φίλη Ελλάδα νησιά Λήμνο και Σαμοθράκη, που είχαν αποπλισθεί με τη Σύμβαση της Λωζάννης του 1923, καταργούνται επίσης με την Σύμβαση του Μοντραί, πράγμα το οποίο ιδιαιτέρως χαιρόμαστε. Με την ευκαιρία αυτή θέλω να υπογραμμίσω ακόμα μια φορά, ότι το χαρακτηριστικό της πολιτικής της νέας Τουρκίας είναι να εύχεται στους φίλους της ότι εύχεται και γι' αυτή την ίδια και να απεύχεται γι' αυτούς ότι θεωρεί άδικο γι' αυτή».*⁷⁸⁸

Το Βαλκανικό σύμφωνο μελετήθηκε από την ελληνική βιβλιογραφία ως μία αντιπαράθεση των δύο ελληνικών πολιτικών παρατάξεων για την εξωτερική πολιτική χωρίς όμως να δοθεί έμφαση στην οικονομική του διάσταση και στην επίδρασή του στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Η κυβέρνηση Τσαλδάρη προχώρησε στην προσέγγιση της Γαλλίας και έδωσε ένα ακόμα έναυσμα για την αύξηση της πώλωσης στην ελληνική πολιτική.

Η βενιζελική παράταξη, η οποία ήταν συνδεδεμένη με το ιταλικό και το βρετανικό κεφάλαιο, ζήτησε την διατήρηση ίσων αποστάσεων από τις Μεγάλες Δυνάμεις και την απεμπλοκή της Ελλάδας από τις υποχρεώσεις που απέρρεαν από το μυστικό πρωτόκολλο, οι οποίες μπορούσαν να την φέρουν αντιμέτωπη με την Ιταλία. Η Μ. Βρετανία δεν ήθελε να αυξηθεί η γαλλική επιρροή στα Βαλκάνια και να μεταβληθεί η ισορροπία δυνάμεων στην περιοχή. Οι Βενιζελικοί πέραν των οικονομικών σχέσεων θεωρούσαν ότι οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις δεν είχαν τη δυνατότητα να αντιμετωπίσουν τις ιταλικές, όταν μάλιστα τα σύνορα με την Ιταλία

⁷⁸⁵ Εφημ. *Η Καθημερινή* 8/11/35.

⁷⁸⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 3/1/36, *Ελεύθερον Βήμα* 27/4/36.

⁷⁸⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 5/5/36, 6/5/36, *Ελεύθερον Βήμα* 15/3/36, 5/5/36, 6/5/36.

⁷⁸⁸ Εφημ. Πρακτικών Μεγάλης Εθνοσυνέλευσης, συνεδρία 31 Ιουλίου 1936, σ. 309, όπως αυτό παρατίθεται στο Κ. Π. Οικονομίδης (1998), σ. 99. Α. Αλεξανδρής (1991), σ. 81.

ήταν στο Ιόνιο, στο Αιγαίο αλλά και στην Ήπειρο μέσω της Αλβανίας (που ήταν ιταλικό προτεκτοράτο). Ζητώντας όμως από την κυβέρνηση να διατηρήσει ουδέτερη στάση ουσιαστικά επιδίωκαν να ασκήσει φιλοϊταλική πολιτική, με αποτέλεσμα να δημιουργήσει ανησυχίες σε Τουρκία και Μ. Βρετανία.

Η Τουρκία έχοντας οικονομική κρίση και την ανάγκη για ανάπτυξη βιομηχανίας ήθελε το σύμφωνο με στόχο την κοινή αντιμετώπιση της Βουλγαρίας και της Ιταλίας. Αν και για την πρώτη υπήρχε το ελληνοτουρκικό σύμφωνο του 1933 για την δεύτερη δεν υπήρχε συμφωνία που να την εξασφάλιζε. Έτσι ενώ στην αρχή της υπό εξέταση περιόδου οι σχέσεις Τουρκίας- Ιταλίας ήταν πυλώνας στην τουρκική εξωτερική πολιτική αυτό μεταβλήθηκε μετά τον λόγο του Μουσολίνι για ιταλικές εδαφικές βλέψεις σε Ασία και Αφρική. Επιπλέον η στροφή της προς την Γαλλία έγινε μετά από τη μείωση του Οθωμανικού χρέους, που κατά μεγάλο ποσοστό βρίσκονταν στα χέρια Γάλλων ομολογιούχων, και την βελτίωση των γαλλορωσικών σχέσεων.

Στο πλαίσιο αυτό η τουρκική κυβέρνηση είδε τη βενιζελική παράταξη να θέτει ως πρωταρχική προτεραιότητα τη διατήρηση των ελληνοϊταλικών και όχι των ελληνοτουρκικών σχέσεων, με αποτέλεσμα να στηρίζει ενεργά την κυβέρνηση Τσαλδάρη κατά το βενιζελικό κίνημα του 1935. Το ζήτημα των ελληνικών υποχρεώσεων λύθηκε το 1936, όταν η Τουρκία δέχθηκε την ελληνική θέση για απεμπλοκή της Ελλάδας σε περίπτωση πολέμου με την Ιταλία, μια και η Ελλάδα δέχθηκε το τουρκικό αίτημα για την επαναοχύρωση των Στενών. Οι δύο χώρες πλέον είχαν έρθει πιο κοντά με την Μεγάλη Βρετανία, που ήθελε τον περιορισμό της δύναμης του *Βαλκανικού Συμφώνου*, που ήταν υπό την γαλλική καθοδήγηση, και της επιρροής της Ιταλίας στη Δυτική Μεσόγειο.

Περεταίρω έναυσμα στη αντιπαράθεση των δύο ελληνικών παρατάξεων έδωσε η έξοδος από την Τουρκία Ελλήνων που ασκούσαν ορισμένα επαγγέλματα στην Τουρκία και η απαγόρευση στους ιερείς της Τουρκίας να φέρουν το ιερατικό σχήμα έξω από τους ναούς. Η κυβέρνηση και οι εφημερίδες *Καθημερινή*, *Ακρόπολις* και *Ριζοσπάστης* δεν απέδωσαν την έξοδο των επαγγελματιών στην αυξημένη ανεργία των Τούρκων και στον εθνικισμό του κεμαλικού καθεστώτος αλλά στη στάση του Βενιζέλου προς το Βαλκανικό Σύμφωνο. Στην στάση αυτή στηρίχθηκε και η απαγόρευση του ράσου για τους ιερείς, η οποία όμως έδωσε αφορμή για να ανοίξει η συζήτηση περί της

αναγκαιότητας της ελληνοτουρκικής φιλίας, δείχνοντας την στενή σχέση του αστικού κόσμου και ιδιαίτερα της κυβερνητικής παράταξης με την Ορθόδοξη Εκκλησία.

Η απαγόρευση του ράσου έφερε, μέσω του αστικού τύπου που ζήτησε την αναθεώρηση των ελληνοτουρκικών σχέσεων, στην επιφάνεια τη δύσκολη θέση που βρίσκονταν η ελληνική μειονότητα στην Τουρκία. Οι αστικές εφημερίδες θεώρησαν ότι η ελληνοτουρκική φιλία ήταν ετεροβαρής και θα έπρεπε η Ελλάδα να αλλάξει την εξωτερική πολιτική της, ενώ ο ίδιος ο πρωθυπουργός δικαίωσε την αγανάκτηση των Ελλήνων. Η φιλία διατηρήθηκε έπειτα από την παρέμβαση του Βενιζέλου, στην οποία διαχώρισε το ράσο από το δόγμα, και από την οικονομική ανάγκη της συνέχισης των εμπορικών σχέσεων των δύο κρατών, ενώ τόνιζε την ανάγκη διατήρησης των καλών σχέσεων για γεωστρατηγικούς λόγους.

Όσο αφορά τις εμπορικές σχέσεις οι δύο χώρες υπέγραψαν νέα εμπορική συμφωνία λίγες μέρες πριν την ψήφιση του νόμου για το ιερατικό σχήμα. Η νέα συμφωνία ήταν αναγκαία γιατί ενώ οι ελληνικές εξαγωγές είχαν φτάσει το 30% των τουρκικών οι τελευταίες είχαν παρουσιάσει μείωση λόγω της πτώσης της ελληνικής αγοραστικής δύναμης από την υποτίμηση της δραχμής. Με την νέα συμφωνία δινόταν η δυνατότητα αύξησης των τουρκικών εξαγωγών, οι οποίες ήταν συνδεδεμένες με τις ελληνικές εξαγωγές.

Ελληνική μειονότητα

Η θέση της ελληνικής μειονότητας δεν ερευνήθηκε σε βάθος από την ελληνική βιβλιογραφία ως προς την ελληνοτουρκική προσέγγιση. Αν και οι διακρατικές σχέσεις βελτιώθηκαν δημιουργήθηκε το ερώτημα εάν μειώθηκαν οι πιέσεις των τουρκικών αρχών προς τους Έλληνες μειονοτικούς και τη θέση του ελληνικού πολιτικού κόσμου και των ελληνικών εφημερίδων προς αυτές. Στο κεφάλαιο αυτό δίνεται μια πρώτη προσέγγιση η οποία όμως χρειάζεται περαιτέρω τεκμηρίωση μέσω των διπλωματικών εγγράφων που υπάρχουν στο αρχείο του ελληνικού υπουργείου των Εξωτερικών.

Η σχέση της ελληνικής μειονότητας με το τουρκικό κράτος καθορίζονταν από τη συνθήκη της Λοζάνης. Οι συμφωνίες που υπέγραψαν Ελλάδα και Τουρκία το 1930 δεν καθόριζαν ένα νέο καθεστώς στις σχέσεις της μειονότητας με το κράτος που την φιλοξενεί. Έτσι οι μειονοτικοί είχαν να αντιμετωπίσουν τον εθνικισμό, την κοσμικότητα και τον λαϊκισμό του κεμαλικού καθεστώτος. Ο Βενιζέλος έλπιζε ότι η αλλαγή στις σχέσεις των δύο κρατών θα επέφερε την βελτίωση της θέσης της μειονότητας και του Πατριαρχείου.

Οι Έλληνες μειονοτικοί αντιμετώπιζαν, μέχρι το 1930, πιέσεις από την τουρκική κυβέρνηση και από τους Τούρκους, κάτι που τους οδηγούσε στην έξοδο τους από την Τουρκία. Κύρια προβλήματα τους ήταν η εκπαίδευση των νέων, η υψηλή φορολογία, ο περιορισμός της επαγγελματικής δραστηριότητας τους και η απαγόρευση της μετακίνησης τους στο εσωτερικό της χώρας. Τέλος, το τουρκικό κράτος επενέβαινε μέσω του Παπά-Ευθύμ στο Νοσοκομείο Βαλουκλή και ασκούσε πίεση στο Πατριαρχείο.⁷⁸⁹

⁷⁸⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 29/12/30, *Ελεύθερον Βήμα* 28/9/31: Ο Παπά-Ευθύμ, ή κατά κόσμο Ευθύμιος Καραχισαρίδης, όταν είχαν διακοπεί οι σχέσεις Πατριαρχείου με την σουλτανική κυβέρνηση ίδρυσε στην ανατολή το τουρκορθόδοξο πατριαρχείο και έδωσε όρκο πίστης στους επαναστάτες, κάτι που κρίθηκε ως σωτήριο για τον ορθόδοξο πληθυσμό της περιοχής. Το 1923 όμως εκβιάζοντας την Ιερά Σύνοδο του Πατριαρχείου πέτυχε να το διορισμό του ως αποκρισάριου του Πατριάρχη στην Άγκυρα και στην συνέχεια εκστράτευσε κατά του Φαναρίου. Μάλιστα, το 1924 κατάφερε για λίγες μέρες να ανέβει στο θρόνο του Πατριάρχη. Στην συνέχεια κατέλαβε δύο ναούς στον Γαλατά και εισέπραττε τα έσοδα τους, από την περιουσία τους, και το 1926 έδωσε στον εαυτό του το κύρος του Επισκόπου. Α. Αλεξανδρή (1991), σ. 71.

Μία μορφή αντιμετώπισης των ζητημάτων θα μπορούσε να ήταν η πολιτική συγκρότηση της μειονότητας ώστε συλλογικά οι μειονοτικοί να μπορέσουν να έρθουν σε επαφή με την τουρκική κυβέρνηση. Όμως αυτή δεν έδωσε την άδεια για την κοινοτική οργάνωση και τις κοινοτικές εκλογές ώστε να μην αναγνωρίσει ως σύνολο με κεντρική εκπροσώπηση την μειονότητα και να υπάρχει ενδιάμεσος/παράλληλος θεσμός μεταξύ αυτής και των μειονοτικών και μεταξύ αυτών και της Ελλάδας, της «Μητέρας Πατρίδας», αλλά αντίθετα να υπάρχουν μεμονωμένες επιτροπές ναών, βακουφίων, συλλόγων, κ.α..⁷⁹⁰

Οι μειονοτικοί την περίοδο που εξετάσαμε ήταν γύρω στις 75.000, πολλοί από τους οποίους δεν ήταν εύκολο να αποδείξουν ότι δικαιούνταν το πιστοποιητικό μη ανταλλαξιμότητας, μιας και δεν είχαν τίτλους της περιουσίας τους.⁷⁹¹ Αυτός ήταν ένας από τους λόγους που βράδυνε η έκδοση των πιστοποιητικών από την Μικτή Επιτροπή. Όμως, από την υπογραφή του Οικονομικού συμφώνου μέχρι τον Απρίλιο του 1931 είχαν εκδοθεί 20.000 πιστοποιητικά, έναντι των 27.500 που είχαν εκδοθεί από την έναρξη εργασιών της επιτροπής μέχρι την υπογραφή του, και απέμειναν γύρω στις 20.000. Καθυστέρηση υπήρχε και στην απόδοση των ακινήτων μιας και όλοι οι τίτλοι τους δεν ανέφεραν την υπηκοότητα του ιδιοκτήτη τους. Έτσι τον πρώτο χρόνο της συμφωνίας είχαν αποδοθεί τα 20 από τα 200 ενώ οι ενδιαφερόμενοι ήταν 70 με 80 άτομα.⁷⁹²

Όσο αφορά την επαγγελματική δραστηριότητα τους, πριν την συμφωνία, είχε απαγορευτεί η εξάσκηση του επαγγέλματος του δικηγόρου και του φαρμακοποιού. Επιπλέον, ο τουρκικός εθνικισμός σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση οδήγησε την τουρκική κυβέρνηση να απολύσει τους μειονοτικούς από τις δημόσιες θέσεις και τις εταιρείες.⁷⁹³ Χαρακτηριστική ήταν η ομιλία του Ισμέτ προς τους Έλληνες

⁷⁹⁰ Κωνσταντίνα Ανδριανοπούλου, (2014), *Η ρωμαίικη μειονότητα της Κωνσταντινούπολης στον μεσοπόλεμο: κοινοτική συγκρότηση, ιδεολογία και η οριοθέτηση της στο τουρκικό εθνικό περιβάλλον*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, σ. 159, 164-165. Η μη διενέργεια εκλογών για την Ανδριανοπούλου οφείλονταν και στην διάσταση των ενδομειονοτικών ισορροπιών και την απροθυμία των ίδιων των εμπλεκόμενων μειονοτικών στη διοίκηση, οι οποίοι δεν επιθυμούσαν να χάσουν την εξουσία τους, για λόγους συμβολικούς αλλά και οικονομικούς (μια και πολλές φορές διαχειρίζονταν σημαντική οικονομική περιουσία, την οποία εκμεταλλεύονταν προς ίδιον όφελος).

⁷⁹¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 7/4/31, 20/6/31. Η εφημερίδα μάλιστα αναφέρει ότι το 15% των Κωνσταντινουπολιτών δεν είχε κανένα έγγραφο.

⁷⁹² Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 7/4/31, 20/6/31.

⁷⁹³ Εφημ. *Ακρόπολις* 10/12/34, *Ελεύθερον Βήμα* 10/11/31.

εργοστασιάρχες, όπου τους ζήτησε το προσωπικό τους να είναι επί το πλείστον Τούρκοι, αλλιώς θα λαμβάνονταν μέτρα εναντίον τους.⁷⁹⁴ Οι έμποροι και οι επιχειρηματίες είχαν να αντιμετωπίσουν την εξαντλητική τουρκική φορολογία και δεν μπορούσαν να ταξιδέψουν στην Τουρκία, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να συνάψουν εύκολα εμπορικές συμφωνίες και να χάσουν την πελατεία τους.⁷⁹⁵ Επιπρόσθετα, η οικονομική κατάσταση της Τουρκίας ανάγκασε την κυβέρνηση να απαγορεύσει, το 1932, σε ξένους υπηκόους μερικά επαγγέλματα (π.χ. του μικροπωλητή), κάτι που οδήγησε στην έξοδο 9.000 Ελλήνων και το 1934 να εκδώσει νόμο με τον οποίο απαγορευόταν σε ξένους υπηκόους η εξάσκηση των επαγγελμάτων οδηγού, διερμηνέα, κουρέα, ράπτη, υποδηματοποιού, μουσικού και ηθοποιού.⁷⁹⁶ Ο νόμος θα εκτελούνταν σε τρεις φάσεις και θα ολοκληρώνονταν το 1935-36 με τα επαγγέλματα του ξυλουργού και των υπαλλήλων καφεενείου.⁷⁹⁷ Ο αριθμός που ήταν αναγκασμένοι να εγκαταλείψουν την Τουρκία έφτανε τους 5000, αφού και δεν ήταν δυνατή η αλλαγή επαγγέλματος, ενώ αναγκάστηκαν να πουλήσουν σε χαμηλή τιμή την περιουσία τους και να ταξιδεύσουν στην Ελλάδα.⁷⁹⁸

Οι Έλληνες μειονοτικοί είχαν να αντιμετωπίσουν το θέμα της εκπαίδευσης και χρήσης της γλώσσας τους, αφού το κεμαλικό καθεστώς, όπως ήδη έχουμε πει, είχε δώσει ιδιαίτερο βάρος στην χρήση της τουρκικής γλώσσας. Στα μειονοτικά σχολεία, το 1931, μειώθηκαν οι ώρες διδασκαλίας της ελληνικής, ενώ τα μαθήματα που ήταν στην τουρκική, που διδάσκονταν από τους Τούρκους δασκάλους, αυξήθηκαν.⁷⁹⁹ Οι ώρες των τουρκικών αυξήθηκαν περαιτέρω το 1934 και στα σχολεία της Κωνσταντινούπολης όλα τα μαθήματα γίνονταν στα τουρκικά εκτός των θρησκευτικών και των μαθηματικών.⁸⁰⁰ Η αύξηση των τουρκικών δεν έγινε μόνο στα ελληνικά σχολεία, αλλά και στα σχολεία των καθολικών ώστε όλοι όσοι εκπαιδεύονται στην

⁷⁹⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 1/8/30.

⁷⁹⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 7/8/30, 25/1/31, 6/12/34, 10/12/34, *Ελεύθερον Βήμα* 10/11/31, 11/11/31.

⁷⁹⁶ Κ. Ανδριανοπούλου (2014), σ. 236.

⁷⁹⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 18/4/33, 23/7/34, 28/7/34, *Ελεύθερον Βήμα* 23/7/34, 28/7/34, 30/9/34, *Η Καθημερινή* 3/5/33, 16/9/34. Κ. Ανδριανοπούλου (2014), σ. 237.

⁷⁹⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 23/7/34, *Η Καθημερινή* 16/9/34.

⁷⁹⁹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 22/2/31, 19/8/31, 13/11/31: στις αστικές σχολές στην α' και την β' τάξη διδάσκονταν 22 ώρες την εβδομάδα στα ελληνικά έναντι 8 στα τουρκικά. Στις τάξεις γ', δ', ε' η τουρκική διδάσκονταν 6 ώρες την εβδομάδα, και 6 ώρες στην γεωγραφία και την ιστορία έναντι 24 ωρών των ελληνικών. Hugh Roulton (2000), σ. 150: η τουρκική κυβέρνηση εκτός αυτού παρεμπόδιζε την ίδρυση νέων ξενόγλωσσων σχολείων.

⁸⁰⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 15/7/34.

Τουρκία να γνωρίζουν καλά την Τουρκική, αλλά και με τους Τούρκους δασκάλους να ελέγχεται καλύτερα η διδακτέα ύλη.⁸⁰¹

Επιπλέον όσον αφορά τη γλώσσα, τα ελληνικά θέατρα υποχρεώθηκαν να εκδίδουν τα προγράμματα τους και στις δύο γλώσσες, με το τουρκικό να είναι διπλάσιο του ελληνικού, ενώ και για τα πρακτικά του νοσοκομείου Βαλουκλή υπήρχε πίεση να συντάσσονται στην τουρκική.⁸⁰² Η διδασκαλία της τουρκικής στα ελληνικά σχολεία δημιούργησε οικονομικό πρόβλημα, μιας και οι δάσκαλοι είχαν μεγαλύτερο μισθό από αυτόν των Ελλήνων, ενώ ήταν αυστηροί στην καθυστέρηση της πληρωμής τους.⁸⁰³ Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι τα ελληνικά σχολεία υποχορηγούνταν από το τουρκικό κράτος ενώ τα έσοδά τους προέρχονταν από δωρεές και τις ενορίες.⁸⁰⁴ Επιπρόσθετα τα απολυτήρια τους δεν αναγνωρίζονταν από τα τουρκικά πανεπιστήμια με αποτέλεσμα οι νέοι να στραφούν προς τα τουρκικά σχολεία.⁸⁰⁵ Η κατάσταση επιδεινώθηκε το 1934 όταν αποφασίσθηκε η φορολόγηση τους με αποτέλεσμα να μειώνεται ο αριθμός τους.⁸⁰⁶ Στην Ίμβρο και στην Τένεδο, η κατάσταση ήταν αφόρητη από την δεκαετία του '20, χωρίς να βελτιωθεί μετά την υπογραφή των συμφωνιών του '30.⁸⁰⁷ Στα νησιά έπρεπε να εφαρμοστεί, βάσει της συνθήκης της Λοζάνης, μία ειδική οργάνωση, η εφαρμογή της οποίας ήταν ζητούμενο σε όλη την διάρκειά της υπό εξέταση περίοδο και δεν πραγματοποιήθηκε.⁸⁰⁸

Το νοσοκομείο Βαλουκλή ήταν το ευρύτερο στάδιο της πολιτικής δράσης των μειονοτικών της Κωνσταντινούπολης.⁸⁰⁹ Κατά την υπό εξέταση περίοδο δέχθηκε πιέσεις από την Νομαρχία Κωνσταντινούπολης και από τον Παπά-Ευθύμ. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ήταν η επίθεση τούρκων φοιτητών στο νοσοκομείο το 1931, μετά την άρνηση του διευθυντή του να παραλάβει επιστημονικό περιοδικό

⁸⁰¹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 11/11/30.

⁸⁰² Εφημ. *Ακρόπολις* 24/2/32, 23/3/31. Κ. Ανδριανοπούλου (2014), σ. 265.

⁸⁰³ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 13/11/33.

⁸⁰⁴ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 11/11/31.

⁸⁰⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 15/7/34, *Η Καθημερινή* 13/2/31.

⁸⁰⁶ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 30/9/34.

⁸⁰⁷ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 18/8/31: το 1926 έπαψε η δημοτική σχολή Κάστρου, τον επόμενο χρόνο έκλεισε το ημιγυμνάσιο και στο εκπαιδευτικό έτος 1828-29 η δημοτική σχολή Παναγιάς και το ημιγυμνάσιο μετατράπηκε σε τουρκική σχολή, με τα ελληνικά να διδάσκονται μόνο δύο ώρες την εβδομάδα. Στην Τένεδο δεν επιτράπηκε ποτέ η λειτουργία ελληνικής σχολής.

⁸⁰⁸ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 5/6/30, 18/8/31, 30/8/31.

⁸⁰⁹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 4/5/31.

ιατρικής που ήταν γραμμένο στα τουρκικά, ενώ λίγους μήνες αργότερα ο βοηθός νομάρχης απαίτησε την παραίτηση του προέδρου του μετά από ένσταση που είχε υποβάλει οπαδός του Παπά-Ευθύμ.⁸¹⁰ Μάλιστα, ο ίδιος ο νομάρχης το χαρακτήρισε ως κερδοσκοπικό οργανισμό ώστε να φορολογείται και να αναγκαστεί να κλείσει, ενώ συνεχείς ήταν και οι επιθέσεις του τουρκικού τύπου προς αυτό.⁸¹¹ Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η μόνη περίπτωση στην οποία εφαρμόστηκε το μέτρο για την διοίκηση των Νοσοκομείων ήταν για τον διορισμό ως μοναδικού επιτρόπου του Ισταμάτ Ζιχνί Οζνταμάρ, υποστηριχτή του Παπα-Ευθύμ και ενεργού μέλους του τουρκοορθόδοξου κινήματος.⁸¹²

Το ταξίδι του Βενιζέλου στην Άγκυρα και η μεταβολή των σχέσεων των δύο χωρών δεν άλλαξε ριζικά την προσπάθεια εκτουρκισμού τους. Πρωτεργάτες της προσπάθειας αυτής ήταν ο τουρκικός τύπος και ο Παπά-Ευθύμ. Ο τουρκικός τύπος επιτέθηκε κατά των μειονοτικών, όταν μερίδα τους τάχθηκε υπέρ του κόμματος Φετχί, ενώ ο ελληνικός τύπος δέχθηκε πιέσεις με τις εφημερίδες *Αυγή*, *Απογευματινή* και *Πρωία* να κλείνουν και τους διευθυντές των υπολοίπων να δέχονται τις οδηγίες του *Λαϊκού Κόμματος* για αρθρογραφία υπέρ του εκτουρκισμού της μειονότητας.⁸¹³ Μάλιστα υπέρ του εκτουρκισμού της μειονότητας τάχθηκε και ο βοηθός του Νομάρχης Κωνσταντινούπολης, ενώ το ζήτημα περιορίστηκε με παρέμβαση αρχικά του Ρουσδή βέη και στην συνέχεια του Ισμέτ πασά.⁸¹⁴ Ο τύπος της Αθήνας απέδωσε την προσπάθεια εκτουρκισμού της μειονότητας, του 1932 στον Παπά-Ευθύμ.

Ο τελευταίος με την κατάληψη των δύο ναών, αρχικά, και στη συνέχεια τριών, του Γαλατά και με την συνδρομή σπουδαίων προσωπικοτήτων της Τουρκίας ασκούσε πίεση στο Πατριαρχείο, στο νοσοκομείο Βαλουκλή και κατ' επέκταση σε όλη την μειονότητα.⁸¹⁵ Για αυτόν η μειονότητα έπρεπε να αφομοιωθεί από τους Τούρκους και να γίνει αυτός Πατριάρχης. Στο νοσοκομείο Βαλουκλή κατάφερε να έχει οπαδό του

⁸¹⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 3/2/31, 15/5/31. Οι εφημερίδες *Αυγή* και *Απογευματινή* καταδικάστηκαν μετά από καταγγελία του επιτρόπου των νοσοκομείων Βαλουκλή (εφημ. *Ακρόπολις* 11/9/31).

⁸¹¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 4/6/31, 15/6/31.

⁸¹² Κ. Ανδριανοπούλου (2014), σ. 166.

⁸¹³ Εφημ. *Ακρόπολις* 15/10/30, 19/10/30, 20/10/30, 21/10/30, 11/9/31, 21/2/32, 22/2/32, 24/2/32, «*Ελεύθερον Βήμα* 4/5/31, 10/11/30, 22/2/32, *Η Καθημερινή* 23/2/32.

⁸¹⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 28/2/32, 18/3/32, *Ελεύθερον Βήμα* 28/2/32, 29/2/32, 15/3/32, 16/3/32, *Η Καθημερινή* 27/2/32, 28/2/32, 2/3/32, 18/3/32.

⁸¹⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 7/8/30, *Ελεύθερον Βήμα* 9/8/32.

στη διοίκηση, οπότε είχε άμεσα τον έλεγχο του και μέσω αυτού η τουρκική διοίκηση.⁸¹⁶ Με τη βοήθεια των αρχών κατάφερε να κηδεύσει στο νεκροταφείο Βαλουκλή αφορισμένο ιερέα (μια και η μειονότητα τον θεωρούσε «ξένο» προς αυτήν), με τον νομάρχη να αμφισβητεί το δικαίωμα του Πατριάρχη για τα ζητήματα ταφής.⁸¹⁷ Επιπλέον, ο Πατριάρχης δέχθηκε καταγγελίες από οπαδούς του για ανάμιξη του στην πολιτική και για την απαγόρευση παραμονής μιας συζύγου παπαευθυμικού οπαδού σε αντρικό μοναστήρι.⁸¹⁸ Κατά την διάρκεια της Βαλκανικής Διάσκεψης ο Πατριάρχης είχε πει στον Έλληνα αντιπρόσωπο Αλ. Παπαναστασίου ότι εύχεται για την επίτευξη της ειρήνης, κάτι που για τους παπαευθυμικούς ήταν ανάμιξη στην πολιτική ζωή της Τουρκίας.⁸¹⁹ Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το ζήτημα Παπά-Ευθύμ έθιξε ο Παπαναστασίου στην Βαλκανική Διάσκεψη του 1931 στην Τουρκική κυβέρνηση για να πάρει την απάντηση του Ρουσδή ότι θα ικανοποιήσει το αίτημα, κάτι που όπως αποδείχθηκε δεν πραγματοποιήθηκε.⁸²⁰

Ο Παπά-Ευθύμ ήταν αυτός που ονόμασε πρώτος, το 1924, τον Πατριάρχη ως Αρχιπαπά, στα τουρκικά *Μπας-παπά*.⁸²¹ Με τον τίτλο αυτό δεν θα αναγνωρίζονταν η οικουμενικότητα της πνευματικής του εξουσίας, κάτι που ήθελαν οι τουρκικές αρχές και ο τύπος. Το 1931, πριν ακόμα δοθεί το πιστοποιητικό μη ανταλλαξιμότητας στον Πατριάρχη, υπήρξε μια διαφορά του Δημαρχείου Κωνσταντινούπολης και Πατριαρχείου για την μάντρα ενός νεκροταφείου.⁸²² Με την αφορμή αυτή ο Δήμαρχος κοινοποίησε στον Πατριάρχη έγγραφο που τον ονόμαζε *Μπας-παπά*, το οποίο δεν έγινε δεκτό.⁸²³ Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να δεχτεί την επίθεση του τύπου, που συνέδεσε τον θεσμό του Πατριαρχείου με το Βυζάντιο και το προηγούμενο Οθωμανικό καθεστώς, με αποτέλεσμα να γίνει θέμα αρθρογραφίας στον ελληνικό τύπο.⁸²⁴

⁸¹⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 11/9/31.

⁸¹⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 1/12/31, 2/12/31, 3/12/31, 7/12/31, 11/12/31, *Ελεύθερον Βήμα* 30/11/31, 4/12/31, 7/12/31, 10/12/31, 11/1/32, 12/1/32. Κ. Ανδριανοπούλου (2014), σ. σ. 215-216.

⁸¹⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 16/11/31, 17/11/31, 15/7/34, *Ελεύθερον Βήμα* 17/11/31. Με την ανάδειξη του τουρκικού έθνους κράτους το Πατριαρχείο έχασε την κοσμική του εξουσία και περιορίστηκε στην πνευματική του.

⁸¹⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 25/10/31, 16/11/31, 17/11/31, *Ελεύθερον Βήμα* 17/11/31. Ο Πατριάρχης εξετάστηκε από τον εισαγγελέα και η υπόθεση τέθηκε στο αρχείο.

⁸²⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 25/10/31.

⁸²¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 6/3/31.

⁸²² Εφημ. *Ακρόπολις* 28/2/31.

⁸²³ Εφημ. *Ακρόπολις* 28/2/31.

⁸²⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 28/2/31, 7/3/31, *Ελεύθερο Βήμα* 7/3/31, *Η Καθημερινή* 28/2/31.

Μάλιστα η εφημερίδα *Βακήτ* δημοσίευσε ότι μετά τις μεταρρυθμίσεις του κεμαλισμού, όσο αφορά την ισλαμική θρησκεία, την κοσμικότητα και τα γεγονότα της Μενεμένης, το Πατριαρχείο παραμένει ανεπηρέαστο.⁸²⁵ Η πραγματική αιτία της πολεμικής κατά της οικουμενικότητας του Πατριαρχείου ήταν η ίδρυση από αυτό της Μητρόπολης των Λευκορώσων με έδρα το Παρίσι, κάτι που προξένησε φόβο, στην Τουρκία και την Ε.Σ.Σ.Δ, για τυχόν σύνδεση του με την αγγλικανική και την καθολική εκκλησία.⁸²⁶ Η επίθεση του τύπου σταμάτησε μετά από κυβερνητική επέμβαση, μιας και η παράταση της μπορούσε να δημιουργήσει εμπόδια στις ελληνοτουρκικές σχέσεις.⁸²⁷ Το δε πιστοποιητικό μη ανταλλαξιμότητας του Πατριάρχη δόθηκε λίγες μέρες πριν το ταξίδι του Ισμέτ χωρίς όμως να αναγνωρίζει την οικουμενικότητα της πνευματικής του εξουσίας.⁸²⁸

Ο αθηναϊκός τύπος ασχολήθηκε με το ζήτημα του Παπά-Ευθύμ και την πίεση που ασκούσε στην ελληνική μειονότητα. Το *Ελεύθερον Βήμα*, υπερασπιζόμενο της κυβερνητικής πολιτικής, δικαιολόγησε την στάση των Τούρκων λέγοντας ότι οφείλονται στις τουρκικές μεταρρυθμίσεις. Με την επίτευξη της κοσμικότητας είδαν θρησκευτικούς ηγέτες να καταδικάζονται στην Μενεμένη, με αποτέλεσμα για αυτούς να έχει σειρά το Πατριαρχείο.⁸²⁹ Μετά την προσπάθεια της τουρκικής κυβέρνησης για εκτόνωση της πίεσης η εφημερίδα προσπάθησε να ωραιοποιήσει την κατάσταση της ελληνικής μειονότητας μιλώντας για τους πρώτους καρπούς των συμφωνιών της Άγκυρας και την ψυχολογική μεταβολή που αισθάνονταν η μειονότητα, μια και όπως παρουσίασε η ελληνική γλώσσα χρησιμοποιούνταν ελεύθερα και η πίεση προς τον Πατριάρχη έπαψε να υπάρχει.⁸³⁰ Όμως με την πίεση να συνεχίζεται η εφημερίδα ανέφερε ότι η θέση της μειονότητας δεν βελτιώθηκε.⁸³¹ Η *Καθημερινή*, η οποία δεν είχε

⁸²⁵ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 7/3/31.

⁸²⁶ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 7/3/31.

⁸²⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 12/3/31, 18/3/31, *Ελεύθερον Βήμα* 9/3/31, 10/3/31, 27/3/31, *Η Καθημερινή* 10/3/31, 21/5/31.

⁸²⁸ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 10/9/31, *Η Καθημερινή* 18/9/31.

⁸²⁹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 7/3/31.

⁸³⁰ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 7/3/31, 7/4/31, 4/5/31, 20/6/31, 24/8/31. Την 2/5/31 έγραψε: «η πλήρης προσέγγιση αποτελεί ζήτημα χρόνου, ο οποίος θα συντομευθεί εις το ελάχιστον όταν η Άγκυρα, εγκαταλείπουν ατυχείς μεθόδους, αποφασίση να στραφεί με περισσότερο ειλικρίνεια και ολιγώτεραν δυσπιστία προς την μειονότητα», την 20^η Ιουνίου 1931 ότι έπαψε η αοριστία για την μειονότητα και την 24/8/31 δημοσίευσε συνέντευξη του Πατριάρχη, ο οποίος ανέφερε ότι ήταν ευχαριστημένος με τις σχέσεις των δύο χωρών.

⁸³¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 7/12/31.

απεσταλμένο στην Τουρκία, αντιπολιτεύτηκε την πολιτική της κυβέρνησης και έγραψε για τις εκατέρωθεν φιλοφρονήσεις περί φιλίας ότι «οι Τούρκοι συνεχίζουν να φέρονται ως... Τούρκοι για κάθε ουσιαστικό ζήτημα. Άρα εμπαιγμός του ελληνικού λαού...».⁸³²

Η Ακρόπολις παρουσίασε τα ζητήματα που αφορούσαν την μειονότητα επιδιώκοντας τη βελτίωση της θέσης της και την μετακίνηση Ελλήνων εμπόρων και ανέργων στην Τουρκία. Από τον Οκτώβριο του 1930 και μέχρι την επίσκεψη Ισμέτ στην Αθήνα παρουσίασε την πίεση προς την ελληνική γλώσσα (σε σχολεία και θέατρα) και προς τα νοσοκομεία Βαλουκλή λέγοντας ότι αυτά ήταν ικανά δείγματα της δήθεν μεταβολής των ελληνοτουρκικών σχέσεων και ζήτησε από την κυβέρνηση να τηρήσει ακαμψία για να προστατεύσει την μειονότητα και να αποκαταστήσει το πατριαρχικό γόητρο.⁸³³ Όμως στην προσπάθεια δημιουργίας ευνοϊκού κλίματος κατά την επίσκεψη Ισμέτ στην Αθήνα έγραψε ότι η θέση της μειονότητας έχει βελτιωθεί αλλά δεν είχαν εξασφαλισθεί τα δικαιώματά της.⁸³⁴

Το 1932 το ζήτημα του Παπά-Ευθύμ επανήλθε στην αρθρογραφία σε συνδυασμό με την αρθρογραφία του τουρκικού τύπου περί εκτουρκισμού της μειονότητας και τον νόμο περί απαγόρευσης των επαγγελματών. Το *Ελεύθερον Βήμα*, υπερασπιζόμενο την επιδίωξη της διατήρησης των σχέσεων των δύο κρατών, έγραψε ότι η αρθρογραφία των τουρκικών εφημερίδων έγινε με άγνοια της τουρκικής κυβέρνησης και ότι κατόπιν αυστηρής σύστασης της τερματίστηκε ο θόρυβος των οπαδών του Παπά-Ευθύμ.⁸³⁵ Το γεγονός αυτό μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι η ελληνοτουρκική προσέγγιση βρίσκονταν σε καλό σημείο όσον αφορούσε τις σχέσεις των δύο κρατών και τις εμπορικές σχέσεις και όχι όσον αφορούσε την στάση προς την μειονότητα μιας και οι αρχές του κεμαλισμού ήθελαν την αφομοίωση των μειονοτήτων.

Η *Καθημερινή*, στην αντιπολιτευτική αρθρογραφία της, μετά τα τουρκικά δημοσιεύματα είπε ότι οι Έλληνες «άρχισαν να θεωρούν ως επικίνδυνη για την

⁸³² Εφημ. *Η Καθημερινή* 18/9/31.

⁸³³ Εφημ. *Ακρόπολις* 28/2/31, 28/2/31, 7/3/31, 24/3/31, 3/3/31.

⁸³⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 19/9/31.

⁸³⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 30/3/32, *Ελεύθερον Βήμα* 27/2/32, 29/2/32, 15/3/32, 16/3/32, *Η Καθημερινή* 5/4/32. Η *Καθημερινή* έγραψε ότι προηγήθηκε της στάσης της τουρκικής κυβέρνησης η παρέμβαση της ιταλικής κυβέρνησης (ώστε να αναβληθεί ο νόμος περί επαγγελματών), ενώ η Ακρόπολη είπε ότι προηγήθηκε η διαμαρτυρία της ελληνικής.

υπόσταση τους αυτή την ιστορία της ελληνοτουρκικής εγκαρδιότητας και εύχονται να πάψουν οι εγκάρδιες εκδηλώσεις το ταχύτερον» και κατηγόρησε την ελληνική κυβέρνηση για αδιαφορία.⁸³⁶ Η Ακρόπολις έγραψε: «η άλλωτε ανθούσα ελληνική μειονότητα της Κωνσταντινούπολης για την οποία έγιναν θυσίες έχει καταντήσει σωρός ερειπίων ή περίπου».⁸³⁷

Από το υλικό της έρευνάς μας οι ελληνικές κυβερνήσεις φάνηκε ότι στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν την προσέγγιση με την Τουρκία, για γεωπολιτικούς-γεωστρατηγικούς και εμπορικούς λόγους είχαν όμως λίγα περιθώρια για να ασκήσουν έντονη πίεση προς την τουρκική κυβέρνηση και την στάση της προς την μειονότητα. Όμως στην περαιτέρω έρευνα μας θα αναζητηθεί η επίσημη αλληλογραφία της ελληνικής κυβέρνησης με την τουρκική, ώστε να διαπιστωθεί η ένταση με την οποία ζητήθηκε η παύση των πιέσεων των τουρκικών αρχών.

Τέλος, το 1934 η τουρκική κυβέρνηση αποφάσισε να καταργήσει το πολιτικό και το θρησκευτικό σχήμα. Με τον νόμο αυτό οι ιερείς όλων των βαθμίδων της ιεραρχίας απαγορεύονταν να φέρουν το ράσο τους έξω από τους ναούς. Ο νόμος αν και δεν προορίζονταν αποκλειστικά για τους ορθόδοξους προκάλεσε στην ελληνική μειονότητα και στους Έλληνες αγανάκτηση, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί στην ελληνική κοινή γνώμη η άποψη ότι η ελληνοτουρκική φιλία δεν εξυπηρετεί τα ελληνικά συμφέροντα.⁸³⁸ Το θέμα εξετάστηκε από συμβούλιο υπουργών υπό τον Τσαλδάρη, τη στιγμή που εξετάζονταν το ενδεχόμενο να συγκροτηθεί το συμβούλιο των αρχηγών των κομμάτων.⁸³⁹ Μάλιστα, το διάβημα της ελληνικής κυβέρνησης για εξαίρεση των ελληνορθόδοξων ιερέων αποκρούστηκε από την τουρκική κυβέρνηση κάτι που αύξησε την αρθρογραφία του ελληνικού τύπου κατά την ελληνοτουρκικής φιλίας.⁸⁴⁰

⁸³⁶ Εφημ. *Η Καθημερινή* 28/2/32, 2/3/32.

⁸³⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 28/2/32.

⁸³⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 28/11/34, 29/11/34, 30/11/34, 1/12/34, *Ελεύθερον Βήμα* 27/11/34, 29/11/34, 1/12/34, *Η Καθημερινή* 1/12/34, 2/12/34.

⁸³⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 5/12/34, 6/12/34, 7/12/34, *Ελεύθερον Βήμα* 7/12/34, *Η Καθημερινή* 7/12/34, *Ριζοσπάστης* 7/12/34.

⁸⁴⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 30/11/34, *Ελεύθερον Βήμα* 30/12/34, *Η Καθημερινή* 2/12/34.

Η Τουρκία θεώρησε ότι ο νόμος ήταν εσωτερική της υπόθεση και ότι την μεταρρύθμιση αυτή την επέβαλε το πρόγραμμα του Εθνικού Συμβουλίου και ότι περισσότερο από τους ελληνορθόδοξους θίγονταν οι καθολικοί, που ήταν περισσότεροι στον αριθμό, ενώ ο νόμος δεν περιορίζονταν μόνο στο θρησκευτικό σχήμα.⁸⁴¹ Μετά από την ελληνική πίεση όμως η τουρκική εθνοσυνέλευση ψήφισε τον νόμο με τον οποίο όμως απαλλάσσονταν ο Πατριάρχης, ενώ όλοι οι υπόλοιποι είχαν έξι μήνες για την εφαρμογή του.⁸⁴² Η κίνηση αυτή και το άρθρο του Βενιζέλου στο *Ελεύθερον Βήμα* χαμήλωσε τους τόνους στην ελληνική κοινή γνώμη ως προς την φιλία.⁸⁴³ Τον επόμενο χρόνο η τουρκική κυβέρνηση έδωσε την άδεια της στην Ιερά Σύνοδο να συνεδριάζει με τα μέλη της να φέρουν το ράσο τους.⁸⁴⁴

Συμπερασματικά παρατηρούμε ότι ενώ η βελτίωση της θέσης της μειονότητας ήταν ένας από τους λόγους που η ελληνική κυβέρνηση προχώρησε στην υπογραφή του Οικονομικού συμφώνου και τις συμφωνίες του Οκτωβρίου του 1930 αυτό δεν επιτεύχθηκε. Η ελληνική κυβέρνηση έχοντας ανάγκη την τουρκική συνεργασία για να αντιμετωπίσει τις επεκτατικές βλέψεις της Βουλγαρίας και να ενισχύσει το εμπόριο και τη βιομηχανία της δεν είχε πολλά περιθώρια για να πιέσει την τουρκική κυβέρνηση να ελαττώσει τις πιέσεις προς την μειονότητα.

Αυτό όμως δεν εμπόδισε τα ελληνικά πολιτικά κόμματα και οι εφημερίδες της έρευνας μας να αντιπαρατεθούν για την θέση της μειονότητας και του Πατριαρχείου. Έτσι, ένα ζήτημα της εξωτερικής πολιτικής έγινε αντικείμενο αντιπαράθεσης των δύο πολιτικών παρατάξεων. Η στάση των τουρκικών αρχών το 1931 και το 1932 οδήγησε τον αντιπολιτευτικό τύπο να μιλήσει για την ανάγκη να ξεπεραστεί η «εγκαρδιότητα» των δύο χωρών. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η εμπορική συμφωνία του 1930 δεν επέφερε τους αναμενόμενους καρπούς για τις ελληνικές εμπορικές εξαγωγές. Έτσι ο όγκος των δημοσιευμάτων για την μειονότητα μειώθηκε το 1933 μια και υπογράφηκαν νέες εμπορικές συμφωνίες και η «Εγκάρδια Συνεννόηση». Η συζήτηση για τη μειονότητα επανήλθε ως αποτέλεσμα της απαγόρευσης στους Έλληνες να ασκούν κάποια επαγγέλματα και την απαγόρευση του ιερατικού σχήματος για τους ιερείς όταν θα

⁸⁴¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 15/12/34, *Η Καθημερινή* 3/12/34.

⁸⁴² Εφημ. *Ακρόπολις* 4/12/34, 7/12/34, 8/12/34, 24/12/34, *Η Καθημερινή* 4/12/34. Ο Πατριάρχης με τον νόμο θα μπορούσε να φέρει το ράσο του μετά από άδεια που θα του έδινε το υπουργικό συμβούλιο.

⁸⁴³ Εφημ. *Ακρόπολις* 8/12/34, 9/12/34, *Ελεύθερον Βήμα* 8/12/34.

⁸⁴⁴ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 25/6/35, 29/10/35, 9/11/35, 9/11/35, 11/11/35.

βρίσκονταν εκτός των Ιερών Ναών. Η κυβέρνηση απέδωσε τις κινήσεις των τουρκικών αρχών στην στάση που τήρησε ο Βενιζέλος προς το Βαλκανικό σύμφωνο, ενώ η βενιζελική παράταξη κατηγόρησε την κυβέρνηση για λάθη στους χειρισμούς της εξωτερική πολιτική.

Από την άλλη οι αρχές του εθνικισμού και της κοσμικότητας του κεμαλικού καθεστώτος ενίσχυαν την αντίθεση των Τούρκων έναντι της χρήσης της ελληνικής γλώσσας στο δημόσιο χώρο και της εκπαίδευσης στα ελληνικά στα μειονοτικά σχολεία ενώ το Πατριαρχείο, που είχε πολιτική εξουσία κατά την Οθωμανική Αυτοκρατορία, θα έπρεπε να εκτουρκιστεί, μέσω του Παπά-Ευθύμ, ή να φύγει. Στόχος των τουρκικών αρχών ήταν να παραμείνει η μειονότητα χωρίς κεντρικό πολιτικό φορέα και να αφομοιωθεί. Αρωγό στο έργο της είχε τον Παπά- Ευθύμ, ο οποίος επιδίωκε την αναρρίχηση του στον πατριαρχικό θρόνο και ζητούσε τον εκτουρκισμό των ορθοδόξων πιστών.

Ήπια Διπλωματία

Η ελληνοτουρκική προσέγγιση έπρεπε να διοχετευθεί στις πλατιές μάζες των δύο χωρών και για αυτό τα δύο κράτη προώθησαν τις κοινές αθλητικές δραστηριότητες, με τη συνεργασία των αθλητικών ομοσπονδιών και ομάδων. Οι αθλητικές δράσεις καλύφθηκαν από τον τύπο της εποχής στον οποίο ερευνήσαμε, και παρουσιάστηκαν σύμφωνα με τον κανόνα της εγκαρδιότητας που ήθελαν οι δύο κυβερνήσεις να περάσουν στις λαϊκές μάζες. Έτσι οι εφημερίδες προπαγάνδισαν την συμμετοχή του κόσμου στις αθλητικές συναντήσεις και τη φιλοξενία των ξένων αθλητών.

Ο πρώτος αγώνας που πραγματοποιήθηκε, μετά την υπογραφή του Οικονομικού συμφώνου, στην Κωνσταντινούπολη ήταν πυγμαχίας μεταξύ του Αγγελίδη και του Σελάμη.⁸⁴⁵ Η εφημερίδα Ακρόπολη έγραψε ότι ο αγώνας έδωσε ελπίδες για τη διοργάνωση αθλητικών συναντήσεων. Μάλιστα, χαρακτήρισε τον Έλληνα πυγμάχο ως «τρομερά» εθνικιστή, ώστε να αποφευχθούν αρνητικά σχόλια και υποστήριξε ότι οι Τούρκοι φίλαθλοι τον περιποιήθηκαν μετά τον αγώνα.

Η δεύτερη διοργάνωση ήταν αυτή των Α' Παμβαλκανικών αγώνων, οι οποίοι πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα, στο Παναθηναϊκό στάδιο, με την συμμετοχή Ελλήνων, Βουλγάρων, Γιουγκοσλάβων, Ρουμάνων και Τούρκων αθλητών. Οι αγώνες έγιναν παράλληλα με την προσπάθεια του Παπαναστασίου, με τις *Βαλκανικές Διασκέψεις*, για την προσέγγιση των βαλκανικών χωρών. Ο ελληνικός τύπος προπαγάνδισε υπέρ της υποδοχής των Τούρκων και Βουλγάρων αθλητών και της φιλοξενίας των Ελλήνων προβάλλοντας τη φιλοξενία, ως χαρακτηριστικό των Ελλήνων που προέρχονταν από τον Ξένιο Δία. Επίσης ως ένδειξη καλής φιλοξενίας θεώρησε ακόμα και την παρουσία των σημαιών τους στο στάδιο.⁸⁴⁶ Μάλιστα, η *Ακρόπολις* στο πρωτοσέλιδο της, την ημέρα έναρξης του αγώνα είχε τίτλο:

*«Η ατμόσφαιρα των Αθηνών αναπάλλεται σήμερον από την ευμενή ιδέαν της Παμβαλκανικής ειρήνης. Κάτω τα μίσση! Ας λησμονηθή επ' ολίγον η Ιστορία. Οι ώριμοι άντρες και η αλκίμος νεολαία σαλπίζουν σήμερον το σάλπισμα της ενώσεως και της αλληλεγγύης».*⁸⁴⁷

⁸⁴⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 19/8/30, 23/8/30.

⁸⁴⁶ Εφημ. *Η Καθημερινή* 4/10/30.

⁸⁴⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 5/10/30.

Λίγες μέρες πριν το ταξίδι του Βενιζέλου η ποδοσφαιρική ομάδα του *Άρη*, που ήταν η πρωταθλήτρια Θεσσαλονίκης, πραγματοποίησε δύο αγώνες στην Κωνσταντινούπολη με την *Φενέρ-Μπαζέ* και την *Γαλατά Σαράι*.⁸⁴⁸ Τους αγώνες τους παρακολούθησε, με ενθουσιασμό, ο Νομάρχης Κωνσταντινούπολης, ο Έλληνας υποπρόξενος και πλήθος κόσμου (Τούρκοι και Έλληνες) που γέμισαν το γήπεδο, όπως έγραψε η *Ακρόπολις* για να δημιουργήσει θετικό κλίμα.⁸⁴⁹ Η αντιπολιτευόμενη *Καθημερινή* ενώ μίλησε για το πλήθος του κόσμου που παρακολούθησε τους αγώνες παρατήρησε ότι δεν σηκώθηκε καμιά ελληνική σημαία, ώστε να παρουσιάσει τα όρια που έπρεπε να δοθούν στην προσέγγιση των δύο χωρών.⁸⁵⁰ Για το καλό κλίμα υποδοχής των Ελλήνων αθλητών και της διεξαγωγής των αγώνων προπαγάνδισε ο τουρκικός τύπος.⁸⁵¹

Μετά την υπογραφή της φιλίας η Μυτιλήνη σημαιοστολισμένη με τα χρώματα των δύο χωρών υποδέχθηκε την ομάδα των Μουδανιών *Ιτάμ Γιορντού*, ενώ τον Μάιο του 1931 ταξίδεψε ο *Ολυμπιακός* στην Κωνσταντινούπολη. Θυμίζουμε ότι την άνοιξη του 1931 ο τουρκικός τύπος διεξήγαγε αγώνα κατά του Πατριαρχείου και ζητούσε τον εκτουρκισμό της μειονότητας, εντούτοις στην προκειμένη περίπτωση ζήτησε ψυχραιμία, διαχωρίζοντας έτσι τις σχέσεις που ήθελε να έχει η Τουρκία με την Ελλάδα από αυτές με την ελληνική μειονότητα.⁸⁵² Έτσι, αντιπρόσωποι της τουρκικής ομοσπονδίας, της *Γαλατά Σαράι* και της *Φενέρ Μπαζέ* και πλήθους κόσμου υποδέχθηκαν την ελληνική ομάδα κατά την άφιξη της.⁸⁵³ Όμως ο αγώνας με την *Φενέρ Μπαζέ* στιγματίστηκε με την είσοδο στον αγωνιστικό χώρο ενός Τούρκου αξιωματικού που γρονθοκόπησε τον Έλληνα τερματοφύλακα και στη συνέχεια έστρεψε το περίστροφο του κατά των υπολοίπων Ελλήνων αθλητών.⁸⁵⁴

Ο τουρκικός τύπος σχολίασε το γεγονός, με την *Μιλλιέτ* να λέει ότι ο Έλληνας τερματοφύλακας λιποθύμησε επειδή έχανε η ομάδα του ενώ η *Τζουμχουριέτ* ότι το γεγονός ήταν θλιβερό και το απέδωσε στην νευρικότητα μεταξύ παιχτών και κοινού,

⁸⁴⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 25/10/30.

⁸⁴⁹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 25/10/30, *Η Καθημερινή* 27/10/30.

⁸⁵⁰ Εφημ. *Η Καθημερινή* 25/10/30.

⁸⁵¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 25/10/30.

⁸⁵² Εφημ. *Ακρόπολις* 22/3/31, *Ελεύθερον Βήμα* 22/9/31.

⁸⁵³ Εφημ. *Ακρόπολις* 22/5/31, *Ελεύθερον Βήμα* 22/5/31.

⁸⁵⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 26/5/31, 23/5/31, *Η Καθημερινή* 23/5/31.

τονίζοντας ότι η επανάληψη τέτοιων γεγονότων θα απομάκρυνε τους ξένους αθλητές από την Τουρκία.⁸⁵⁵ Η εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* έγραψε ότι θα έπρεπε να αναβληθούν οι συναντήσεις στην Κωνσταντινούπολη, αν και οι επίσημοι κύκλοι έβλεπαν με ικανοποίηση τις αθλητικές συναντήσεις.⁸⁵⁶ Στον αγώνα με την *Γαλατά Σαράι* παραβρέθηκαν οι προξενικές αρχές και Τούρκοι επίσημοι και αυξήθηκαν τα μέτρα ασφαλείας για την αποφυγή παρόμοιων γεγονότων.⁸⁵⁷

Τον επόμενο μήνα στην Χίο πραγματοποιήθηκαν ποδηλατικοί αγώνες, μεταξύ του *Πανχιακού* και της *Αλντίν Ορντού Σμύρνης*, κάτι που μαζί με τον αγώνα της Μυτιλήνης δηλώνει ότι τα νησιά που γειτνιάζαν με τα τουρκικά παράλια επιζητούσαν την στενή επαφή των πληθυσμών και μάλιστα την εμπορική.⁸⁵⁸

Τον Ιούλιο του 1931 στο Παναθηναϊκό στάδιο πραγματοποιήθηκαν αγώνες πάλης, σαν ρεβάνς των αγώνων της Κωνσταντινούπολης, από τα σωματεία *Πανελλήνιου*, *Εθνικού* και *Κουμκαπί* της Κωνσταντινούπολης.⁸⁵⁹ Ο πρόεδρος της Τεχνικής Επιτροπής Πάλης Βεκούσης στον λόγο του κατά έναρξη των αγώνων είπε ότι το άθλημα συνδεόταν με την αθλητική ιστορία και των δύο εθνών, θυμίζοντας έτσι το κοινό παρελθόν και την αλληλεπίδραση των δύο λαών.⁸⁶⁰ Οι αθηναϊκές εφημερίδες ανέφεραν ότι κατά την διάρκεια των αγώνων ακούστηκαν από τα μεγάφωνα αμανέδες ενώ το κοινό είχε κόσμια συμπεριφορά.⁸⁶¹

Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του Ισμέτ στην Αθήνα πραγματοποιήθηκαν οι Β' Παμβαλκανικοί αγώνες στο Παναθηναϊκό στάδιο. Τους Τούρκους αθλητές τους υποδέχθηκαν 2.000 άνθρωποι στον Πειραιά, ενώ το στάδιο ήταν κατάμεστο.⁸⁶² Μάλιστα, τους αγώνες παρακολούθησαν, την εναρκτήρια μέρα, οι δύο πρωθυπουργοί με τους δύο υπουργούς των εξωτερικών, με τους θεατές να χειροκροτούν και να

⁸⁵⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 24/5/31, *Ελεύθερον Βήμα* 24/5/31.

⁸⁵⁶ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 24/5/31, 25/5/31, *Η Καθημερινή* 25/5/31.

⁸⁵⁷ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 25/5/31, *Η Καθημερινή* 25/5/31.

⁸⁵⁸ Εφημ. *Η Καθημερινή* 26/6/31.

⁸⁵⁹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 24/7/31.

⁸⁶⁰ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 18/7/31, 20/7/31, *Η Καθημερινή* 10/7/31, 27/7/31.

⁸⁶¹ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 24/7/31.

⁸⁶² Εφημ. *Ακρόπολις* 25/9/31, 5/10/31.

ζητωκραυγάζουν κατά την είσοδο τους στο στάδιο.⁸⁶³ Η Καθημερινή έγραφε χαρακτηριστικά:

*«χιλιάδες Έλληνες έδειξαν ότι ο πολιτισμός και το αίσθημα της ξενίας είναι έμφυτον εις την ψυχή των και ασχέτως αισθημάτων και παραδόσεων, έσπευσαν να επευφημήσουν και να χειροκροτήσουν και την έπαρσιν των σημαιών και Βαλκανικών χωρών, αλλά και της Τουρκικής με ίσον ενθουσιασμόν, με τον οποίον εχαιρέτησαν την είσοδο του Τούρκου πρωθυπουργού εις τον στίβον του Καλλιμάρμαρου Σταδίου. Ασφαλώς, το θέαμα το οποίον απήλαυσαν χθες οι επίσημοι θα μείνη ανεξίτηλον εις την μνήμη των....».*⁸⁶⁴

Ο Ριζοσπάστης ερμήνευσε τις αθλητικές διοργανώσεις με την οπτική του κομμουνισμού. Χαρακτηριστικά ανέφερε, ότι με τους αγώνες επιδιωκόταν η καλλιέργεια του πατριωτικού φρονήματος, η προσπάθεια λήθης σχετικά με την προαιώνια ιστορική έχθρα Ελλάδας - Τουρκίας και Γιουγκοσλαβίας, Βουλγαρίας, ενώ προειδοποιούσε για την προετοιμασία πολέμου κατά της Ε.Σ.Σ.Δ.⁸⁶⁵

Λίγες μέρες μετά, κατά τη διάρκεια της Βαλκανικής διάσκεψης που γινόταν στην Τουρκία και εορτάζονταν η επέτειος της Τουρκικής Δημοκρατίας βρισκόταν εκεί η ελληνική εθνική ομάδα ποδοσφαίρου (μικτή ΑΕΚ, Παναθηναϊκού και Ολυμπιακού) για αγώνες με την αντίστοιχη τουρκική. Τον πρώτο αγώνα παρακολούθησαν χιλιάδες θεατές υπό καταιγίδα, ενώ στον δεύτερο οι Έλληνες παίκτες μπήκαν στον αγωνιστικό χώρο κρατώντας τουρκικά σημαιάκια.⁸⁶⁶ Ανταπόδοση της επίσκεψης αυτής ήταν η πραγματοποίηση ποδοσφαιρικού αγώνα στο γήπεδο της Αλεξάνδρας τον Ιανουάριο του 1932, όπου έπαιξαν η μικτή Παναθηναϊκού, Ολυμπιακού με την μικτή Κωνσταντινούπολης. Και σε αυτό το αθλητικό γεγονός ο ελληνικός τύπος προπαγάνδισε ώστε οι Τούρκοι αθλητές να φιλοξενηθούν με τον καλύτερο τρόπο, όπως υποδέχθηκαν και οι Τούρκοι τους Έλληνες αθλητές στην Κωνσταντινούπολη και να παραμείνει το εγκάρδιο κλίμα «ως ωραίον ενθύμιον η εγκάρδιος ατμόσφαιρα των συναντήσεων».⁸⁶⁷

Τον πρώτο αγώνα παρακολούθησαν 10.000 θεατές (άντρες, γυναίκες), ενώ οι Τούρκοι μπήκαν στον αγωνιστικό χώρο κρατώντας μια μεγάλου μεγέθους ελληνική

⁸⁶³ Εφημ. Ακρόπολις 5/10/31, Ελεύθερον Βήμα 5/10/31, Η Καθημερινή 5/10/31.

⁸⁶⁴ Εφημ. Η Καθημερινή 5/10/31.

⁸⁶⁵ Εφημ. Νέος Ριζοσπάστης 3/10/31.

⁸⁶⁶ Εφημ. Ακρόπολις 1/11/31, 3/11/31, Ελεύθερον Βήμα 31/10/31, 2/11/31.

⁸⁶⁷ Εφημ. Ελεύθερον Βήμα 3/1/32.

σημαία.⁸⁶⁸ Μεταξύ των δύο αγώνων ο δήμαρχος της Αθήνας Μερκούρης δεξιώθηκε τους Τούρκους αθλητές στο δημαρχείο παρουσία αντιπροσώπων των δύο ελληνικών ομάδων και όλου του δημοτικού συμβουλίου.⁸⁶⁹ Στην δεύτερη συνάντηση των δύο ομάδων η *Καθημερινή* ερμήνευσε τον αγώνα με την οπτική του εθνικισμού και απέδωσε το σκληρό παιχνίδι που έπαιξαν οι Τούρκοι στις φήμες για απειλητικές επιστολές που έλαβαν από την Τουρκία, δείχνοντας έτσι την σημασία της νίκης για το έθνος.⁸⁷⁰ Κατά την διάρκεια παραμονής των Τούρκων αθλητών η *Καθημερινή* αντέδρασε σε δημοσιεύματα ελληνικών εφημερίδων, τις οποίες δεν κατονόμασε, λέγοντας ότι οι αθλητικοί αγώνες μεταξύ των δύο λαών αποδείκνυαν έμπρακτα την εγκαρδιότητα των σχέσεων των δύο χωρών.⁸⁷¹

Τον Οκτώβριο του 1932 πραγματοποιήθηκαν στο Παναθηναϊκό στάδιο οι Παμβαλκανικοί κατά τους οποίους το αθηναϊκό κοινό υποδέχθηκε για άλλη μία φορά ένθερμα τους ξένους αθλητές και επισημάνθηκε από τις ελληνικές εφημερίδες η συμβολή του αθλητισμού στην επίτευξη του πολιτικού στόχου της *Βαλκανικής Ένωσης*. Χαρακτηριστικά η *Καθημερινή* έγραψε:

«...πρόδρομος της προσεγγίσεως των βαλκανικών λαών των οποίων η χρυσή νεολαία πρώτη έδωσε το παράδειγμα της συμφιλιώσεως και πρώτη έτεινε φιλικήν χείρα εις το ιερόν του Παναθηναϊκού χώρου».⁸⁷²

Στους αγώνες του 1933, στους οποίους συμμετείχαν για πρώτη φορά Αλβανοί αθλητές, οι Τούρκοι αθλητές κατέθεσαν στεφάνι στο μνημείο του *Αγνώστου Στρατιώτη* και έβγαλαν φωτογραφίες με τους εύζωνες.⁸⁷³ Οι Παμβαλκανικοί του 1935 έγιναν στην Κωνσταντινούπολη μια και οι τουρκικές αρχές επιδίωκαν την αύξηση του τουρισμού.⁸⁷⁴

⁸⁶⁸ Εφημ. *Ελεύθερον Βήμα* 4/1/32, *Η Καθημερινή* 4/1/32.

⁸⁶⁹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 4/1/32.

⁸⁷⁰ Εφημ. *Η Καθημερινή* 7/1/32.

⁸⁷¹ Εφημ. *Η Καθημερινή* 8/1/32.

⁸⁷² Εφημ. *Η Καθημερινή* 10/10/32.

⁸⁷³ Εφημ. *Η Καθημερινή* 29/9/33, 2/10/33, 10/10/33.

⁸⁷⁴ Εφημ. *Η Καθημερινή* 21/9/35.

Ποδοσφαιρικοί αγώνες, τέλος, πραγματοποιήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, σε ευμενές κλίμα, μεταξύ της μικτής Αθηνών και της μικτής Κωνσταντινούπολης τον Ιούλιο του 1935 και τον Ιανουάριο του 1936 με την *Μπεςίκτας*.⁸⁷⁵

Μετά την υπογραφή των συμφωνιών του Οκτωβρίου του 1930 άρχισαν και οι επισκέψεις φοιτητών, οι οποίοι προβλήθηκαν από τις εφημερίδες ώστε η νεολαία των δυο χωρών να γαλουχηθεί με την φιλία που προωθούσαν οι κυβερνήσεις τους. Έτσι, τον Ιανουάριο του 1931 πραγματοποιήθηκε η επίσκεψη Τούρκων φοιτητών στην Αθήνα και τον Απρίλιο Ελλήνων στην Κωνσταντινούπολη, όπου τους δεξιώθηκε ο Νομάρχης της και τους δέχθηκε στο Πατριαρχείο ο Πατριάρχης.⁸⁷⁶ Έλληνες φοιτητές επισκέφτηκαν την Κωνσταντινούπολη και τον Απρίλιο του 1933, ενώ Τούρκοι την Αθήνα τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους.⁸⁷⁷ Μάλιστα, η *Ακρόπολις* τον Ιανουάριο του 1931 έγραψε ότι τα τουρκικά μορφωτικά κέντρα της νεολαίας «Οτζαγί» καλλιεργούσαν το μίσος προς τα άλλα κράτη αλλά όχι προς την Ελλάδα.⁸⁷⁸

Επιπρόσθετα εντοπίστηκε η προσπάθεια προσέγγισης των δύο λαών μέσω των θεατρικών παραστάσεις. Τον Σεπτέμβριο του 1930 ένας τουρκικός θιάσος επισκέφθηκε την Αθήνα για την οργάνωση πέντε παραστάσεων. Η διαφήμιση των παραστάσεων έγινε από την *Ακρόπολις*. Η εφημερίδα παρότρυνε το αθηναϊκό κοινό να τις παρακολουθήσει ώστε να δει την τουρκάλα ηθοποιό χωρίς πέπλο, με ντεκολτέ, με μαλλιά αλά γκαρσόν και άλλα επακόλουθα της μόδας.⁸⁷⁹ Η επίσκεψη, όμως, ελληνικού θιάσου στην Κωνσταντινούπολη τον Ιανουάριο του 1931 δεν είχε την ίδια αντιμετώπιση από τους Τούρκους. Η παράσταση αρχικά απαγορεύτηκε από τις τουρκικές αρχές και πήρε άδεια μετά από την παρέμβαση του Ρουσδή, κατόπιν διαβήματος του Έλληνα πρέσβη Πολυχρονιάδη.⁸⁸⁰

Τον Μάρτιο του ίδιου έτους, όταν η ελληνική μειονότητα δεχόταν την τουρκική πίεση, έτσι η επίσκεψη ενός άλλου θιάσου στην Κωνσταντινούπολη δέχθηκε την επίθεση του τουρκικού τύπου, που χαρακτήρισε τους ηθοποιούς ως «πειναλέους» και

⁸⁷⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 8/7/35, 15/7/35, *Ελεύθερον Βήμα* 8/7/35, *Η Καθημερινή* 21/9/35, 3/1/36.

⁸⁷⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 17/4/31, 18/3/31, 18/4/31, 19/4/31, *Ελεύθερον Βήμα* 9/1/31.

⁸⁷⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 18/4/33, 20/4/33, *Η Καθημερινή* 29/12/33.

⁸⁷⁸ Εφημ. *Ακρόπολις* 6/1/31.

⁸⁷⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 19/9/30.

⁸⁸⁰ Εφημ. *Ακρόπολις* 12/1/31.

αξίωσε την απαγόρευση της μετάβασης του στην Κωνσταντινούπολη. Κάτω από την πίεση αυτή ο Νομάρχης Κωνσταντινούπολης απαγόρευσε την έναρξη των παραστάσεων αλλά με την εκ νέου παρέμβαση Πολυχρονιάδη δόθηκε η απαιτούμενη άδεια.⁸⁸¹ Η στάση των Τούρκων οφειλόταν στον εθνικισμό τους και στην επιδίωξη της χρήσης της τουρκικής γλώσσας σε όλες τις εκδηλώσεις. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι ελληνικοί θίασοι στην Κωνσταντινούπολη είχαν θεατές Έλληνες μειονοτικούς, οι οποίοι έπρεπε να αφομοιωθούν και να εκτουρκιστούν.

Ακόμη, ο Έλληνας τραγουδοποιός Αττίκ σε επίσκεψη του στην Κωνσταντινούπολη δέχθηκε, κατά τη διάρκεια της εμφάνισής του, αποδοκιμασίες, οι οποίες ξεκίνησαν από έναν δημοσιογράφο, για το τραγούδι «*Δεν σου πάει το πάχος Δημητράκη*» που τραγούδησε στην τουρκική.⁸⁸² Στην Αθήνα, όμως, τον Μάρτιο κάτω από ευμενές κλίμα έδωσαν παραστάσεις πέντε βιολιτζήδες και τον Σεπτέμβριο οι ελληνικές εφημερίδες πρόβαλλαν την τουρκάλα ηθοποιό Μπεντιά χανούμ που θα έπαιζε την παράσταση «Οθέλλο».⁸⁸³

Οι επισκέψεις αφορούσαν και τις ένοπλες δυνάμεις των δύο χωρών. Το 1933 το εκπαιδευτικό πλοίο «*Άρης*» εκτέλεσε εκπαιδευτικό πλου με την Σχολή Ναυτικών Δοκίμων στην Κωνσταντινούπολη. Ήταν η πρώτη φορά μετά τον πόλεμο, με εξαίρεση το «*Ελλη*» (που μετέφερε τον Βενιζέλο στην Τουρκία τον Οκτώβριο του 1930), που ελληνικό πλοίο επισκέφθηκε την Τουρκία.⁸⁸⁴ Το ταξίδι προκάλεσε τα ευμενή σχόλια του τουρκικού τύπου, ενώ στους δόκιμους παρέθεσε γεύμα ο Νομάρχης Κωνσταντινούπολης με τον Διοικητή Σώματος Στρατού.⁸⁸⁵ Το επόμενο έτος στην ελληνική εθνική εορτή, της 25^{ης} Μαρτίου, η Τουρκία έστειλε μία μοίρα τουρκικών αεροπλάνων τα οποία συμμετείχαν στην παρέλαση των ενόπλων δυνάμεων της Αθήνας.⁸⁸⁶ Η παρέλαση έγινε μετά την υπογραφή εγγύησης του κοινού συνόρου και του *Βαλκανικού Συμφώνου*, με τα οποία οι δύο χώρες είχαν συνδεθεί πλέον και στρατιωτικά. Τον επόμενο χρόνο μοίρα του ελληνικού στόλου επισκέφθηκε την

⁸⁸¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 21/3/31.

⁸⁸² Εφημ. *Ακρόπολις* 3/11/31.

⁸⁸³ Εφημ. *Ακρόπολις* 21/3/31.

⁸⁸⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 14/7/33, *Ελεύθερον Βήμα* 14/7/33, 16/7/33.

⁸⁸⁵ Εφημ. *Η Καθημερινή* 14/9/33.

⁸⁸⁶ Εφημ. *Ακρόπολις* 12/3/34, *Ελεύθερον Βήμα* 18/3/34, 22/3/34, *Η Καθημερινή* 22/3/34, 25/3/34.

Κωνσταντινούπολη με επικεφαλής τον Αρχηγό Στόλου Π. Σακελλαρίου ο οποίος κατέθεσε στεφάνι στο μνημείο Τούρκων πεσόντων του αγώνα Ανεξαρτησίας.⁸⁸⁷

Εκτός αυτών, η *Ακρόπολις* λίγες μέρες μετά την υπογραφή των συμφωνιών του 1930 δημοσίευσε αποσπασματικά, σε καθημερινή βάση, το έργο «*Είκοσι χρόνια ευνούχος εις το χαρέμι του Αβδούλ Χαμίτ*» κάτι που έκανε την αντιπολιτευόμενη *Καθημερινή* να πει ειρωνικά: «...και έπειτα λέγομεν ότι εδώσαμεν και δεν επήραμεν τίποτα από την Τουρκία».⁸⁸⁸ Όταν οι τουρκικές αρχές μαζί με τον τουρκικό τύπο ασκούσαν πίεση για τον εκτουρκισμό της μειονότητας, η *Ακρόπολις* άρχισε να δημοσιεύει σε σειρά άρθρων που έθιγαν τους Τούρκους και επανάφεραν μνήμες του δύσκολου παρελθόντος. Το Μάιο του 1931 δημοσίευσε σειρά άρθρων ενός Αντισυνταγματάρχη που εξιστορούσε τις βιαιότητες που έκαναν οι Τούρκοι το 1922 σε αιχμάλωτους και το καλοκαίρι, «*την ιστορία των ελληνικών στρατευμάτων, της κατάληψης και της εκκένωσης τω πόλεων της Μικράς Ασίας*» θυμίζοντας έτσι τον ελληνοτουρκικό πόλεμο. Τον Αύγουστο, όταν η πίεση προς την μειονότητα μειώθηκε, δημοσίευσε το έργο «*Η επανάστασις της Θεσσαλονίκης κατά του αυθέντου μου Σουλτάνου Χαμίτ*» του υπασπιστή Φετχί πασά και τον Σεπτέμβριο, και λίγο πριν άφιξη Ισμέτ στην Αθήνα «*Η Ελλάς την οποίαν δεν γνωρίζομεν. Πως εξούσαν οι ελληνικαί πόλεις εις τα χρόνια της Τουρκοκρατίας*».⁸⁸⁹ Τον Αύγουστο του 1931 και η *Καθημερινή* δημοσίευσε άρθρα με τίτλο «*Αναμνήσεις. Ο ανθελληνικός διωγμός των Νεότουρκων και η Μ. Εκκλησία. Οι Τούρκοι θορυβούν υπερμέτρως...ανθελληνικό μπουκοτάζ παντού*».⁸⁹⁰

Με την επίσκεψη Ισμέτ και το θερμό κλίμα στο οποίο πραγματοποιήθηκε η *Ακρόπολις* δημοσίευσε, ως μία προσπάθεια κοινής ανάγνωσης με τους Τούρκους της ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της απολυταρχίας της, την μετάφραση του βιβλίου «*Οι τρελοί Σουλτάνοι*» του Αχμέτ Ρεφίκ. Το βιβλίο αυτό γράφτηκε μετά από παραγγελία της τουρκικής κυβέρνησης και αφηγούνταν την ζωή και τα εγκλήματα

⁸⁸⁷ Εφημ. *Ακρόπολις* 10/8/35, 21/9/35, *Ελεύθερον Βήμα* 21/9/35, *Η Καθημερινή* 10/8/35, 21/9/35, 24/9/35. Τα πλοία που συμμετείχαν στην Μοίρα ήταν τα «*Ελλη*», «*Υδρα*», «*Σπέτσαι*», «*Ψαρά*», «*Ιέραξ*», «*Λέων*», «*Πάνθηρ*», το βοηθητικό «*Ηφαιστος*», τα υποβρύχια «*Τρίτων*», «*Κατσώνης*» και μία μοίρα υδροπλάνων.

⁸⁸⁸ Εφημ. *Η Καθημερινή* 5/11/30.

⁸⁸⁹ Εφημ. *Ακρόπολις* 3/5/31, 21/6/31, 22/8/31, 6/9/31.

⁸⁹⁰ Εφημ. *Η Καθημερινή* 21/8/31.

Σουλτάνων. Η κίνηση της εφημερίδας θεωρούμε ότι ήταν μία προσπάθεια να παρουσιαστούν οι Τούρκοι δυσारेστημένοι από το Οθωμανικό καθεστώς και να δημιουργηθεί κοινός τόπος στην ιστορία των δύο λαών πάνω στην οποία μπορούσε να χτιστεί το μέλλον.⁸⁹¹

Η ίδια εφημερίδα τον Μάιο του 1932 δημοσίευσε το «*Αβδούλ Χαμίτ και Αφροδίτη*» του Ισκενέρ Φαχρετίν και τον Νοέμβριο το βιβλίο «*Οι κουρσάροι της Σταμπούλ*» που περιέγραφε τη ζωή και τα κατορθώματα των πειρατών Χαϊρεντίν Μπαρμπάροσα και Τουργούτ Ρέις, οι οποίοι έδωσαν τα ονόματα τους σε πλοία που έλαβαν μέρος στους Βαλκανικούς αγώνες. Η εφημερίδα την πρώτη μέρα της δημοσίευσης των κουρσάρων έγραψε:

*«οι κουρσάροι δεν είναι ληστές των θαλασσών. Είναι ήρωες με ιπποτικά αισθήματα και γενναία ψυχή. Ουδέποτε επιτίθενται εναντίον αδυνάτων. Τα κατορθώματα των είναι σειρά τιμών πράξεων κατά δυναστευόντων τους αδυνάτους και απροστάτευτους».*⁸⁹²

Στις 26 Δεκεμβρίου η εφημερίδα άρχισε να δημοσιεύει τις «*Τελευταίες ώρες της Ελληνικής Σμύρνης, Παρασκευή 26 Αυγούστου 1922, ημέρα φρίκης και τρόμου*», όμως την επόμενη μέρα διέκοψε μετά από την παρέμβαση του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών, στοιχείο το οποίο δείχνει τα όρια της ελευθερίας του τύπου και τη λογοκρισία από τις επίσημες αρχές. Χαρακτηριστικά αναφέρθηκε:

*«...άμα υπακούοντας την παράκληση του υπουργείου εξωτερικών διακόπτει την εξιστόρηση των δραματικών ωρών. Αυτό έκαναν και οι άλλες εφημερίδες γιατί κάτι τέτοιο δεν συντελεί στην καταβαλλόμενη προσπάθεια για την καλλιέργεια φιλικών σχέσεων με την γείτονα επικράτεια».*⁸⁹³

Τον Ιανουάριο του 1934 δημοσίευσε το βιβλίο για τον Κεμάλ του Νεμζεντίν βέη που εξιστορούσε τη ζωή και τη δράση του. Η εφημερίδα μάλιστα έγραψε ότι

*«το βιβλίο θα το εκτιμήσουν οι αναγνώστες μας. Ανομολογεί τις μεγάλες πολιτικές και στρατιωτικές αρετές του αναμορφωτή της Νέας Τουρκίας, δεν αποκρύπτει και ωρισμένα ελαττώματα, αλλά δίδει μίαν πιστήν εικόνα αυτού».*⁸⁹⁴

Στην επίτευξη ευμενούς κλίματος στις σχέσεις των δύο λαών εντάσσονται και οι ευχές προς τους Έλληνες των Κεμάλ και Ισμέτ, μέσω του ελληνικού τύπου, τις πρωτοχρονιές του 1932 και 1933. Μάλιστα ο τουρκικός τύπος είτε, και αναδημοσίευσε

⁸⁹¹ Εφημ. *Ακρόπολις* 7/11/31.

⁸⁹² Εφημ. *Ακρόπολις* 20/11/31.

⁸⁹³ Εφημ. *Ακρόπολις* 27/12/32.

⁸⁹⁴ Εφημ. *Ακρόπολις* 28/1/34.

ο ελληνικός, ότι ο Ισμέτ είχε αρνηθεί να κάνει δηλώσεις σε άλλα μεγάλα ξένα πρακτορεία.⁸⁹⁵ Τέλος, ο Παπαναστασίου, κατά την Βαλκανική Διάσκεψη της Θεσσαλονίκης, το 1933 τοποθέτησε στο σπίτι που μεγάλωσε Κεμάλ στην πόλη, πλάκα και έπλεξε το εγκώμιο του:

*«δεν είναι μόνο αρχηγός ενός φίλου κράτους αλλά και μέγας βαλκανικός πολιτικός, έσωσε την πατρίδα του, ανανέωσε το τουρκικό έθνος, έκανε δυνατή την προσέγγιση των βαλκανικών κρατών, ενθαρμότερος απόστολος της ιδέας των λαών μας».*⁸⁹⁶

Στην «εγκαρδιότητα» των ελληνοτουρκικών σχέσεων, λοιπόν, έπρεπε να συμμετέχουν οι δύο λαοί, που λίγα χρόνια νωρίτερα είχαν βρεθεί αντιμέτωποι στα πεδία των μαχών. Έτσι, η ήπια διπλωματία ανέλαβε να καλλιεργήσει το θετικό κλίμα και τη φιλική διάθεση της κοινής γνώμης ως προς την ελληνοτουρκική προσέγγιση. Τα δύο κράτη διοργάνωσαν αθλητικούς αγώνες, επιδόθηκαν σε καλλιτέχνες ανταλλαγές, επισκέψεις επίσημων προσώπων της πολιτικής, στρατιωτικών μονάδων και φοιτητών, τα οποία αποτελούσαν μερικές εκφάνσεις της ήπιας διπλωματίας των χωρών. Οι εφημερίδες ακολούθησαν την επίσημη πολιτική και τάχθηκαν στην υπηρεσία της διπλωματίας, προπαγάνδισαν τις εκδηλώσεις ώστε να συμμετάσχει πλήθος κόσμου σε αυτές. Έτσι το πλήθος κόσμου που υποδέχθηκε τον Βενιζέλο και τον Τσαλδάρη στην Τουρκία ή τον Ισμέτ στην Αθήνα, αλλά και τα κατάμεστα γήπεδα παρουσιάστηκαν από τους πολιτικούς άντρες και τον τύπο, ως ένδειξη της νομιμοποίησης των νέων σχέσεων από τους δύο λαούς. Ο τύπος συνεπώς τέθηκε στην υπηρεσία του επίσημου κράτους με σκοπό να επηρεάσει την κοινή γνώμη σχετικά με την ελληνοτουρκική προσέγγιση.

Επιπλέον, με την μεταφορά στρατιωτικών μονάδων και την συμμετοχή των Ελλήνων πολιτικών στις τουρκικές στρατιωτικές παρελάσεις και τη συμμετοχή τουρκικών αεροπλάνων στην ελληνική παρέλαση στον Μάρτιο του 1934, αλλά και την κατάθεση στεφάνου στο μνημείο πεσόντων Τούρκων της περιόδου 1919-1922 από τον Έλληνα πρωθυπουργό και τον Αρχηγό του Στόλου φάνηκε η προσπάθεια των δύο κυβερνήσεων για να ξεχαστούν τα τραυματικά γεγονότα του παρελθόντος. Η ελληνική κυβέρνηση από την πλευρά της μέσα στο πλαίσιο των καλών σχέσεων με την Τουρκία επέλεγε τη λήθη των τραυματικών γεγονότων. Έτσι παρακολουθούσε την αρθρογραφία των ελληνικών εφημερίδων και όταν αυτή περνούσε κάποια όρια

⁸⁹⁵ Εφημ. *Ακρόπολις* 1/1/32, *Ελεύθερον Βήμα* 1/1/32, 1/1/33, *Η Καθημερινή* 4/1/32.

⁸⁹⁶ Εφημ. *Η Καθημερινή* 3/11/33.

παρέμβαινε ώστε να διατηρηθούν οι λεπτές ισορροπίες και το θετικό κλίμα μεταξύ των γειτόνων χωρών.

Επίλογος

Η γεωστρατηγική και η οικονομική κρίση οδήγησε το *Κόμμα των Φιλελευθέρων* στη μεταβολή της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας. Η επιλογή του Ελευθερίου Βενιζέλου ήταν να διατηρήσει ίσες αποστάσεις από τις Μεγάλες Δυνάμεις και να υπογράψει σύμφωνα φιλίας με τις γείτονες χώρες. Με βάση τον άξονα των φιλικών σχέσεων επιδιώχθηκε η προσέγγιση με την Τουρκία, από την οποία η Ελλάδα θα εξασφάλιζε αρκετά οφέλη. Αρχικά, η Ελλάδα μπορούσε να εξασφαλίσει φθηνές πρώτες ύλες για την ανάπτυξη της βιομηχανίας της, καθώς και να διευρύνει την αγορά για την προώθηση των προϊόντων της. Θα μπορούσε, ακόμα, να βελτιώσει το επίπεδο διαβίωσης της ελληνικής μειονότητας, η οποία έπρεπε να παραμείνει στις εστίες της, γιατί η ελληνική οικονομία δεν είχε την δυνατότητα να τους υποστηρίξει, σε περίπτωση εξόδου της και θα μπορούσε να παίξει σημαντικό ρόλο στην επέκταση της ελληνικής οικονομίας στην Τουρκία. Βελτίωση στην οικονομία υπήρξε με τον περιορισμό των ελληνικών ναυτικών εξοπλισμών.

Οι καλές διμερείς σχέσεις θα μπορούσαν να βοηθήσουν στην μετακίνηση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού προς την Τουρκία, το οποίο για τα ελληνικά αστικά κόμματα ήταν απειλή για το κοινωνικό-πολιτικό-οικονομικό καθεστώς, μια και η Τουρκία είχε ανάγκη εργατικών χεριών για την ανάπτυξη τόσο της βιομηχανίας, όσο και της γεωργίας με τις ακαλλιέργητες εκτάσεις. Τέλος, η αναγνώριση του εδαφικού καθεστώτος από τις δύο χώρες δημιούργησε νέα δεδομένα στη βαλκανική πολιτική και την αποτροπή των αναθεωρητικών βλέψεων της Βουλγαρίας και της ένωσής της με την Γιουγκοσλαβία.

Βέβαια απαραίτητη προϋπόθεση για να πραγματοποιηθεί η προσέγγιση ήταν η διευθέτηση των εκκρεμοτήτων της σύμβασης ανταλλαγής. Ο Βενιζέλος εκτιμώντας την αρνητική στάση της τουρκικής κυβέρνησης σχετικά με το ζήτημα της αποζημίωσης για την εγκατελελειμμένη προσφυγική παρουσία, δέχθηκε τον συμψηφισμό των υποχρεώσεων. Ο συμψηφισμός όμως δυσαρέστησε τους πρόσφυγες, οι οποίοι περίμεναν να αποζημιωθούν ώστε να βελτιωθεί το επίπεδο διαβίωσης τους. Βάση για την προσέγγιση με την Τουρκία έπαιξε το οθωμανικό παρελθόν και οι ειρηνική συνύπαρξη μεταξύ των ελληνορθόδοξων και των Τούρκων. Έτσι, οι πρόσφυγες χρησιμοποιήθηκαν στον πολιτικό λόγο της ελληνικής κυβέρνησης, ώστε να φανεί ότι

Έλληνες και Τούρκοι της Μικράς Ασίας είχαν «κοινό αίμα» και συνυπήρχαν για πάρα πολλά χρόνια ειρηνικά. Με τον ρόλο αυτό μπορούσε να βρεθεί στον ελληνικό λαό βάση για να πατήσουν οι νέες ελληνοτουρκικές σχέσεις.

Ο συμψηφισμός άνοιξε την πολιτική αντιπαράθεση μεταξύ των δύο πολιτικών παρατάξεων. Η συντηρητική αντιπολίτευση δεν ήταν αντίθετη στην προσέγγιση των δύο χωρών, αλλά αντέδρασε στην διαχείριση της επίλυσης και των διατάξεων των συμβάσεων. Ακολουθώντας την ρεαλιστική σχολή διεθνών σχέσεων ήθελε την υπεροπλία της Ελλάδας στην θάλασσα, την δυνατότητα μετακίνησης των ανέργων στην Τουρκία κι την ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων. Αντιτάχθηκε, όμως, στην εθνική ιδέα που ήθελε την ειρήνη, την πνευματική ανάπτυξη και την εκπλήρωσή της ελληνικής πολιτισμικής αποστολής στην Εγγύς Ανατολή. Για το *Λαϊκό Κόμμα* έπρεπε να συνεχιστεί η διάδοση των παλιών εθνικών ιδανικών γιατί η ματαιώσή τους θα μπορούσε να οδηγήσει τις μάζες πιο κοντά στον κομμουνισμό.

Από την άλλη πλευρά, η κυβερνητική παράταξη με γνώμονα τη φιλελεύθερη σχολή διεθνών σχέσεων, έθεσε το τέρμα του μελοϊδεατισμού και την εξασφάλιση των ελληνοτουρκικών συνόρων ώστε να υπάρξει εσωτερική ανάπτυξη και εκσυγχρονισμός. Στο πλαίσιο του έθνους-κράτους προσπαθούσε να αποκαταστήσει τους πρόσφυγες και να επικεντρωθεί στην ενίσχυση της ελληνικής οικονομίας. Η αποδοχή του νέου διεθνούς δικαίου της έδινε δυνατότητα να λάβει τα απαραίτητα δάνεια από το εξωτερικό και ωθούσε την ελληνική οικονομία στην περαιτέρω επέκταση της στην Τουρκία. Ήδη, πριν την υπογραφή της εμπορικής συμφωνίας τα τουρκικά λιμάνια έρχονταν, για το ελληνικό εμπόριο, δεύτερα σε εισαγωγές και εξαγωγές προϊόντων. Έτσι, η ελληνική αστική τάξη επεδίωκε τη διατήρηση και την εξασφάλιση των οικονομικών σχέσεων και την αποφυγή εντάσεων μεταξύ των δύο κρατών.

Σημείο ταύτισης των αστικών κομμάτων ήταν η αντιμετώπιση της επιδίωξης των προσφύγων για την αποζημίωσή τους από το ελληνικό κράτος. Με τον τρόπο αυτό εξαντλήθηκαν και οι ελπίδες για την αποζημίωσή τους. Οι πρόσφυγες θεωρήθηκαν μειοψηφία σε σχέση με το σύνολο του ελληνικού πληθυσμού, το οποίο θα έπρεπε να καταβάλει την αποζημίωση. Η κυβέρνηση για να ελέγξει την αντίδρασή τους κατά τη ψήφιση του *Οικονομικού Συμφώνου* απαγόρευσε την συγκέντρωση σε ανοιχτούς χώρους και την κάθοδό τους έξω από το κοινοβούλιο κατά την διάρκεια της συζήτησης του οικονομικού συμφώνου.

Για τον συμψηφισμό ο πρωθυπουργός, κατά την συζήτηση, είπε ότι ενδεχομένως η Ελλάδα θα μπορούσε να πληρώσει στην Τουρκία για την προσφυγική περιουσία, ενώ η αντιπολίτευση μίλησε για θυσίες. Η αντίδραση των προσφύγων έπρεπε, κατά τον αστικό πολιτικό κόσμο, να εκδηλωθεί μόνο μέσω των αντιπροσώπων τους σε Βουλή και Γερουσία, οι οποίοι όμως σε περίπτωση που καταψήφιζαν την συμφωνία έθεταν τον εαυτό τους εκτός του κόμματος τους. Ένα χρόνο αργότερα η ανάγκη καταστολής της διαμαρτυρίας των προσφύγων οδήγησε την κυβέρνηση να κάνει προληπτικές συλλήψεις υπόπτων για επεισόδια κατά την διάρκεια της επίσκεψης Ισμέτ στην Αθήνα. Μόνο το ΚΚΕ ζήτησε την αποζημίωση των προσφύγων από το κράτος, το οποίο, όπως υποστήριζε έπρεπε να πάρει τα χρήματα από την ελληνική αστική τάξη και οι εργάτες να εξεγερθούν ώστε να λάβουν την εξουσία.

Κατά την επίσκεψη του Ισμέτ ο προσφυγικός κόσμος φάνηκε να διαιρείται ως προς την στάση που θα τηρούσε. Έτσι, η *Παμβουλιωτική Ένωση* που ζήτησε την διαμαρτυρία στοχοποιήθηκε από τις υπόλοιπες ενώσεις και τον αθηναϊκό τύπο. Στην προσπάθεια να θεωρηθεί η ελληνοτουρκική προσέγγιση ως εθνική υπόθεση, η στάση της *Παμβουλιωτικής* θεωρήθηκε ως «αντιεθνική», με αποτέλεσμα να περιθωριοποιηθεί και να καταδικαστεί. Μέχρι το 1930, η ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία δεν είχε ολοκληρωθεί, και όσοι αντιδρούσαν στην ελληνικής εξωτερικής πολιτικής κινδύνευαν να βρεθούν στο περιθώριο.

Η βενιζελική παράταξη προσπάθησε να παρουσιάσει την ελληνοτουρκική προσέγγιση ως μεγάλη διπλωματική επιτυχία του αρχηγού της, καλλιεργώντας έτσι τον μηχανισμό προσωπολατρίας του Βενιζέλου. Αυτό προσπάθησε να το μειώσει ο Παναγής Τσαλδάρης λέγοντας επανειλημμένα ότι την προσέγγιση την είχε αποφασίσει η οικουμενική κυβέρνηση, στην οποία ο ίδιος συμμετείχε και θυμίζοντας τις θυσίες που υπέστη ο προσφυγικός πληθυσμός.

Η επιθυμία του Τσαλδάρη και της βασιλόφρονας παράταξης για την ύπαρξη στενών ελληνοτουρκικών σχέσεων φάνηκε στις προγραμματικές δηλώσεις των κυβερνήσεων του το 1932 και το 1933, αλλά και με την υπογραφή εμπορικών συμφωνιών το 1933 και το 1934. Οι συμφωνίες αυτές δεν στηρίζονταν σε αυτήν του 1930, η οποία δεν κατάφερε να αυξήσει τις ελληνικές εξαγωγές, αλλά στον συμψηφισμό που έφτανε στην εξαγωγή ελληνικών προϊόντων αξίας 30% των τουρκικών προϊόντων που εισάγονταν στην Ελλάδα.

Η άνοδος του ναζισμού και η αύξηση των αναθεωρητικών βλέψεων της Βουλγαρίας οδήγησαν τον Έλληνα πρωθυπουργό στην Άγκυρα για την υπογραφή συμφώνου, με το οποίο οι δύο χώρες, αμοιβαία εγγυούνται το χερσαίο σύνορο τους. Αν και μετά την αποτυχημένη προσπάθεια για πραξικόπημα του Νικόλαου Πλαστήρα, τη δολοφονική απόπειρα κατά του Βενιζέλου και την πόλωση στον αστικό πολιτικό κόσμο, η συμφωνία αποτέλεσε κοινό τόπο επιδιώξεων των αστικών κομμάτων. Καθοριστικό ρόλο σε αυτό έπαιξε η απαλλαγή υποχρεώσεων για τα θαλάσσια σύνορα του Αιγαίου, διότι κάτι τέτοιο θα νοείτο ως σχηματισμός συμμαχίας έναντι της Ιταλίας.

Παρόλα αυτά αμέσως μετά την επιστροφή του Τσαλδάρη, στην Ελλάδα, ο Βενιζέλος ταξίδευσε στην Κωνσταντινούπολη ώστε να ενημερωθεί για τις νέες σχέσεις των δύο χωρών και να παρουσιαστεί ως πρωτεργάτης τους. Ο Τσαλδάρης στο ταξίδι του παρουσίασε ως πρωτεργάτη της προσέγγισης τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, ο οποίος μετά την επανάσταση του 1821 ήθελε την ανάπτυξη σχέσεων της επαναστατημένης περιοχής με την Υψηλή Πύλη. Έτσι, οι δύο πολιτικές παρατάξεις βρήκαν σημείο για να περάσουν την αντιπαράθεση της εσωτερικής πολιτικής στην εξωτερική.

Η αντιπαράθεση οξύνθηκε με την υπογραφή του *Βαλκανικού Συμφώνου* και ενός μυστικού πρωτοκόλλου, τα οποία άφηναν ως πιθανότητα την πολεμική εμπλοκή Ελλάδας και Ιταλίας. Πλέον, το *Λαϊκό Κόμμα* είχε στραφεί προς την Γαλλία, λόγω της σύνδεσης μερίδας της αστικής τάξης που το υποστήριζε με το γαλλικό κεφάλαιο, την επιρροή που είχε ο γαλλόφιλος υπουργός των Εξωτερικών Δημήτριος Μάξιμος και οι στρατιωτικοί γύρω από τον υπουργό των Στρατιωτικών Γεώργιο Κονδύλη που έβλεπαν τις γαλλικές δυνάμεις ως ασπίδα έναντι των ιταλικών.

Ο Βενιζέλος, ο οποίος υποστηριζόταν από κομμάτι της αστικής τάξης που ήταν συνδεδεμένο με την Ιταλία και την Αγγλία (που είδε να αυξάνεται η γαλλική επιρροή στα Βαλκάνια) αντέδρασε και ζήτησε την απεμπλοκή της Ελλάδας από τυχόν πόλεμο με την Ιταλία. Για την βενιζελική παράταξη η Ελλάδα θα έπρεπε να κρατήσει ουδετερότητα, οπότε σε πιθανή επίθεση της Ιταλίας στην Τουρκία ουσιαστικά να λάβει το μέρος της Ιταλίας. Η στάση αυτή δημιούργησε περαιτέρω πόλωση στην Ελλάδα και ανησυχίες στην εξωτερική πολιτική, με την Τουρκία να ενδιαφέρεται άμεσα για την ελληνική στάση και φάνηκε ότι άρχισαν να κλονίζονται οι ελληνοτουρκικές συμμαχικές σχέσεις.

Από την μεριά της η Τουρκία έχοντας να αντιμετωπίσει βαριά οικονομική κρίση και την ανάγκη ανάπτυξης βιομηχανίας, ήθελε να μειώσει τις δαπάνες για τους ναυτικούς εξοπλισμούς και να εδραιώσει τις εμπορικές σχέσεις με την Ελλάδα. Έχοντας νικήσει τον ελληνικό στρατό το 1922 δεν επιθυμούσε να πληρώσει αποζημιώσεις για τις προσφυγικές περιουσίες. Βλέποντας την ελληνική κυβέρνηση να δέχεται τον συμψηφισμό δέχθηκε να υπογραφεί το *Οικονομικό Σύμφωνο* και στην συνέχεια οι συμφωνίες του Οκτωβρίου του 1930.

Στο μεσοδιάστημα, των υπογραφών των συμφωνιών του 1930, είχε να αντιμετωπίσει την κουρδική εξέγερση, για την καταστολή της οποίας χρειάστηκε μεγάλα οικονομικά κονδύλια. Ως μια προσπάθεια εκτόνωσης της πίεσης προς το καθεστώς, ώστε αυτό να συνεχίσει τις μεταρρυθμίσεις που είχε στο πρόγραμμα του, ήταν η δημιουργία ενός δεύτερου κόμματος, με φιλελεύθερο πρόγραμμα, ώστε να έχει ελεγχόμενη αντιπολίτευση. Τα γεγονότα, όμως, που έγιναν στην Σμύρνη και στην συνέχεια στην Μενεμένη έδειξαν ότι το εγχείρημα ήταν επικίνδυνο για την συνέχιση του καθεστώτος και το νέο κόμμα οδηγήθηκε στην διάλυση. Κατά την ύπαρξη του ο ελληνικός αντιβενιζελικός τύπος βρήκε σημείο αντιπολίτευσης μιας και παρουσίασε ως μεγάλη τη δύναμή του, με αποτέλεσμα μία αλλαγή στην τουρκική κυβέρνηση να μπορεί να μεταβάλει την εξωτερική πολιτική της Τουρκίας. Έτσι, μπορούσε να μην υπογραφούν οι συμφωνίες φιλίας, εμπορίου, εγκατάστασης και ναυτικών εξοπλισμών και η Ελλάδα να έχει προβεί στον συμψηφισμό του Οικονομικού συμφώνου χωρίς να λάβει ανταλλάγματα.

Η υπογραφή των συμφωνιών του Οκτωβρίου του 1930 της εξασφάλιζαν την υπεροπλία, έναντι της Ελλάδας, οπότε μπορούσε να περιορίσει τους εξοπλισμούς (κάτι που κατάφερε και με το αντίστοιχο ρωσοτουρκικό σύμφωνο) και την εξαγωγή τουρκικών προϊόντων. Οι συμφωνίες την ενίσχυσαν, όπως και την Ελλάδα, στην αντιμετώπιση της Βουλγαρίας. Η αντιμετώπιση της οδήγησε τις δύο χώρες στον σχηματισμό αμυντικού άξονα το 1933. Η Τουρκία βρέθηκε να αμύνεται μετά την αναφορά του Μουσολίνι, για ιταλικές βλέψεις σε Ασία και Αφρική. Στήριγμα, για τον λόγο αυτό, βρήκε στην Γαλλία με την οποία είχε βελτιώσει τις σχέσεις, μετά την γαλλορωσική προσέγγιση και την περικοπή του Οθωμανικού χρέους που κατά μεγάλο ποσοστό βρίσκονταν σε χέρια Γάλλων ομολογιούχων. Έτσι δέχθηκε την συμμετοχή της στην υπογραφή του *Βαλκανικού Συμφώνου* που προωθούσε η γαλλική πολιτική. Η

στάση του Βενιζέλου προς αυτό την οδήγησε κατά την διάρκεια του βενιζελικού κινήματος το 1935 να ενεργήσει υπέρ της ελληνικής κυβέρνησης κλείνοντας την έξοδο από τα Στενά για τα ελληνικά πλοία που έπλεαν στα Στενά προς το Αιγαίο, ώστε να μην περάσουν στην κατοχή των κινηματιών, αλλά και μεταφέροντας στρατεύματα στα σύνορα με την Βουλγαρία, ώστε να μην επωφεληθεί από την αναστάτωση και επιτεθεί στην Ελλάδα.

Η γερμανική εισβολή στον Ρήνο και η παραβίαση των συνθηκών της ειρήνης από την Αυστρία έδειξαν στην Τουρκία ότι η ΚτΕ δεν ήταν σε θέση να προστατέψει την ασφάλεια της στα Στενά. Για τον λόγο αυτό ζήτησε επίσημα από αυτήν την αναθεώρηση της συνθήκης της Λοζάνης, ώστε η διεθνής κοινότητα να της επιτρέψει την επανοχύρωση τους. Αν και η Ιταλία δεν ήταν σύμφωνη, οι υπόλοιπες μεγάλες δυνάμεις συμφώνησαν, σε διάσκεψη στο Μοντρέ το 1936 και τα Στενά επανοχυρώθηκαν. Μαζί τους η Ελλάδα μπόρεσε να εξοπλίσει τα νησιά Λήμνος και Σαμοθράκη, για τα οποία η Τουρκία είχε δεχθεί την οχύρωση τους. Πέραν του λόγου της δυνατότητας της οχύρωσης των νησιών η Ελλάδα δέχθηκε την αναθεώρηση του καθεστώτος των Στενών μια και η Τουρκία είχε δεχθεί το αίτημα της για την απεμπλοκή της από τις υποχρεώσεις της που απέρρεαν από το Βαλκανικό Σύμφωνο έναντι της Ιταλίας. Αυτό έγινε γιατί οι δύο χώρες μετά την επέμβαση της Ιταλίας στην Αιθιοπία στράφηκαν προς Μ. Βρετανία, που επιδίωκε τη μείωση της γαλλικής και της ιταλικής επιρροής στα Βαλκάνια και τη Δυτική Μεσόγειο. Η Τουρκία ανησύχησε από την στρατιωτική ενίσχυση των ιταλικών Δωδεκάνησων. Από την άλλη επειδή το μεγαλύτερο μέρος του δανείου της Ελλάδας βρισκόταν σε χέρια βρετανών ομολογιούχων, και φάνηκε με την πόλωση των πολιτικών παρατάξεων και την φιλοϊταλική πολιτική του Βενιζέλου ότι τα βρετανικά συμφέροντα μπορούσαν να εξυπηρετηθούν καλύτερα με την παλινόρθωση του Γεωργίου.

Η ελληνοτουρκική προσέγγιση απαιτούσε πέρα της πολιτικής και μία ιδεολογική βάση. Για την Τουρκία, της οποία το καθεστώς δεν είχε να αντιμετωπίσει αντίθετη άποψη, η προσέγγιση θεωρήθηκε αναγκαία για την επίτευξη του ιδανικού της ειρήνης που ήταν απαραίτητη για την συνέχιση των μεταρρυθμίσεων ειρήνη, δηλαδή την παγίωση του εδαφικού καθεστώτος. Οι μεταρρυθμίσεις μετέβαλλαν ότι συνδεόταν με το πολιτικό, κοινωνικό και κοινωνικό καθεστώς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μαζί με το κεμαλικό καθεστώς αναπτύχθηκε η τουρκική αστική τάξη η οποία ήταν

άμεσα εξαρτημένη από το κράτος. Έτσι, κράτος και ιδιώτες ήθελαν την ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας, της βιομηχανίας και του εμπορίου με τουρκικά κεφάλαια. Για αυτούς, η ειρήνη έδινε τη δυνατότητα τα χρήματα αντί να χρησιμοποιηθούν για στρατιωτικούς εξοπλισμούς να επενδυθούν για τη βελτίωση της οικονομίας. Όσον αφορά την εγκατάσταση Ελλήνων στην Τουρκία, δεδομένου ότι οι διατάξεις της συμφωνίας δεν επέτρεπαν την αθρόα μετακίνησή τους, ο Τούρκος πρωθυπουργός Ισμέτ πασά καθυσύχασε το τουρκικό ακροατήριό του, λέγοντας ότι δεν θα έπρεπε να θεωρηθούν απειλή και εγγυήθηκε ότι δεν υπήρχε πιθανότητα επιστροφής στο παρελθόν, όπου έλεγχαν μεγάλο κομμάτι του τουρκικού εμπορίου.

Στην Ελλάδα εάν η Μεγάλη Ιδέα και ο αλυτρωτισμός με την κατάκτηση εδαφών είχε πεθάνει με την έξοδο των Ελλήνων το 1922 από την Μικρά Ασία και τη συνθήκη της Λοζάνης, με την ελληνοτουρκική φιλία του 1930 έμπαινε η ταφόπλακα της. Η επιστροφή του Βενιζέλου στην πρωθυπουργία έδωσε ώθηση και νόημα σε νέο εθνικό στόχο. Βοήθεια στην μετάδοση του έδωσε ο εορτασμός της εκατονταετηρίδας του ελληνικού κράτους και ο οραματισμός για τον επόμενο αιώνα του. Πλέον ο εθνικισμός άλλαξε νόημα και η κυβερνητική παράταξη προώθησε την ειρηνική, πνευματική, πολιτισμική και οικονομική ανάπτυξη του ελληνισμού ως τον νέο εθνικό στόχο για να επιτευχθεί η εκπολιτιστική αποστολή του στην Εγγύς Ανατολή.

Οι νέοι έπρεπε να εκπαιδευτούν στις επιστήμες, να ασχοληθούν με την οικονομία, να γυμναστούν για να είναι υγιής ο νους και το σώμα τους και να εκπληρώσουν την αποστολή του έθνους, την μετάδοση του πολιτισμού. Ο Βενιζέλος έβλεπε ότι με την ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων με την Τουρκία οι Έλληνες μπορούσαν με το τραπεζικό σύστημα και τις γνώσεις τους για αυτό, την ναυτιλία, τη βιομηχανία και το εμπόριο να λάβουν μεγαλύτερα οφέλη από ότι με τον πόλεμο. Σε αυτό το πλαίσιο επιδιώχθηκε ο σχηματισμός πολύ στενών σχέσεων των δύο κρατών, που όπως ειπώθηκε, δεν είχαν συγκεκριμένα όρια, με αποτέλεσμα να εμφανιστούν μέχρι και οι ακραίες φημολογίες για τη δημιουργία ένωσης τους σε ομοσπονδία.

Η συντηρητική ελληνική αντιπολίτευση αντιστάθηκε στο νόημα του νέου εθνικισμού και επεδίωξε τη διατήρηση των ιδανικών που πρόσταζε η εθνική ιστορία. Για αυτήν η προσέγγιση έπρεπε να γίνει μόνο σε οικονομικό επίπεδο, η Ελλάδα να επιδιώξει την υπεροπλία ή έστω την ισοπλία στη θάλασσα και όταν πλέον ξεπεράσει την οικονομική κρίση να στραφεί στην επέκτασή της, μιας και εκτός των ορίων της

υπήρχαν ακόμα συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί (Δωδεκάνησα, Κύπρος, Βόρεια Ήπειρος). Οι μύθοι της ιστορίας και τα παλιά ιδανικά παρουσιάζονταν, ως ανώτερα της υλικής ανάπτυξης, μπορούσαν να κινητοποιήσουν τις μάζες για έναν καινούργιο πόλεμο αλλά και να αντιμετωπίσουν τον εσωτερικό εχθρό, τον κομμουνισμό.

Μετά την ανάληψη της εξουσίας από το *Λαϊκό Κόμμα* η σχέση των δύο χωρών όχι μόνο διατηρήθηκε, αλλά και ενισχύθηκε με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί συμμαχία. Επιπλέον, διατήρησε την ρητορεία της επιδίωξης της ειρήνης, που είχε η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων, δηλαδή την διατήρηση του εδαφικού καθεστώτος. Η άνοδος του ναζισμού οδήγησε τα ευρωπαϊκά κράτη σε αύξηση των δαπανών των εξοπλιστικών προγραμμάτων τους. Η Ελλάδα προσπάθησε να ενισχυθεί είτε στρατιωτικά και οικονομικά, είτε με συμμαχία με την Τουρκία, κάτι που ήθελαν και οι φιλελεύθεροι. Η πόλωση μετά το 1933 οδήγησε τον πολιτικό λόγο κυρίως στην εσωτερική αντιπαράθεση και είχε να κάνει περισσότερο με την αντίπαλη παράταξη και όχι με την εθνική αποστολή στο εξωτερικό.

Για να περάσει η προσέγγιση στις πλατιές μάζες των δύο λαών οι κυβερνήσεις προχώρησαν σε συμβολικές κινήσεις και προώθησαν την ήπια διπλωματία, ώστε να δείξουν ότι είχαν πρόθεση να ρίξουν λήθη στο παρελθόν. Έτσι, ο Έλληνας πρωθυπουργός Ε. Βενιζέλος παρακολούθησε την τουρκική παρέλαση στην Άγκυρα, τον Οκτώβριο του 1930, ο πρωθυπουργός Π. Τσαλδάρης κατέθεσε στεφάνι, το 1933, στο μνημείο *Ηρώων της Νίκης* (δηλαδή στο μνημείο για την μνήμη των Τούρκων πεσόντων κατά τον πόλεμο 1919-1922) και ο υπουργός των Εξωτερικών Δ. Μάξιμος, το 1934, με την σειρά του παρακολούθησε την τουρκική παρέλαση. Από τουρκικής πλευράς, μοίρα αεροπλάνων συμμετείχε στην ελληνική παρέλαση και τις εορταστικές εκδηλώσεις για την επέτειο της επανάστασης του 1821. Επιπλέον, στην Κωνσταντινούπολη πραγματοποιήθηκε ο θερινός πλους της σχολής Ναυτικών Δοκίμων και το 1935 μετέβηκε μοίρα του στόλου με επικεφαλής τον Αρχηγό Στόλου, που κατέθεσε κι αυτός στεφάνι στο *Ηρώων της Νίκης*.

Πέρα αυτών, τα δύο κράτη σε συνεργασία με τις αθλητικές ομοσπονδίες και τις αθλητικές ομάδες οργάνωσαν αθλητικές συναντήσεις ώστε πλήθη κόσμου να παρακολουθήσουν την ειρηνική αναμέτρηση αντιπροσώπων των δύο χωρών. Ο τύπος των δύο χωρών προπαγάνδισε την καλλιέργεια καλού κλίματος στην υποδοχή των αθλητών και για την ευπρεπή στάση των θεατών κατά τη διάρκεια των αγώνων.

Μάλιστα, ο ελληνικός αστικός τύπος της Ελλάδας τάχθηκε υπέρ της συνέχισης των συναντήσεων, όταν στην Κωνσταντινούπολη παρουσιάστηκαν επεισόδια κατά την διάρκεια ποδοσφαιρικού αγώνα.

Στην καλλιέργεια πνεύματος συνεργασίας εντάσσεται και η προπαγάνδα από τον αστικό αθηναϊκό τύπο για τις επισκέψεις Τούρκων καλλιτεχνών (θεάτρου και μουσικής), ενώ παρουσιάστηκε η προβληματική υποδοχή των αντίστοιχων Ελλήνων στην Κωνσταντινούπολη. Ο τουρκικός εθνικισμός, ο οποίος ζητούσε την χρήση της τουρκικής γλώσσας παρουσίασε αντίσταση στην μετακίνηση των Ελλήνων καλλιτεχνών, οι οποίοι είχαν θεατές Έλληνες μειονοτικούς, που πιέζονταν για την εκπαίδευση τους στην τουρκική γλώσσα και τον περιορισμό της χρήσης της ελληνικής.

Ο Βενιζέλος πρόβαλε την παύση των πιέσεων προς την μειονότητα, ως έναν από τους λόγους που προέβη στην ελληνοτουρκική προσέγγιση. Μαζί με τους Τούρκους πολιτικούς υποστήριξε, ότι οι μειονότητες που βρίσκονταν στις δύο χώρες, θα χρησιμοποιούνταν για την περαιτέρω σύσφιξη των σχέσεων και όχι ως πηγή ανησυχιών. Έτσι, ο κρητικός πολιτικός επεδίωξε την βελτίωση του βιοτικού επιπέδου της μειονότητας, ώστε να παραμείνει στις εστίες της και να μην μεταφερθεί στην Ελλάδα, η οποία δεν είχε την οικονομική δυνατότητα να τους υποδεχθεί.

Οι πιέσεις, όμως, των τουρκικών αρχών συνεχίστηκαν μιας και το κεμαλικό καθεστώς επεδίωκε τον εκτουρκισμό της ελληνικής μειονότητας. Αυτό προσπάθησε να το πετύχει με την εκπαίδευση, την μη παραχώρηση άδειας για πολιτική συγκρότηση, την απαγόρευση της ελεύθερης μετακίνησης στην χώρα (ώστε να περιοριστεί η οικονομική τους δραστηριότητα) και μέσω του Παπά-Ευθύμ να ελέγξει τα νοσοκομεία Βαλουκλή και να πιέσει το Πατριαρχείο. Στην εκπαίδευση αυξήθηκαν τα μαθήματα που γίνονταν από τους Τούρκους στην τουρκική γλώσσα (οι οποίοι λάμβαναν μεγαλύτερο μισθό από αυτόν των Ελλήνων διδασκάλων), δεν αναγνωρίζονταν οι τίτλοι των ελληνικών σχολείων από τα τουρκικά πανεπιστήμια, ενώ υπήρξε εξαντλητική φορολογία σε αυτά και στις δωρεές προς αυτά, τη στιγμή που οι μειονοτικοί φορολογούνταν, όπως και οι Τούρκοι, για την εκπαίδευση τους.

Με την ουσιαστική απαγόρευση της συγκρότησης της μειονότητας σε πολιτικό σώμα οι τουρκικές αρχές δεν ήθελαν τη δημιουργία μιας παράλληλης διοίκησης, η οποία θα μπορούσε να έχει επαφές με την Ελλάδα, ενώ διατηρώντας το υπάρχον

καθεστώς μπορούσε να την ελέγξει καλύτερα. Εκτός της πίεσης προς το Πατριαρχείο μέσω του Παπά- Ευθύμ, υπήρχε καθυστέρηση στην έκδοση πιστοποιητικού μη ανταλλαξιμότητας του Πατριάρχη και στην συνέχεια προσπάθεια των τουρκικών αρχών να φέρει τον τίτλο *Μπας-παπά* (Αρχιπαπάς) και όχι αυτόν του Οικουμενικού Πατριάρχη. Αυτό έγινε γιατί το κεμαλικό καθεστώς επιθυμούσε την απεμπλοκή των ξένων στην εσωτερική πολιτική του και έβλεπε το Πατριαρχείο ως κερκόπορτα από την οποία μπορούσε να περάσει η ελληνική, η καθολική και η αγγλικανική εκκλησία και το ελληνικό κράτος. Τέλος, πίεση του ασκήθηκε και με την απαγόρευση του ιερατικού σχήματος έξω από τους ιερούς ναούς, κάτι που προκάλεσε σάλο στον ελληνικό αστικό τύπο. Ο τουρκικός τύπος και οι Τούρκοι της Κωνσταντινούπολης συνέδεσαν το Πατριαρχείο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και το Βυζάντιο και ήθελαν την παύση του. Άλλωστε λόγω μιας σειράς παραγόντων διαφαινόταν, ότι δημιουργήθηκε δυσμενές κλίμα για την συνέχιση της λειτουργίας του. Χαρακτηριστικά, η κοσμικότητα, που επιδίωκε το καθεστώς με τις μεταρρυθμίσεις, τα γεγονότα στην Μενεμένη και η δίωξη των φανατικών ισλαμιστών και νοσταλγών του παλαιού καθεστώτος εμποδίζαν την ομαλή λειτουργία του Πατριαρχείου.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου προέβη σε διαβήματα με τον Έλληνα πρέσβη στην Άγκυρα, ο οποίος πίεζε για τη διευθέτηση των ζητημάτων της μειονότητας. Επίσης, φάνηκε ότι υπήρχαν συνομιλίες του Βενιζέλου, όπως και του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, με τους Τούρκους πολιτικούς ώστε να βελτιωθεί η θέση των μειονοτικών. Αν και υπογράφηκε η εμπορική συμφωνία το 1930, οι ελληνικές εξαγωγές το 1931 δεν αυξήθηκαν, με αποτέλεσμα να ασκηθεί πίεση για περαιτέρω ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων. Επιπλέον, η προσέγγιση της Τουρκίας αποτέλεσε πυλώνα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να ασκηθεί μεγάλη πίεση στην τουρκική κυβέρνηση για τη στάση της έναντι της μειονότητας. Σε περίπτωση που θα γινόταν, ενδεχομένως, θα μπορούσε η τουρκική κυβέρνηση να το εκλάβει ως ελληνική παρέμβαση στο εσωτερικό της και να δημιουργήσει ρήξη στις διμερείς σχέσεις.

Με την άνοδο του *Λαϊκού Κόμματος* στην εξουσία και τα ποικίλα ζητήματα που βρίσκονταν στην επικαιρότητα του πολιτικού σκηνικού, όπως η πόλωση στην εσωτερική πολιτική, η αύξηση των πιέσεων από την αναθεωρητική Βουλγαρία και η ανάγκη σχηματισμού συμμαχίας με την Τουρκία, η κατάσταση της ελληνικής

μειονότητας πέρασε σε δεύτερη προτεραιότητα. Έτσι, ενώ η θέση της μειονότητας μπορεί να μην είχε βελτιωθεί η αρθρογραφία στον αθηναϊκό τύπο είχε μειωθεί. Επαναφέρθηκε με την απαγόρευση του ιερατικού σχήματος και οι αστικές εφημερίδες έβριθαν από άρθρα με τα οποία ζητούσαν την αναθεώρηση των ελληνοτουρκικών σχέσεων εκτιμώντας, ότι ήταν ετεροβαρείς.

Μετά την παρέμβαση του Βενιζέλου σταμάτησε η πίεση για αναθεώρηση των σχέσεων με την Τουρκία, αλλά έδωσε την αφορμή για νέα αντιπαράθεση των πολιτικών παρατάξεων. Ο κρητικός πολιτικός κατηγόρησε την κυβέρνηση για αποτυχία, ενώ η κυβέρνηση είπε ότι πίσω από την στάση της Τουρκίας για το ιερατικό ράσο και την έξοδο Ελλήνων επαγγελματιών κρύβονταν η πολεμική του στο Βαλκανικό σύμφωνο. Έτσι, οι τόνοι έπεσαν μιας και η Τουρκία ήταν απαραίτητη για την αντιμετώπιση της Βουλγαρίας και για την ελληνική οικονομία διότι μόλις είχε υπογραφεί νέα εμπορική συμφωνία.

Ο τύπος αποτελούσε ανέκαθεν μέσο ενημέρωσης και διαμόρφωσης συνειδήσεων της κοινής γνώμης, έτσι και οι εφημερίδες της έρευνας πρόσφεραν στον αναγνώστη της εποχής πλούσια αρθρογραφία και ρεπορτάζ για την Τουρκία και την πολιτική της. Εντούτοις, δεν θα πρέπει να παραλειφθεί η παρέμβαση του ελληνικού κράτους στον τύπο σε περιπτώσεις που καλλιεργούνταν η μισαλλοδοξία του παρελθόντος. Οι πολιτικοί άντρες των δύο χωρών είχαν επισημάνει τον ρόλο του τύπου στην διάδοση του πνεύματος συνεργασίας και λήθης του παρελθόντος, για τους σκοπούς αυτούς άλλωστε είχαν επιστρατευθεί και οι διανοούμενοι. Επιδίωξή τους ήταν οι μάζες των δύο χωρών να ενστερνιστούν τους νέους πολιτικούς και οικονομικούς στόχους.

Το *Ελεύθερον Βήμα* ακολούθησε την πολιτική Βενιζέλου και επεδίωκε τη σύσφιξη των σχέσεων των δύο χωρών. Ακόμα και όταν η ελληνική μειονότητα αντιμετώπιζε πιέσεις η εφημερίδα αριθμούσε τα προβλήματά της και ζητούσε την επίλυσή τους στο πλαίσιο των καλών σχέσεων των δύο χωρών. Μοναδική στιγμή που ζήτησε την αναθεώρηση των σχέσεων ήταν με την απαγόρευση του ιερατικού σχήματος. Κατά την συζήτηση για το *Βαλκανικό Σύμφωνο* ανέφερε ότι η ελληνοτουρκική συμμαχία έπρεπε να περιοριστεί στην αντιμετώπιση της Βουλγαρίας και να μην επεκταθεί στο Αιγαίο. Τέλος, θεώρησε την ελληνοτουρκική προσέγγιση ως ένα ακόμα μεγάλο πολιτικό κατόρθωμα του Βενιζέλου, αναπαράγοντας έτσι τον μηχανισμό της προσωπολατρίας του.

Η *Καθημερινή* κινήθηκε παράλληλα με το Λαϊκό κόμμα, και ο διευθυντής της είχε αρκετές φορές την τάση να προκαταλαμβάνει τον πολιτικό λόγο του Τσαλδάρη. Η συντηρητική αστική εφημερίδα επεδίωξε την ανάπτυξη των οικονομικών σχέσεων με την Τουρκία, την υπεροπλία στην θάλασσα και την συνέχιση των παλαιών ιδανικών. Μέχρι την ανάληψη της εξουσίας από τον Τσαλδάρη οι πληροφορίες που δημοσίευσε για την Τουρκία ήταν, σε σχέση με το *Ελεύθερον Βήμα* και την *Ακρόπολη*, περιορισμένες.

Βλέποντας, η εφημερίδα, την αντίδραση των αντικεμαλικών, των οπαδών του Φετχί και την κουρδική εξέγερση βρήκε αφορμή για να κατηγορήσει την ελληνική κυβέρνηση για την ξεχωριστή υπογραφή του *Οικονομικού Συμφώνου* από τις υπόλοιπες. Έτσι, είπε ότι η Ελλάδα προέβη σε θυσίες χωρίς να εξασφαλίσει το αντιστάθμισμά τους, που μπορούσε να έρθει με την υπεροπλία στη θάλασσα, την μετακίνηση Ελλήνων στην Τουρκία και την εμπορική συμφωνία. Παρουσιάζοντας μεγαλύτερη την δύναμη του κόμματος Φετχί είπε, για να αυξήσει την αγανάκτηση των αντιβενιζελικών, ότι πλέον η υπογραφή των συμφωνιών αυτών ήταν αβέβαιη. Το ταξίδι του κρητικού πολιτικού και οι συμφωνίες που υπέγραψε σε αυτό θεωρήθηκαν ως προδοσία μιας και μετέβαλλαν τον εθνικό στόχο. Η εφημερίδα έβλεπε ότι με την οικονομική και πνευματική ανάπτυξη η ελληνική νεολαία δεν θα μπορούσε να κινητοποιηθεί για την επίτευξη της εδαφικής επέκτασης και να αντιμετωπισθεί ο κομμουνισμός.

Με την άνοδο στην εξουσία του Λαϊκού κόμματος αύξησε την αρθρογραφία και τα ρεπορτάζ για την Τουρκία και δέχθηκε όχι μόνο την συνέχιση των σχέσεων αλλά και τη δημιουργία συμμαχίας. Κατά την πολιτική όξυνση που δημιουργήθηκε με το *Βαλκανικό Σύμφωνο* κατηγόρησε τον Βενιζέλο για αντιεθνική στάση. Σε αυτήν, και όχι στην τουρκική ανεργία και στον τουρκικό εθνικισμό, καταλόγισε την έξοδο των Ελλήνων επαγγελματιών και τον νόμο για το ιερατικό σχήμα. Με την απαγόρευση του ράσου εξέφρασε την πικρία της για την στάση της Τουρκία αλλά συνέστησε ψυχραιμία ώστε η ελληνική κυβέρνηση να διαχειριστεί το λεπτό, όπως το ονόμασε, ζήτημα που έθιγε την Ορθοδοξία.

Η *Ακρόπολις* υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής της ελληνοτουρκικής προσέγγισης και του νέου ορισμού της εθνικής ιδέας. Με εκτενή αρθρογραφία και ρεπορτάζ έδωσε στους αναγνώστες της την πολιτική, οικονομική και κοινωνική

κατάσταση της Τουρκίας και επεδίωξε την μετακίνηση των Ελλήνων προσφύγων και εμπορών σε αυτήν. Για αυτήν η Τουρκία είχε την ανάγκη των πλεοναζόντων ελληνικών εργατικών χεριών και το ελληνικό εμπόριο. Παρακολούθησε την κατάσταση που βίωναν οι μειονοτικοί και το Πατριαρχείο και προέβαλε ότι η φιλία ήταν ετεροβαρής και άρχισε να δημοσιεύει άρθρα τα οποία αφορούσαν την πρόσφατη ελληνοτουρκική εμπλοκή. Όμως μετά την παρέμβαση, «παρακλήση», του ελληνικού υπουργείου των Εξωτερικών σταμάτησε και συνέχισε την καλλιέργεια ευμενούς κλίματος κατά την υποδοχή του Ισμέτ πασά στην Αθήνα.

Τάχθηκε υπέρ της υπογραφής του συμφώνου «*Εγκάρδιας Συνεννόησης*» και είπε ότι έπρεπε στο κοντινό μέλλον να υπογραφεί σύμφωνο που θα επέτρεπε την μετάβαση των προσφύγων στην Τουρκία. Τάχθηκε και υπέρ του Βαλκανικού συμφώνου και ακολούθησε την κυβέρνηση Τσαλδάρη στον χαρακτηρισμό της στάσης του Βενιζέλου ως αντιεθνική. Ζήτησε όμως αναθεώρηση των ελληνοτουρκικών σχέσεων με αφορμή την απαγόρευση του ράσου, μιας και τις παρουσίασε ως ετεροβαρείς και η Ελλάδα υποβάλλονταν συνεχώς σε υποχωρήσεις. Τέλος θα πρέπει να αναφέρουμε ότι στην αρχή της υπό εξέταση περιόδου, προσπάθησε να περάσει την βελτίωση των σχέσεων με την μετάφραση τουρκικών βιβλίων, τα οποία παρουσίαζαν το αφήγημα του κεμαλικού καθεστώτος και δημιουργούσαν το νέο αφήγημα για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, το οποίο θα μπορούσε να την αποδεχθεί ο αναγνώστης της.

Ο *Ριζοσπάστης* και η συνέχεια του ο *Νέος Ριζοσπάστης* είδε την προσέγγιση, ως κίνηση της ελληνικής αστικής τάξης και των αγγλογάλλων να απομακρύνουν από την ρωσική επιρροή την Τουρκία και να μπει στο αντικομμουνιστικό μπλοκ. Μάλιστα υποστήριζε ότι ετοιμάζονταν για πόλεμο κατά του κομμουνισμού και κάλεσε του εργαζόμενους να εξεγερθούν για να καταλάβουν την εξουσία και να σώσουν την σοβιετική πατρίδα. Για την κομμουνιστική εφημερίδα η ελληνική αστική τάξη επεδίωξε την τουρκική προσέγγιση ώστε να ικανοποιήσει τις επεκτατικές βλέψεις της για το Μοναστήρι της Γιουγκοσλαβίας.

Παρουσίασε διαφορετική οπτική από τον αστικό χώρο περί της επίτευξης της ειρήνης. Για τον αστικό χώρο η ειρήνη θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με τη διατήρηση του εδαφικού καθεστώτος, με αποτέλεσμα να επιδιώξει την υπογραφή συμφώνων φιλίας, εμπορίου, συμμαχίας, κλπ. ενώ για τους κομμουνιστές η ειρήνη θα ερχόταν με τον σοσιαλισμό και την ένωση των βαλκανικών χωρών στα πρότυπα της

σοβιετικής ένωσης. Μετά την προσέγγιση Γαλλίας, Ρωσίας και την είσοδο της τελευταίας στην ΚτΕ μετέβαλλε την στάση του απέναντι στην ελληνοτουρκική προσέγγιση και ζήτησε κατά την συζήτηση περί του ράσου την συνέχιση της. Τότε είπε ότι η ελληνική αστική τάξη επεδίωκε νέο πόλεμο ώστε να ξεπεράσει την οικονομική κρίση και κάλεσε τους εργαζόμενους να μην το επιτρέψουν.

Όπως φάνηκε τα πολιτικά κόμματα και οι εφημερίδες βρέθηκαν σε ένα διάλογο και σε αντιπαράθεση για το νόημα του νέου εθνικού στόχου και των επιδιώξεων από την υπογραφή των συμφωνιών. Η εκάστοτε κυβέρνηση (αλλά και οι εφημερίδες) προσπάθησε την εκάστοτε πολιτική επιλογή της να αναδείξει ως εθνικό ζήτημα, ως ιερό θέμα, το οποίο έπρεπε να βρεθεί στο απυρόβλητο. Με τον τρόπο αυτό αντιμετωπίστηκε, για παράδειγμα, ως «αντιεθνική» η στάση των προσφύγων, που ήθελαν να διαμαρτυρηθούν κατά την επίσκεψη Ισμέτ στην Αθήνα, καθώς και η στάση του Βενιζέλου ως προς το *Βαλκανικό Σύμφωνο*. Οι κυβερνήσεις προτίμησαν να μειώσουν τις διαφωνίες του αστικού πολιτικού κόσμου για την εξωτερική πολιτική κατά την συγκρότηση του συμβουλίου των πολιτικών αρχηγών ώστε να παρουσιαστεί στον ελληνικό λαό η όσο το δυνατόν κοινή άποψή τους.

Οι ιδεολογικές διαφορές και η αντιπαράθεση συμφερόντων των πολιτικών παρατάξεων οδήγησαν στην αντιπαράθεσή τους και για την εξωτερική πολιτική, όπως δηλαδή έκαναν και για την εσωτερική. Μάλιστα, κατά την διάρκεια της αντιπαράθεσης για το *Βαλκανικό Σύμφωνο* υπήρξε η μετακίνηση της αντιπαράθεσης από την εσωτερική πολιτική στην εξωτερική και το αντίστροφο. Με τον τρόπο αυτό παρουσιάστηκε η προβληματική της θεώρησης, από τους υποστηρικτές της ρεαλιστικής θεωρίας των διεθνών σχέσεων, που θέλει τις σχέσεις των κρατών στη διεθνή πολιτική σκηνή να είναι σαν το παιχνίδι του μπιλιάρδου, όπου οι μπάλες ακουμπάνε μόνο το εξωτερικό τους περίβλημα και δεν επηρεάζεται το εσωτερικό τους.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Ακριβούλης, Δ. Ευθ. (2009), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, οι Μεγάλες Δυνάμεις και τα Βαλκάνια, 1928-1932*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη.

Αλιβιζάτος, Ν. (1973), *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε κρίση (1922-1974) Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.

Αλεξανδρή, Α. (1991), «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, 1923-1955», συλλογικό, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα, σ. σ. 31-172.

Αναγνωστοπούλου, Σ. (1998-1999), *Η Εκκλησία της Κύπρου*, Σύγχρονα Θέματα, 68-69-70, Αθήνα, σ. σ. 198-228.

Αναγνωστοπούλου, Σ. (2004), *Τουρκικός εκσυγχρονισμός, Ισλάμ και Τουρκοκύπριοι στη δαιδαλώδη διαδρομή του κεμαλισμού*, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα.

Αναστασιάδου, Ι. (1982), *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930*, εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα.

Ανδριανοπούλου, Κ. (2014), *Η ρωμαίικη μειονότητα της Κωνσταντινούπολης στον μεσοπόλεμο: κοινοτική συγκρότηση, ιδεολογία και η οριοθέτηση της στο τουρκικό εθνικό περιβάλλον*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.

Αρβανιτόπουλος, Κ. Δ. (1997), *Διεθνές Σχέσεις συνέχεια και μεταβολή*, τόμος Α, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Βενιζέλος, Ε. (1981), «Αγόρευση στη Βουλή την 17^η Ιουνίου 1930», Σ. Στεφάνου (επιμ), *Τα κείμενα του Ελευθέριου Βενιζέλου: η ζωντανή ιστορία της δραματικής περιόδου του έθνους 1909-1935*, τόμος Δ' (1930-1935), εκδόσεις Λέσχη Φιλελευθέρων, Αθήνα σ. σ. 202-211, (Α).

Βενιζέλος, Ε. (1981), «Αγόρευση στη Βουλή την 25^η Ιουνίου 1930», Σ. Στεφάνου (επιμ), *Τα κείμενα του Ελευθέριου Βενιζέλου: η ζωντανή ιστορία της δραματικής περιόδου του έθνους 1909-1935*, τόμος Δ' (1930-1935)», εκδόσεις Λέσχη Φιλελευθέρων, Αθήνα σ. σ. 202-211, (Β).

Βενιζέλος, Ε. (1981), «Προεκλογική ομιλία στη Θεσσαλονίκη, 22 Ιουλίου 1928», Σ. Στεφάνου (επιμ), *Τα κείμενα του Ελευθέριου Βενιζέλου: η ζωντανή ιστορία της δραματικής περιόδου του έθνους 1909-1935*, τόμος Γ' (1920-1929)», εκδόσεις Λέσχη φιλελευθέρων, Αθήνα, σ. σ. 469-476, (Γ).

Βερέμης, Θ. (1992), *Ελλάδα- Ευρώπη. Από τον Πρώτο πόλεμο ως τον Ψυχρό Πόλεμο*, εκδόσεις Πλέθρον, Αθήνα.

Βερέμης, Θ. (2003), *Ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453-2003*, εκδόσεις ΕΛΙΑΜΕΠ, Ι. Σιδέρη, Αθήνα.

Βερέμης, Θ., Κολιόπουλος, Γ. (2006), *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια από το 1821 μέχρι σήμερα*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα.

Βλάχος, Α. (χ.χ), «Η ελληνική εξωτερική πολιτική», Συλλογικό, Γιώργος Μαργαρίτης (επιμ.), *Ιστορία των Ελλήνων, Νεότερος Ελληνισμός 1910-1940*, τόμος 12^{ος}, εκδόσεις Δομή Α.Ε., Αθήνα, σ. σ 480-507.

Βολκάν, Β. Ντ. –Ιτσκοβιτς, Ν. (2005), *Κεμάλ Ατατούρκ, μία ψυχοβιογραφία*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα.

Γατόπουλος, Δ. (1947), *Ανδρέας Μιχαλακόπουλος, (1975-1938), Η Βιογραφία και το έργο του*, εκδόσεις Ελευθερουδάκης Α.Ε., Αθήνα.

Γιάννου, Τ. (2008), «Πειθαρχία», συλλογικό, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού τύπου 1784-1974, εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, Λ. Δρούλια, Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), τόμος Γ', εκδόσεις Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, σ.σ. 481-482.

Δαφνής, Γ. (1997), *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα.

Διαμαντόπουλος, Β. Γ. (1982), *Από την πολιτική και πνευματική ζωή του Αλέξανδρου Παπαναστασίου*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα.

Διβάνη, Λ. (1999), *Ελλάδα και μειονότητες*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα.

Ηρακλείδης, Α. (2007), *Άσπονδοι Γείτονες-Ελλάδα-Τουρκία: η διένεξη του Αιγαίου*, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Ηρακλείδης, Α. (2009), *Η Διεθνής Κοινωνία και οι θεωρίες των διεθνών σχέσεων*, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Ηρακλείδης, Α. (2001), *Η Ελλάδα και ο «εξ ανατολών κίνδυνος», αδιέξοδα και διέξοδοι*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα.

Θεοδωρόπουλος, Β. (1988), *Οι Τούρκοι και εμείς*, εκδόσεις Φυτράκη/ο τύπος Α.Ε., Αθήνα.

Θεοδωρόπουλος, Β. (1996), *Ανασκόπηση, η εξωτερική πολιτική της νεότερης Ελλάδος*, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα.

Καραμανλής, Κ. Αλ. (1995), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας Σχέσεις (1928-1932)*, εκδόσεις Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα.

Καραμανλής, Κ. Αλ. (2001), «Ελευθέριος Βενιζέλος. 65 χρόνια από τον θάνατο του», συλλογικό, εκδόσεις Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αθήνα Μάιος 2001, σ. σ.12-19.

Καλλιγιάς, Κ. Π. (1988), «Η Εξωτερική Πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου Μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης», συλλογικό, *Συμπόσιο Για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, Πρακτικά, Αμφιθέατρο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών 3,4 και 5 Δεκεμβρίου 1986, Οργάνωση: Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και ιστορικού Αρχείου, Μουσείο Μπενάκη*, εκδόσεις Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και ιστορικού Αρχείου, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, σ. σ. 297-319.

Κατσαμπάς, Κ. Αθ. (1982), *Γεώργιος Κονδύλης, η θρυλική μορφή της 20ετίας 1916-1936*, εκδόσεις χ.ο., Αθήνα.

Κιτσίκης, Δ. (1977), *Ελλάς και ξένοι 1919-1967. Από τα αρχεία του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα.

Κιτσίκης, Δ. (1981), *Ιστορία του Ελληνοτουρκικού χώρου από τον Ε. Βενιζέλο στον Γ. Παπαδόπουλο, (1928-1973)*, εκδόσεις Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Αθήνα.

Κλάνης, Α. (2010), *Το ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο της 10^{ης} Ιουνίου 1930. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η διευθέτηση των εκκρεμοτήτων της σύμβασης για την ανταλλαγή των πληθυσμών*, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Εθνικό ίδρυμα ερευνών και μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», Αθήνα.

Κολιόπουλος, Ι. (1978), «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1940», συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, τόμος ΙΕ, εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.

Κονδύλης, Θ. (2009), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η Ελλάδα (1928-1932). Η διπλωματική πολιτική και η οικονομία*, εκδόσεις Ίαμβος, Αθήνα.

Κούμας, Μ. (2010), *Η Ελληνική εξωτερική πολιτική και το ζήτημα της ασφάλειας στην Νοτιοανατολική Ευρώπη 1933-1936*, εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα.

Κούμας, Μ. (2012), *Γεώργιος Καφαντάρης. Πολιτική βιογραφία*, εκδόσεις Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα.

Κωστής, Κ. (2015), *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας, η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα.

Μακρής, Σ. (2007), *Πολιτικό σύστημα και διεθνείς σχέσεις, η ελληνική περίπτωση μέσα από τη συγκριτική προοπτική*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Μαρατζίδης, Ν. (2005), «Ελληνοτουρκική προσέγγιση. Οι αντιδράσεις των προσφύγων στους χειρισμούς του Βενιζέλου», συλλογικό, Θ. Βερέμης, Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. σ. 320-321.

Μαργαρίτης, Γ. (2000), «Η 4^η Αυγούστου και οι κομμουνιστές», συλλογικό, *Ιστορικά, 4^η Αυγούστου, Ο Μεταξάς και η «αυτοκτονία της δημοκρατίας*, εκδόσεις Ελευθεροτυπία, Αθήνα 3 Αυγούστου 2000.

Μαρκεζίνης, Σ. Β. (1994), *Πολιτική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, σειρά Β', Σύγχρονος Ελλάς, τόμος 3^{ος}, εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα, (Α).

Μαρκεζίνης, Σ. Β. (1994), *Πολιτική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, σειρά Β', Σύγχρονος Ελλάς, τόμος 4^{ος}, εκδόσεις Πάπυρος, Αθήνα, (Β).

Μούδουρος, Ν. (2012), *Ο Μετασχηματισμός της Τουρκίας, από την κεμαλική κυριαρχία στον «ισλαμικό» νεοφιλελευθερισμό*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Μήλλας, Η. (2005), *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων, σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Οζκιριμιλί, Ου. –Σοφός, Σ. Α. (2008), *Το βάσανο της ιστορίας, ο εθνικισμός στην Ελλάδα και στην Τουρκία*, εκδόσεις Κατσανιώτης, Αθήνα.

Οικονομίδης, Κ. Π. (1998), *Θέματα Διεθνούς Δικαίου και Ελληνικής Εξωτερικής πολιτικής*, β' έκδοση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σακκουλά, Αθήνα-Κομοτηνή.

Οικονόμου, Ν. (1978), «Η περίοδος από το Σεπτέμβριο 1926 ως το Φεβρουάριο του 1935», συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ, εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, σ. σ. 304-326.

Οικονομίδης, Κ. Π. (1998), *Θέματα Διεθνούς Δικαίου και Ελληνικής Εξωτερικής πολιτικής*, β' έκδοση, εκδόσεις Αντ. Ν. Σακκουλά, Αθήνα-Κομοτηνή.

Παπαδημητρίου, Δ. (2008), «Ακρόπολις», συλλογικό, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού τύπου 1784-1974, εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, Λ. Δρούλια, Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), τόμος Α', εκδόσεις Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα (Α), σ. σ. 158-159.

Παπαδημητρίου, Δ. (2008), «Ελεύθερον Βήμα», συλλογικό, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού τύπου 1784-1974, εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, Λ.

Δρούλια, Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), τόμος Β', εκδόσεις Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα (Β), σ. σ. 106.

Παπαδημητρίου, Δ. (2008), «Η Καθημερινή», συλλογικό, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού τύπου 1784-1974, εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, Λ. Δρούλια, Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), τόμος Β', εκδόσεις Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, (Γ) σ. σ. 476-477.

Παπαδημητρίου, Δ. (2008), «Ριζοσπάστης», συλλογικό, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού τύπου 1784-1974, εφημερίδες, περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, Λ. Δρούλια, Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), τόμος Δ', εκδόσεις Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα (Δ), σ.σ. 34-35.

Παπαδημητρίου, Δ.Ι. (2012), «Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο, Η ελληνική δημόσια συζήτηση», εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα.

Παπαστράτης, Π. (1988), «Από τη Μεγάλη Ιδέα στην Βαλκανική Ένωση», συλλογικό, *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), εκδόσεις Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σ. σ. 417-437.

Παπαστράτης, Π. (2009), «Εξωτερική πολιτική», συλλογικό, *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, όψεις της πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας 1900-1945*, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα, σ. σ. 394-422.

Παρεσόγλου, Α. Ε. (1995), «Το τουρκικό πολιτικό σύστημα», συλλογικό, *Η Τουρκία σήμερα, πολιτεία, κοινωνία, οικονομικά, εξωτερική πολιτική, θρησκεία*, εκδόσεις Παπαζήση, σ. σ. 27-112.

Πεσμαζόγλου, Σ. (1993), *Ευρώπη-Τουρκία, αντανακλάσεις και διαθλάσεις, η στρατηγική των κειμένων*, βιβλίο πρώτο, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα.

Πετρίδης, Π. Β. (1986), *Ελληνική πολιτική και κοινωνική ιστορία 1821-1940, επισκόπηση*, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.

Πικρός, Ι. Π. (1996), *Τουρκικός επεκτατισμός. Από το μύθο της ελληνοτουρκικής φιλίας στην πολιτική για την αστυνόμευση των Βαλκανίων 1930-1943*, εκδόσεις Βιβλιοπωλείων της «Εστίας», Αθήνα.

Ρήγος, Α. (1995), *Τα κρίσιμα χρόνια 1922-1935*, τόμος 1^{ος}, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, (Α).

Ρήγος, Α. (1999), *Η Β' Ελληνική δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, εκδόσεις Θεμέλιο, (Β), Αθήνα.

Ροζάκης, Χ. (1987), «Ο πολιτικός λόγος του Αλέξανδρου Παπαναστασίου για τη διεθνή θέση της Ελλάδας», συλλογικό, Γ. Αναστασιάδης, Γ. Κοντογιώργης, Π. Πετρίδης (επιμ.), *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Πολύτροπο, Αθήνα, σ. σ. 337-386.

Ρόμπινς, Φ. (2004), *Στρατός και διπλωματία, η τουρκική εξωτερική πολιτική από την έναρξη του Ψυχρού Πολέμου*, εκδόσεις Σύγχρονοι Ορίζοντες, Αθήνα.

Σαρρής, Ν. (1992), *Εξωτερική πολιτική & πολιτικές εξελίξεις στην πρώτη τουρκική δημοκρατία, η άνοδος της στρατογραφειοκρατίας (1923-1950)*, εκδόσεις Γόρδιος.

Σβολόπουλος, Κ. (1978), «Η εξωτερική πολιτική», συλλογικό, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ, εκδόσεις Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, σ. σ. 342-358.

Σβολόπουλος, Κ. (1987), «Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η διαβαλκανική συνεννόηση», συλλογικό, Γ. Αναστασιάδης, Γ. Κοντογιώργης, Π. Πετρίδης (επιμ.), *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Πολύτροπο, Αθήνα 1987, σ. σ. 387-398.

Σβολόπουλος, Κ. (2008), *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945*, τόμος 1^{ος}, εκδόσεις Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα.

Στεφανίδης, Γ. (2008), «Οι διεθνείς σχέσεις στην νεότερη εποχή», συλλογικό, *Διεθνείς σχέσεις, σύγχρονη θεματολογία και προσεγγίσεις, αφιέρωμα στον Θεόδωρο Κουλουμπή*, Δ. Τριανταφύλλου, Κ. Υφαντής, Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, σ.σ. 45-65.

Σωτηρέλλης, Κ. (1990), *Η ελληνοτουρκική προσέγγιση του 1930*, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα.

Σφέτας, Σ. (2012), «Βαλκανικά Σύμφωνα Φιλίας 1923-2011», συλλογικό, Ν. Μέρτζος, Σ. Σφέτας, Ι. Ζούκας, Μ. Καραγιάννης, Σ. Δορδανάς, Η. Σκουλίδας, (επιμ.), *Βαλκάνια 1913-2011, Εκατό χρόνια θύελλες και χίμαιρες*, εκδόσεις Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, σ. σ. 103-118, σ. 106.

Το Κομμουνιστικό Κόμμα της Ελλάδας (1964), *Επίσημα Κείμενα 1929-1933*, τόμος 3^{ος}, εκδόσεις Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, Αθήνα, (Α).

Τούντα- Φεργάδη, Α. (2003), *Ηγετικές μορφές του μεσοπολέμου και η εξωτερική πολιτική*, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα.

Τούντα- Φεργάδη, Α. (2005), *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας 1912-1941*, εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Αθήνα.

Τούντα-Φεργάδη, Α. (2012), *Συνιστώσες της γένεσης και της πορείας του ελληνικού κράτους*, εκδόσεις Σακκουλά, Θεσσαλονίκη.

Χατζηβασιλείου, Ε. (1999), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος Η Ελληνοτουρκική Προσέγγιση και το πρόβλημα της Ασφάλειας στα Βαλκάνια, 1928-1931*, εκδόσεις Ίδρυμα Μελετών χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη.

Χατζηβασιλείου, Ε. (2005), «Η μεγάλη τετραετία. Οι επιλογές στην εξωτερική πολιτική», συλλογικό, Θ. Βερέμης, Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005, σ. σ. 307-323.

Χατζηβασιλείου, Ε. (2010), *Ελληνικός φιλελευθερισμός. Το ριζοσπαστικό ρεύμα 1932-1979*, εκδόσεις Πατάκη-θεωρητικές επιστήμες/ιστορία, Αθήνα.

Χιδίρογλου, Π. (1995), *Χαρακτηριστικά γνωρίσματα της τουρκικής διπλωματικής συμπεριφοράς έναντι της Ελλάδος*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη.

Χατζηιωσήφ, Χ. (2009), «Κοινοβούλιο και Δικτατορία 1922-1936», συλλογικό, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Όψεις Πολιτικής και Οικονομικής ιστορίας 1900-1945*, εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα, σ. σ. 423-492.

Abmad, F. (2006), «Το ιστορικό υπόβαθρο της εξωτερικής πολιτικής της Τουρκίας», συλλογικό, *Ρόλος και θέση της Τουρκίας στον Κόσμο, σύγχρονη πραγματικότητα και μελλοντικές προκλήσεις*, Δ. Καιρίδης, L. G. Martin, (επιμ.), εκδόσεις Ι. Σιδέρη, Ίδρυμα Κόκκαλη, Αθήνα.

Armstrong, D. (2013), «Η εξέλιξη της διεθνούς κοινωνίας», συλλογικό, *Η παγκοσμιοποίηση της Διεθνούς πολιτικής, μια εισαγωγή στις διεθνείς σχέσεις*, Πέμπτη

έκδοση, J. Baylis, S. Smith, P. Owens (επιμ.), εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, σ. σ. 49-69.

Alantar Özden Zeynep (2001), «Η τουρκική εξωτερική πολιτική κατά την περίοδο της Κοινωνίας των Εθνών», συλλογικό, *ανάλυση της τουρκικής εξωτερικής πολιτικής, Μύθος και Πραγματικότητα*, τόμος Α', εκδόσεις Infoγνώμων, Αθήνα.

Berstein, S., Milza, P. (1997), *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης 1919 έως και σήμερα*, τόμος 3^{ος}, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Bozarslan, H. (2008), *Ιστορία της Σύγχρονης Τουρκίας, από την επανάσταση των Νεότουρκων μέχρι σήμερα*, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα.

Dumont, P. (1998), *Κεμάλ, ο δημιουργός της νέας Τουρκίας*, εκδόσεις Κούριερ, Αθήνα.

Carruthers, S. L. (2007), «Διεθνής Ιστορία 1900-1945», συλλογικό, *Η παγκοσμιοποίηση της Διεθνούς πολιτικής, μια εισαγωγή στις διεθνείς σχέσεις*, Τρίτη έκδοση, J. Baylis, S. Smith (επιμ.), εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, σ. σ. 111-145.

Dunne T., Schmidt B. C. (2013), «Ρεαλισμός», συλλογικό, *Η παγκοσμιοποίηση της Διεθνούς πολιτικής, μια εισαγωγή στις διεθνείς σχέσεις*, Πέμπτη έκδοση, J. Baylis, S. Smith, P. Owens, (επιμ.), εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, σ. σ. 114-135.

Herring, G. (2008), *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, μετ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, τόμος Β', εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.

Gent, A. V. (2011), *Τουρκικά ρήγματα, μια χώρα σε αναζήτηση ταυτότητας*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Jackson R., Sørensen G. (2006), *Θεωρία και μεθοδολογία των Διεθνών σχέσεων*, Η σύγχρονη συζήτηση, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα.

Mazower, M. (1988), «Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα 1932-1936», συλλογικό, Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, εκδόσεις Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, σ. σ. 171-181.

Mazower, M. (2002), *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, εκδόσεις Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.

Nouschi, A. (2000), *Η Μεσόγειος στον 20ό αιώνα*, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα.

Lewis, B. (2001), *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας, τα στάδια της ανάπτυξης*, τόμος 1^{ος}, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Lewis, B. (2002), *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας, όψεις της αλλαγής*, τόμος II, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Kemal, G. M. (2009), *Nutuk, ο μέγας Ρητορικός*, Μάρω Μαυροπούλου (μετ.), Μάξης Ι.Θ. (επιμ.), εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Kizilyürek, N. (2010), *Κεμαλισμός, η γένεση και η εξέλιξη της επίσημης ιδεολογίας της σύγχρονης Τουρκίας*, εκδόσεις Μεσόγειος, Αθήνα.

Poulton, H. (2000), *Ημίψηλο, γκριζος λύκος και ημισέληνος, ο τουρκικός εθνικισμός και η δημοκρατία της Τουρκίας*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα.

Steans, J. & Pettiford, L. with Diez Th. (2005), *Εισαγωγή στη θεωρία των Διεθνών σχέσεων*, εκδόσεις Τουρκική, Αθήνα

Zürcher, E.J. (2004), *Σύγχρονη ιστορία της Τουρκίας*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Ξενογλώσση βιβλιογραφία

Ahmad, F. (2005), *The making of modern Turkey*, Routledge, New York and London.

Bisbee, E. (1975), *The new Turks, pioneers of the republic*, Greenwood press, publishers, Westport, Connecticut.

Hale, W. (2002), *Turkish Foreign Policy 1774-2000*, Frank Cass, London-Portland.

Topraz, B. (1987), “The religious right”, *Turkey in transition, new perspectives*, Oxford University Press, New York, Oxford, σ.σ. 218-235.

Yerasimos, S. (1987), “The monoparty period”, *Turkey in transition, new perspectives*, Oxford University Press, New York, Oxford, σ.σ. 66-100.

Zürcher, E. J. (2010), *The young Turk Legacy and nation building, from the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, I.B. Tauris, London-New York.

Λιαδίκτυο

<https://www.youtube.com/watch?v=X1K0qmJQWtE>, τελευταία επίσκεψη 22/3/2016

Πρωτογενείς πηγές

Εφημερίδα *Ακρόπολις* 1930-1936.

Εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* 1930-1936.

Εφημερίδα *Καθημερινή* 1930-1936.

Εφημερίδα *Ριζοσπάστης*, *Νέος Ριζοσπάστης* 1930-1936.

Περιοδικό *Πειθαρχία* 1930-1931.

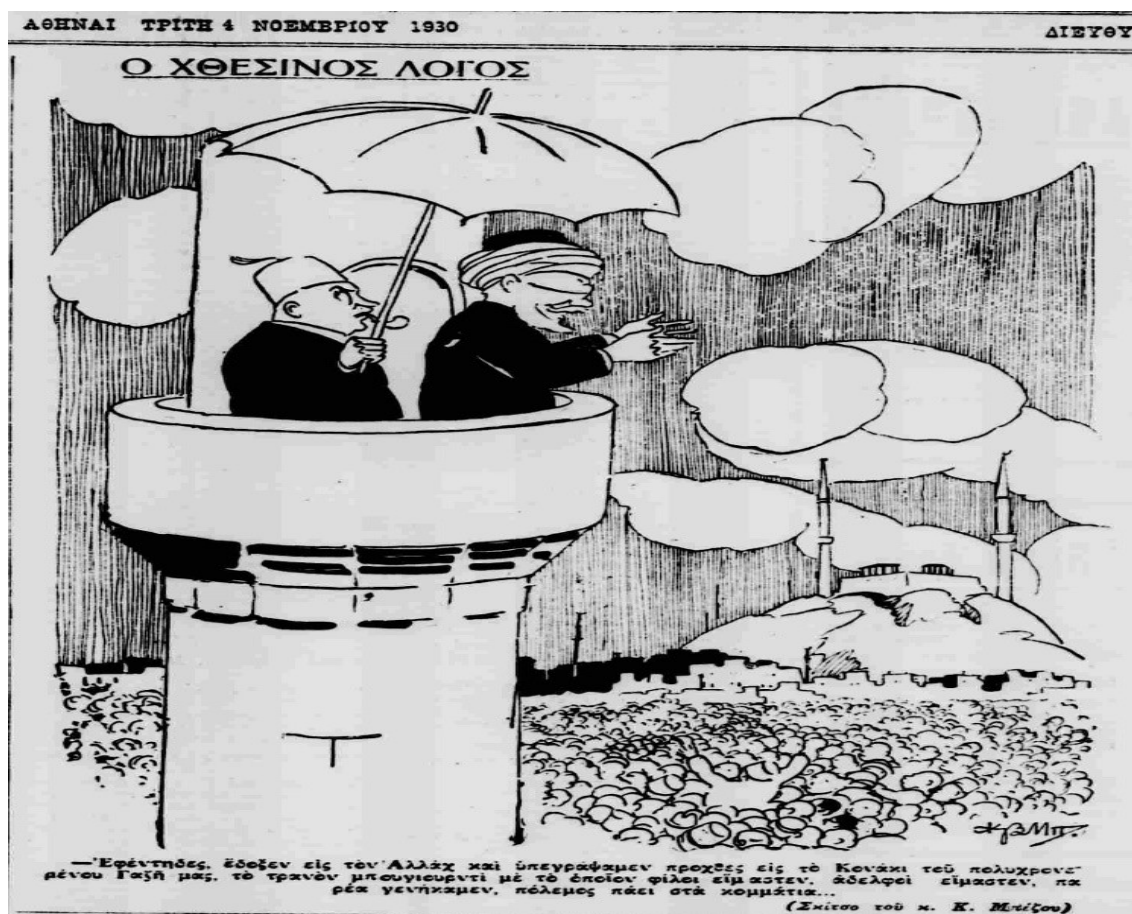
Εφημερίδα συζητήσεων Βουλής, Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων Ελληνικής Βουλής.

Εφημερίδα συζητήσεων της Γερουσίας.

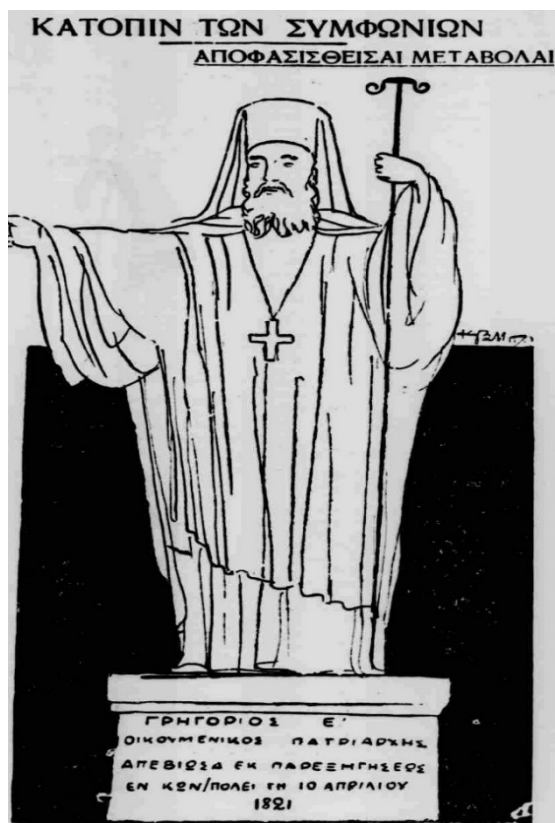
Παράρτημα εικόνων

Εικόνα 1 Εφημ. "Η Καθημερινή" 29/10/1930

Εικόνα 2 Εφημ. "Η Καθημερινή" 4/11/1930

Εικόνα 3 Εφημ. "Η Καθημερινή" 5/11/1930

Εικόνα 4 Εφημ. "Η Καθημερινή" 7/11/1930

Εικόνα 5 Εφημ. "Ἡ Καθημερινή" 9/11/1930

Εικόνα 6 Εφημ. "Ἡ Καθημερινή" 6/11/1930